

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 20 (2018)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

De Stichting Oud-Vaderlands Recht geeft sinds 1999 *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* uit als opvolger van de in de jaren 1879-1999 gepubliceerde *Verslagen en Mededelingen*.

Pro Memorie is een *peer reviewed* tijdschrift. Een bijdrage wordt opgenomen na beoordeling volgens de principes van *double blind peer review*.

Pro Memorie bevat naast artikelen over de rechtsgeschiedenis van de oude Nederlanden en de voormalige overzeese vestigingen van Nederland en België ook recensies (van dissertaties, oraties en specifiek rechtshistorische monografieën), interviews, necrologieën en beknopte biografieën van belangrijke rechtshistorici uit het Nederlandse taalgebied. Het werkterrein van *Pro Memorie* sluit aan bij dat van de Stichting Oud-Vaderlands Recht, maar doordat het tijdschrift zich nadrukkelijk ook op de Zuidelijke Nederlanden richt, beslaat het een ruimer gebied. Het staat wel open voor studies op het terrein van het gereciperde geleerde recht, maar zal geen bijdragen bevatten betreffende het Romeinse en het canonieke recht, behalve als deze direct betrekking hebben op de Nederlanden. *Pro Memorie* richt zich dus ook niet op dezelfde doelgroep als het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht door Uitgeverij Verloren te Hilversum. Het tijdschrift wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De onafhankelijkheid van de redactie wordt gewaarborgd door het Redactiestatuut.

Contribuant van OVR wordt men door zich te abonneren op *Pro Memorie*. U kunt dat doen door te bellen, schrijven of mailen naar:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel.: 035-6859856 e-mail: bestel@verloren.nl www.verloren.nl

Redactie

Prof.dr. T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur; prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland; prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België; dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris; prof.dr. C.M. Cappon (Universiteit van Amsterdam); prof.dr. D. De ruyscher (Vrije Universiteit Brussel); Prof.mr. B.C.M. van Erp-Jacobs (Universiteit Tilburg); prof.dr. D. Heirbaut (Universiteit Gent); dr. mr. J.M. Milo (Universiteit Utrecht); prof.em.mr. P.L. Nève (Universiteit Tilburg en Radboud Universiteit), erelid; prof.dr. E. Put (Katholieke Universiteit Leuven en Rijksarchief Leuven); prof.dr. C.H. van Rhee (Universiteit Maastricht); prof.dr. J.S.L.A.W.B. Roes (Radboud Universiteit); prof.dr. L.H.J. Sicking (Vrije Universiteit Amsterdam/Universiteit Leiden); prof.dr. Bram Van Hofstraeten (Universiteit Maastricht).

Uitgever

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl
Stichting OVR – website: promemorie.verloren.nl

Afbeelding op het omslag: Spotprent op de vraag wie binnen het antirevolutionaire gezinshoofdenkiesrecht het gezinshoofd is, door Albert Hahn, 1907. Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Jaarcontributie gewone leden in Nederland €39,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is €20,-
ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

2019 wordt voor de Nederlandse staatkundige geschiedenis een belangrijk jaar. Het feit dat honderd jaar geleden het vrouwenkiesrecht werd ingevoerd zal herdacht worden met tentoonstellingen, boeken, artikelen en andere evenementen. De grondwetsherziening van 1917 had de mogelijkheid geschapen voor een algemeen kiesrecht en had het meerderheidsstelsel met districten vervangen door de evenredige vertegenwoordiging. De Kieswet werd in 1919 aangepast. In België zou het algemeen vrouwenstemrecht pas drie decennia later volgen, in 1948.

Het is plezierig dat twee deskundigen op het gebied van de geschiedenis van het kiesrecht, Peter van den Berg en Ron de Jong, een frisse blik werpen op dit onderwerp onder de titel 'Een Gordiaanse knoop. Mannenkiesrecht, vrouwenkiesrecht en gezinskiesrecht tussen 1795 en 1917'.

Daaraan vooraf, zowel in tijd als in de volgorde der artikelen, gaat een exposé van Eva Drommel over hekserij in Utrecht. Zij deed onderzoek naar de processen van de tweede Utrechtse en Amersfoortse processenreeks in de jaren 1589-1595. Deze processen behoren tot de laatste van twee procesgolven die zich in de zestiende (en begin zeventiende) eeuw in Utrecht voltrokken. Van deze processen eindigden acht van de achttien voor het Utrechtse Hof in een doodvonnis.

Schreef Jos Monballyu in de vorige aflevering reeds over de doodstraf die in de Oostenrijkse Nederlanden werd uitgevoerd, in het bijzonder in het Leiedepartement, voor dezelfde regio beschrijft hij nu de bijzondere strafrechtbanken onder Napoleon, in de jaren 1802-1814.

De bijdrage van Florenz Volkaert behandelt het Belgisch handelsbeleid tijdens de liberalisering (1860-1870) van de internationale handel, met bijzondere aandacht voor de onderhandelingen over het Franco-Belgisch Verdrag (1861). Daar verschijnt ook de *most-favoured-nation-clausule*, die in zijn onvoorwaardelijke vorm nog steeds de basis van het hedendaagse multilaterale handelssysteem vormt.

Een viertal recensies besluit deze laatste aflevering van het jaar 2018. In 2019 zullen opnieuw twee afleveringen verschijnen. Het tweede nummer zal, zoals reeds aangekondigd, gewijd zijn aan een selectie van rechtsgeleerde auteurs uit de Nederlanden, die in het Nederlands een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de rechtsvorming in de Nederlanden. Wie herinneren we ons en waarom? Hadden sommige een uitstraling in de wereld? Volgde de Nederlandstalige rechtswetenschap meestal de buitenlandse en/of internationale 'scholen'? Was een 'Nederlands' werk soms de trendzetter? Suggesties zijn nog van harte welkom.

Graag vermelden wij ten slotte dat de door onze, in 2015 overleden, collega Chris Coppens (redactielid 1999-2004; secretaris 2005-2009) verzorgde, bij diens overlijden nog in bewerking zijnde tekst van de summa *Animal est Substantia* is opgenomen in de Radboud Repository. Het werk is beschikbaar onder de permanente link <http://hdl.handle.net/2066/197926>.

Louis Berkvens, Georges Martyn, Paul Brood

HEKSERIJ IN UTRECHT

EEN STUDIE NAAR DE PROCESSEN VAN DE TWEDE UTRECHTSE EN AMERSFOORTSE PROCESSENREEKS (1589-1595)

I Hekserij in Utrecht

Onder invloed van de heksenleer had zich eind zestiende eeuw in continentaal Europa een stramien ontwikkeld volgens welke de heksenvervolgingen plaatsvonden. Bepaalde eigenschappen en gedragingen golden niet langer alleen als aanwijzing van hekserij in het volksgeloof, maar hadden onder invloed van de heksenleer tevens juridische bewijswaarde verkregen. Deze ontwikkeling is ook terug te vinden in de heksenprocessen die plaatsvonden in Amersfoort en Utrecht, die zijn opgetekend in het Boek voor Criminele Informatiën der stad Amersfoort en de Sententieboeken van het Hof van Utrecht.

Zoals de meeste Europese dorpen, steden en streken, kent Utrecht haar eigen geschiedenis van heksenvervolgingen. Daarbij wisselen periodes van grootschalige vervolging zich af met periodes waarin geen heksenprocessen plaatsvinden. De eerste vier processen in Utrecht dateren uit de veertiende eeuw. Ze betreffen aanklachten voor hekserij en omgang met de duivel, en eindigen in verbanning.¹ Ook in de vijftiende eeuw leidt de aanklacht van hekserij in zes gevallen tot verbanning.² Deze processen uit de veertiende en vijftiende eeuw onderscheiden zich van de twee latere procesgolven in de zestiende eeuw op een wezenlijk punt. In de veertiende en vijftiende eeuw is een hekserijproces een zeldzame gebeurtenis, het zijn losstaande, individuele gevallen. Dit is anders bij de processen die zich voltrekken in de zestiende eeuw. Vervolging vindt dan plaats op een grotere schaal, waarbij het zeer opmerkelijk is dat de beschuldigingen – en de daaruit resulterende veroordelingen – vaak hele families treffen.

Een dergelijke situatie deed zich voor in 1591, toen een reeks aan veroordelingen begon met de zegening van een koe door Maria Volckens.³ Tijdens haar verhoor werd Maria ertoe bewogen haar moeder en grootmoeder als heksen te noemen, waardoor ook zij uiteindelijk werden terechtgesteld.⁴ Hiermee kwam er echter geen einde aan de noodlottige gebeurtenissen die deze familie troffen. In 1595 volgde het proces tegen Volkcn Dircxz, de vader

1 M. Gijswijt-Hofstra, 'Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (red.), *Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 1990, 56-279, in het bijzonder 270.

2 Gijswijt-Hofstra, 'Hoofdlijnen', 270.

3 Hier en verder wordt bewust voor de termen 'zegening' en 'zegenen' gekozen aangezien dit ook de termen zijn die in de processtukken terugkomen. De auteur is zich ervan bewust dat enkel bedienaren van de eredienst een werkelijke 'zegening' kunnen uitspreken. Het gaat in deze gevallen dan ook meer om het uitspreken van een toverspreuk over mens of dier. Daarbij had de 'zegening' een positieve betekenis waartegenover de vervloeking stond.

4 Utrecht, Het Utrechts Archief (hierna verkort 'HUA'), 642 – Stadsrecht Amersfoort, inv.nr. 407-8, fiches 6 en 7.

van Maria, en zijn andere kinderen, nadat Volkcen een paard had moeten zegenen. Na pijniging verklaarden zij een pact met de duivel te hebben gesloten, met de duivel door de velden te hebben gejaagd in de gedaantes van wolven en bovendien als katten te hebben gedanst.⁵

Deze processen behoren tot de laatste van twee procesgolven die zich in de zestiende (en begin zeventiende) eeuw in Utrecht voltrokken. Het betreft de periodes 1533-1549 en 1589-1630. Van deze processen eindigden acht van de achttien voor het Utrechtse Hof in een doodsvonnis. Door de schepenbank werd in twaalf van de eenentwintig processen een doodsvonnis uitgesproken. De heksenprocessen voor het Hof stopten eerder dan die voor de schepenbank. Het Hof sprak zijn laatste 'heks' in 1601 vrij, terwijl processen voor de schepenbank zich nog bleven voordoen tot het einde van de procesgolf in 1630. Dit was ook het einde van de heksenprocessen in Utrecht.⁶ In de periode tussen de twee golven hebben zich – voor zover bekend – geen hekserijprocessen voorgedaan in Utrecht.⁷ In de rest van de Nederlanden lagen de processen echter niet stil.⁸ Zo zijn onder andere de schepenen van Amsterdam en Haarlem in respectievelijk 1541 en 1549 te rade gegaan in Utrecht wat betreft de veroordeling van heksen in hun steden.⁹

Opvallend aan de heksenvervolgingen in Utrecht is dat zij aanzienlijk eerder ten einde komen dan in andere Europese landen, waar de vervolgingen vaak nog tot ver in de zeventiende eeuw plaatsvinden. Over de heksenvervolgingen in Utrecht – en de Noordelijke Nederlanden – is echter relatief weinig geschreven, in tegenstelling tot andere steden in de Zuidelijke Nederlanden, zoals Mechelen, Antwerpen en Brugge.¹⁰ Buitenlandse literatuur vormt dan ook een belangrijke aanvulling op de Utrechtse bronnen. Met name de heksenvervolgingen in de Zuidelijke Nederlanden kunnen inzichten bieden in het procesverloop in Utrecht; de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden zijn immers onder het Habsburgse bewind en ook daarna nog voor lange tijd sterk met elkaar verbonden geweest. Zo hebben veel Utrechtse rechtsgeleerden in Leuven hun opleiding genoten. Zij zullen zeker de opgedane kennis van het strafrecht en het strafprocesrecht hebben meegenomen toen zij terugkeerden naar Utrecht.¹¹

5 HUA, T16 – Criminele sententies Hof van Utrecht, inv.nrs. 1074, 1075 en 1080.

6 Gijswijt-Hofstra, 'Hoofdlijnen', 271.

7 J. Steenhuis, 'In een quaad geruchte van toverij. Toverij voor Utrechtse rechtbanken, ca. 1530-1630', in: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff, *Toverij en hekserij*, 40-56.

8 J. Monballyu, *De heksen en hun burenen: Heksenprocessen in de lage landen, 1598-1652*, Leuven, 2015; F. Van Hemelryck, *Heksenprocessen in de Nederlanden*, Leuven, 1982.

9 J.H.M. de Waardt, 'Toverij en samenleving. Holland 1500-1800', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1991, 252.

10 Zie o.a. B. Ankarloo en G. Henningsen, *Early Modern European Witchcraft, Centres and Peripheries*, Oxford, 1990; G. Geis en I. Bunn, *A Trial of Witches. A Seventeenth-Century Witchcraft Prosecution*, London, 1997; J.H.P. Kemperink, 'Heksenprocessen te Amersfoort op het einde der 16^e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1957, 218-230; M. Kochen, *Gruwelgids voor Oud-Mechelen: vijfhonderd jaar stedelijke rechtspraak: over opknopen, verbannen, folteren, onthoofden, heksen, ketters, moordenaars, dieven, landlopers, rechters en beulen*, Rotterdam, 2016; L.T.H. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen, 1947; J. Monballyu, *Van hekserij beschuldigd. Heksenprocessen in Vlaanderen tijdens de 16^e en 17^e eeuw*, Kortrijk, 1996; Monballyu, *De heksen en hun burenen*; M.A. Murray, *The Witch-Cult in Western Europe*, Oxford, 1963; E. Peters, *The Magician, the Witch and the Law*, Sussex, 1978; H.R. Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries*, Londen, 1969; D. Vansacker, *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking 16de-17de eeuw*, Brugge, 1988.

11 M. Van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantien van 1570. Enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden*, Zutphen, 1978, 52.

Gezicht op de stad Amersfoort, door Steven van Lamsweerde, naar een tekening van Herman Saftleven, midden zeventiende eeuw. Amsterdam, Rijksmuseum.

In de hierop volgende tekst zullen enkele heksenprocessen worden besproken welke plaatsvonden in Utrecht en Amersfoort. Sterk onderscheid tussen Utrechtse en Amersfoortse processen wordt in deze bespreking niet gemaakt. Historisch gaat het immers om de Utrechtse én Amersfoortse procesreeks. Bovendien was de invloed van het recht van de stad Utrecht ook in Amersfoort sterk aanwezig.

2 Geheime poeders, zalven en duivelsteken

In de zestiende eeuw was men niet alleen stellig overtuigd van het bestaan van heksen, volgens het volksgeloof konden betoveringen en hekserij alleen worden weggenomen door een ‘zegening’ van dezelfde heks die ook de vervloeking had uitgesproken.¹² Het kwam volgens Kemperink dan ook vaak voor dat iemand werd gevraagd om een dier of kind te zegenen doordat bepaalde geruchten over de magische krachten van die persoon de ronde deden.¹³ Dit was ook het geval in 1593, toen een proces werd begonnen tegen de tachtigjarige Geertgen Damen, beter bekend als Geertruy, nadat zij twee kinderen zou hebben vergiftigd door hen een stuk koek te hebben gegeven.¹⁴ Geertruy woonde in Amersfoort, maar was afkomstig uit Gulik. In Amersfoort leefde zij van het spinnen van garen en bedelen langs de deuren. Ook zou zij in ruil voor voedsel en andere kleinden – of onder dwang – zo nu en dan zegeningen hebben uitgesproken over mensen en dieren. Uit de getuigenverklaringen in het proces tegen Geertruy volgt dat het uitspre-

¹² Kemperink, ‘Heksenprocessen te Amersfoort’, 220.

¹³ Ibidem.

¹⁴ HUA, 642 – Stadsgerecht Amersfoort, inv.nr. 407-8, fiche 2; Kemperink, ‘Heksenprocessen te Amersfoort’, 220-221.

ken van dergelijke zegeningen haar uiteindelijk fataal is geworden. Ouders hadden haar toen gevraagd hun kinderen te zegenen, maar dit mocht geen baat hebben: het ene kind stierf en het andere bleef ziek. Ondertussen bleef Geertruy maar navraag doen naar de gezondheid van de kinderen, waardoor de verdenkingen tegen haar alleen maar groeiden. Wanneer verschillende getuigen hun verdenking tegen Geertruy aan het Utrechtse stads-gerecht kenbaar maken, is dit reden om Geertruy zelf over de getuigenverklaringen te ondervragen. Geertruy verklaart in ieder geval een van de kinderen te hebben gezegend. Ook zouden omwonende boeren haar hebben gedwongen koeien te betoveren. Een verdere aanwijzing voor het gerecht is dat zij zich in haar antwoorden verwacht: ‘Gevraecht off sy geen meer personen ofte beesten gesegend heeft, seyt ’t mach wesen, ’t mach nijet wesen, haer hoofd is krank’. Dit is voor het gerecht een voldoende indicie om de tortuur in te stellen. Onder invloed van de pijn, bekent Geertruy niet alleen te hebben gehekt, maar ook geslachtsgemeenschap te hebben gehad met de duivel – zelfs nog in de gevangenis!¹⁵ Om verdere bevestiging van Geertruys schuld te krijgen, buiten de bekentenis om, besluit het gerecht van de waterproef gebruik te maken: ‘Opten VI july des morgens is de voorts Geertruy bij aduijs als bouen in ’t water gebracht ende is bevonden, dat sij in effecte gedreuen heeft als een gans’. Als Geertruy zo licht was als een gans, moest zij wel kunnen vliegen en dus was zij zeker een heks. Dit is ruim voldoende bewijs en de zaak kan aldus worden afgedaan. Geertruy heeft zich schuldig gemaakt aan hekserij, aan een pact met de duivel en aan geslachtsgemeenschap met hem. De volgende dag zal zij worden gewurgd en verbrand.¹⁶

Uit de processtukken in de zaak tegen Geertruy kan worden opgemaakt dat de verdenking grotendeels voortkomt uit de zegeningen die zij heeft uitgesproken, de onfortuinlijke dood van de kinderen, maar ook uit de aanwezigheid van geheimzinnige poeders in haar huis, en een zwarte kat op haar erf.¹⁷ Veelal was de verdenking van hekserij of omgang met de duivel het gevolg van een heel tastbaar ongeval zoals de dood van een kind of dier. Wanneer het ‘gezegende’ dier of kind niet herstelde, volgde veelal een aanklacht van hekserij. Echter, ook wanneer het dier of kind bleef leven, werd de reputatie van de persoon als heks bevestigd; de zegening had het gewenste resultaat tweeweggebracht en de vloek was weggenomen. Verder kon betrokkenheid bij een bijzondere gebeurtenis zeer verdacht zijn, maar ook de kennis van andermans geheimen. Veel gewicht werd toegekend aan heksenbeschuldigingen geuit door een geestelijke of door een volksgenezer, evenals de verklikking door een medeheks – hetgeen vaak voorkwam bij kinderen die hun ouders beschuldigden zoals ook te zien is in de processen tegen de familie Dircxz.¹⁸ Ook waren bezittingen zoals ‘geheime poeders en zalven’ belangrijke aanwijzingen van hek-

¹⁵ Zoals ook blijkt uit de studies van Monballyu is de constructie van het pact met de duivel via geslachtsgemeenschap waar het bij een vervolging en veroordeling om te doen is.

¹⁶ HUA, 642 – Stadgerecht Amersfoort, inv.nr. 407-8, fiche 2.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ HUA, Tr6 – Criminele sententies Hof van Utrecht, inv.nrs. 1074, 1075 en 1080. Zie voor een verdere bespreking van dit proces in dit artikel de subtitels ‘Hekserij in Utrecht’ en ‘De heks als zondebok’.

serij. Dergelijke poeders werden ook bij Willemtgen Stevensdochter aangetroffen toen in 1593 haar huis werd doorzocht. Het vonnis tegen Willemtgen is opmerkelijk aangezien zij werd aangehouden voor verhoor, niet zozeer naar aanleiding van een specifieke heksendaad, maar omdat zij de reputatie had een heks te zijn. Bovendien verdedigde zij zich niet.¹⁹ Een verdenking kon dus het gevolg zijn van een beschuldiging niet tegen te spreken.

Ook fysieke kenmerken konden een persoon noodlottig worden. Het hebben van een ‘duivelsteken’ werd gezien als een zeer belangrijke aanwijzing.²⁰ In haast alle processtukken waarbij een vonnis is geveld tegen een heks kan een verwijzing naar een dergelijke markering op het lichaam worden gevonden. Veelal was het duivelsteken een moeder- vlek, wrat, huidvervorming of litteken. Het volksgeloof was dat een dergelijk teken door de duivel op het lichaam van de heks was aangebracht om haar te merken. Zo’n teken zou het vaakst worden aangetroffen op de rechterschouder, de rechterkuit of op de billen. Verder volgt uit processtukken dat zo’n tachtig procent van de veroordeelden vrouw was, waarvan het merendeel oud en alleenstaand – hetgeen ook nog het hedendaagse beeld van de heks is.²¹

Bepaalde gedragingen van een persoon, op zich van weinig betekenis lijkend, konden in samenhang als zeer verdacht gelden. Dat bepaalde gedragingen en eigenschappen zoals het uitspreken van zegeningen of het hebben van een wrat – duivelsteken – zo’n sterk vermoeden opleverden van hekserij, was niet alleen te danken aan het overheersende volksgeloof en het overheersende magisch-religieuze wereldbeeld van die tijd.²² Het is onder invloed van de heksenleer dat aan deze aanwijzingen juridische bewijswaarde werd verleend. Het meest invloedrijke geschrift binnen de heksenleer is zonder twijfel de *Malleus Maleficarum* (De Heksenhamer) van Heinrich Kramer (en Jacob Sprenger). Dit boek doet verslag van de eerste grootschalige reeks aan heksenprocessen die gedurende 1481-1486 onder leiding van Kramer plaatsvond. Gedurende deze periode eindigden zo’n 48 heksen op de brandstapel. Naast het beschrijven van de processen, wordt het feitelijk bestaan van heksen ‘wetenschappelijk onderbouwd’, wordt bewezen dat het niet geloven in hekserij gelijk staat aan ketterij en wordt een systematische beschrijving gegeven van en voor de verdere vervolging van heksen.²³ Opmerkelijk is verder dat de *Malleus Maleficarum* uitdrukkelijk de taak tot het vervolgen van heksen ook bij de wereldlijke rechtbanken legt en niet voorbehoudt aan de kerkelijke instanties. Daarbij moest de ‘pauselijke-in-

19 Den Haag, Nationaal Archief, 3.03.01.01 – Hof van Holland, inv.nr. 6110; Steenhuis, ‘Toverij voor Utrechtse rechtbanken’, 49.

20 Monballyu, *De heksen en hun bureu*, 83.

21 Het wijdverspreide beeld van de ‘heks’ als lelijke oude vrouw met kromme neus, bezemsteel en zwarte kat is zo’n 450 jaar geleden bedacht door Pieter Breugel de Oude. Dat het werk van Breugel bepalend is geweest voor het beeld dat men ook nu nog heeft van heksen is recentelijk (2016) onderwerp geweest van een kunstvoorstelling georganiseerd door de musea Brugge in samenwerking met het museum Catharijneconvent in Utrecht. Voor een verdere bespreking van het dominante beeld van de heks als oude, alleenstaande vrouw, zie de vele werken van Monballyu en Van Hemelryck, *Heksenprocessen in de Nederlanden*.

22 J.E. Toussaint Raven, *Heksenvervolging*, Deventer, 1971.

23 I. Gay, H. Kramer en J. Sprenger, *De Heksenhamer. Malleus Maleficarum*, 's-Hertogenbosch, 2005.

Gezicht op Utrecht, door anonieme kunstenaar, vroege zeventiende eeuw. Amsterdam, Rijksmuseum.

quisitoire procedure' de wereldlijke gerechten wel tot voorbeeld dienen. Hoewel de directe invloed van de *Malleus Maleficarum* op het procesverloop binnen de Republiek door een aantal auteurs wordt betwijfeld,²⁴ heeft de heksenleer wel degelijk op meer indirecte manier haar invloed doen voelen in Utrecht. Dit is zichtbaar in de vragen die tijdens het verhoor aan de verdachte werden gesteld en het wordt onderbouwd door de eenduidige getuigenverklaringen. Dit is wellicht deels te verklaren door het feit dat veel rechters hun opleiding genoten hadden aan de Universiteit van Leuven, waar de heksenleer of demonologie werd verkondigd.²⁵ Bovendien wordt demonologische literatuur als belanghebbend aangehaald door Joos de Damhouder in zijn *Praxis Rerum Criminalium* (1554), die tot eind zeventiende eeuw veelvuldig in de Nederlanden werd gebruikt.²⁶

²⁴ Zie o.a. B. Ankarloo, S. Clark en W. Monter, *Witchcraft and Magic in Europe, IV: The Period of the Witch Trials*, Londen, 2003, 81; H. de Waardt, 'Religie, duivelspact en toverij', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 2005, 400-415, in het bijzonder 410; J. Spaans, 'Toversters voor het gerecht. Enkele opmerkingen naar aanleiding van de Amersfoortse procesreeks 1590-1595', in: W. de Blécourt en M. Gijswijt-Hofstra (red.), *Volkscundig Bulletin: Kwade mensen. Toverij in Nederland*, Amsterdam, 1986, 31-50, in het bijzonder 32.

²⁵ Van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantiën*, 52.

²⁶ J. de Damhouder, J. Dauwe en J. Monballyu, *Practycke Ende Handbouck In Criminele Zaeken, Verchiert Met Zommeghe Schoone Figuren En Beilde Ter Materie Dienede*, Roeselare, 1981; R. Opsommer en J. Monballyu, 'Joos De Damhouder'. *Lexikon zur Geschichte der Hexenverfolgung* 2006: Historicum.net; Spaans, 'Toversters voor het gerecht', 45-46.

Het heksenproces had tot doel een verbond tussen de heks en de duivel aan te tonen, hetgeen de belangrijkste aanklacht tegen de heks betrof.²⁷ In dit verband zou de heks God, zijn heiligen en de kerk hebben verloochend door lid te worden van een satanssekte. Heksen zouden rondvliegen op bezemstelen en geitenbokken om bijeen te komen op geheime plaatsen en daar de duivel te vereren. Zij zouden geslachtsgemeenschap hebben met hem, met andere heksen en demonen en bovendien rauw kindervlees eten. Deze bijeenkomsten werden ook wel de heksensabbat genoemd.²⁸ Monballyu vermeldt verschillende toepassingen van de heksensabbat in de Zuidelijke Nederlanden.²⁹ Opvallend is dat de heksensabbat in de Utrechtse processtukken wel wordt genoemd, maar altijd in een veel kleinschaligere setting: het gaat om bijeenkomsten van een klein aantal heksen vlak buiten hun woonplaats, waarbij enkel wordt gedanst.³⁰

3 De ‘informatie precedente’

Terug naar de laatste procesgolf in Utrecht en de vervolging van Geertruy. Wanneer verschillende getuigen hun verdenking tegen Geertruy aan het Utrechtse stadsgerecht kenbaar maken, is dit reden om Geertruy zelf over de getuigenverklaringen te ondervragen.³¹ Ook in de eerder besproken processen tegen Willemtgen Stevensdochter en de familie van Maria Volckens en Volkcen Dircxz waren door burgers ingediende klachten de aanleiding voor het opstarten van een gerechtelijk onderzoek.³²

De strafrechtspraak voltrok zich gedurende de laatste procesgolf nog grotendeels zoals zij was opgetekend in 1550 op bevel van Karel V in de *Costumen, usantiën, politiën ende stijl van procederen der stad, jurisdictie ende vrijheyd van Utrecht* (hierna verkort ‘Costumen’).³³ De *Costumen* werden aangevuld door de Ordonnantie op de Stijl. Deze ordonnantie was onderdeel van de door Filip II in 1570 uitgevaardigde *Criminele Ordonnantiën*.³⁴ Later

27 Naast het duivelspact wordt bovendien geloofsafvalligheid in processtukken als belangrijk strafbaar feit genoemd; het verbond dat heksen met de duivel sloten was immers niet alleen een misdaad tegen de mensen door de slechte daden die hieruit voortvloeiden, maar in de eerste plaats tegen God.

28 U. Janssens, *Heksenhoer, Sterf! Magie, Ketterij en Hekserij*. Vroeger en Nu, Kessel-Leu, 2015, 129-130.

29 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 3-4.

30 De Waardt, ‘Religie, duivelspact en toverij’, 409-410.

31 HUA, 642 – Stadsgerecht Amersfoort, inv.nr. 407-8, fiche 2.

32 HUA, 642 – Stadsgerecht Amersfoort, inv.nr. 407-8, fiches 6 en 7; HUA, Tr6 – *Criminele sententies Hof van Utrecht*, inv.nrs. 1074, 1075 en 1080.

33 Ordonnantie van Keizer Karel V op het bestuur en de rechtspraak der stad Utrecht. Regeringsreglement, gewoonlijk genoemd ‘*Costumen, usantiën en politiën der stad Utrecht*’, Utrecht, Archief der stad Utrecht, I, inv.nr. 195, gepubliceerd in J. van de Water, *Groot Placaatboek*, dl. 3 Utrecht, 1729, 201 e.v. Vanaf dit moment konden processen inzake hekserij zowel voor de schepenbank als voor het hof worden gevoerd (Steenhuis, ‘*Toverij voor Utrechtse rechtbanken*’, 40).

34 In navolging van zijn vader streefde Filips II ook de verdere eenwording van zijn rijk na. In de ogen van Filip II waren de middelen daartoe religie en recht. De beoogde codificatie die de rechtelijke eenwording van zijn rijk moest bewerkstelligen, is voor de Lage landen alleen op strafrechtelijk en strafprocesrechtelijk gebied ook daadwerkelijk tot stand gekomen in de vorm van de *Criminele Ordonnantiën* (1570) (Lokin en Zwalve, *Europese codificatiegeschiedenis*, 343; Steenhuis, ‘*Toverij voor Utrechtse rechtbanken*’, 44; Graafhuys et al., ‘*Recht en slecht*’, 217; Van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantiën*, 12 en 26).

werden de Costumen en de voornoemde Ordonnantien nog aangevuld door de Ordonnantie op de Stijl ende Manieren van Procederen, die de Staten van Utrecht in 1583 uitvaardigde. In de Ordonnantie op de Stijl wordt de competentie van het Hof uitgebreid: in gevallen van hekserij werd altijd advies ingewonnen bij het Hof. Wanneer de hekserij eveneens goddelijke majesteitsschennis inhield – hetgeen door het pact met de duivel snel het geval was – had het Hof volledige jurisdictie.³⁵ Daarnaast wordt het gebruik van de inquisitoire procedure expliciet aan het strafproces verbonden.³⁶ Nieuw was het onderscheid dat daarbij werd gemaakt tussen een proces middels de ordinaire en de extraordinaire weg.³⁷ Deze laatste procedure was een verkorte, eenvoudige vorm van procederen die was voorgeschreven voor alle zware misdrijven – dus ook hekserij. Zij bestond uit een gerechtelijk vooronderzoek waarbij getuigen werden gehoord, een verhoor van de verdachte in de gevangenis, eventueel gevolgd door een ‘scherp examen’, en een eindvonnis.³⁸ De meer prominente rol die aan de advocaat was toebedeeld in de ordinaire procedure in combinatie met het uitgebreide debat dat werd gevoerd voordat tot pijniging mocht worden overgegaan, maakte de kans op een veroordeling volgens de ordinaire procedure aanzienlijk kleiner.³⁹

Het onderzoek naar de aanklacht, aangeduid in de Costumen als de ‘informatie precedente’, werd uitgevoerd door de schout. Veelal was het instellen van een onderzoek het gevolg van een klacht of aangifte.⁴⁰ Monballyu merkt op dat het onderzoek in de Zuidelijke Nederlanden ook kon worden opgestart na de zogenaamde ‘actie uit iniurie’ of door het ‘ter purge stellen’. De actie uit iniurie is een smaadprocedure: de vermoede heks daagde de persoon voor de rechtbank die beschuldigingen had gemaakt zodat deze beschuldigingen konden worden getoetst en ingetrokken. Eventueel werd een monetaire vergoeding

Ook na de Pacificatie van Gent (1576) bleven de procesrechtelijke regelingen neergelegd in de Ordonnantie op de stijl (1570) grotendeels gelden in Utrecht (Van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantien*, 112).

³⁵ Spaans, ‘Toversters voor het gerecht’, 42. Hiervoor konden processen inzake hekserij zowel voor de schepenbank als voor het hof worden gevoerd, Steenhuis, ‘Toverij voor Utrechtse rechtbanken’, 40.

³⁶ De inquisitoire procedure werd ook veelvuldig gebruikt door de Spaanse inquisitie. Dit verklaart wellicht de (foutieve) weergave van de inquisitie als de voornaamste organisatie die zich bezighield met de heksenvervolging. Het tegendeel is waar; de inquisitie stond sceptisch tegenover het bestaan van hekserij en heeft het verschijnsel haast altijd afgedaan als (een product van de) menselijke fantasie’ (W. Thomas, *Een spel van kat en muis. Zuidnederlanders voor de Inquisitie in Spanje 1530-1750*, Brussel, 1991, 35). De enkele keren dat een vervolging voor hekserij is ingesteld, betrof het veelal een onderdeel van een meer omvattende aanklacht voor ketterij – het onderzoek waarnaar tot de voornaamste bezigheden van de inquisitie behoorde (*eod.*, 142-146). De inquisitie als instelling kan dus niet worden aangewezen als grote aanstichter van de heksenprocessen.

³⁷ Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, 155 e.v.; Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 52-53; Monballyu, *De heksen en hun burens*, 38; Van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantien*, 113 en 133 e.v.

³⁸ Alleen wanneer het een uiterst ingewikkelde zaak betrof, mochten de rechters overgaan tot het ordinaire proces – zo genoemd vanwege zijn overeenkomsten met de reguliere, civiele rechtsgang. Na het verhoor van de verdachte vond een uitgebreid schriftelijk debat plaats tussen de vervolgende gerechtsofficier en de verdachte en zijn verdediging. Wanneer dit debat tot de ontdekking van nieuwe feiten leidde, konden getuigen opnieuw worden gehoord. Het moet overigens worden opgemerkt dat de benamingen ‘ordinaire’ en ‘extraordinaire’ procedure misleidend zijn; het is juist de extraordinaire procedure die na de invoering van de Ordonnantie op de Stijl normaliter werd gebruikt.

³⁹ Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 52; Monballyu, *De heksen en hun burens*, 38; Van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantien*, 113 en 133-141.

⁴⁰ Costumen, xxxiv, art. 1.

betaald. Wanneer de beschuldigingen echter hard kon worden gemaakt ten overstaan van de rechters, bijvoorbeeld door aan te tonen dat deze overeenkwamen met openbare geruchten, kon de smaadprocedure zich tegen de heks keren. Het bewijs dat tijdens de getuigenverhoren werd verkregen, kon voor de schout aanleiding zijn om onderzoek in te stellen.⁴¹ In geval van een ter purge stelling, verbleef de vermoede heks in het gevang terwijl eventuele klagers, opgeroepen door drie zondagse kerkgeboden, de mogelijkheid hadden om hun beweringen te bewijzen. Wanneer niemand daarin slaagde, werd de verdachte bij officieel vonnis vrijgesproken.⁴² In de onderzochte Utrechtse en Amersfoortse processen werden geen gevallen van actie uit injurie en purge gevonden.

Wanneer openbare geruchten rondgingen over hekserij, kon dit voor de schout ook reden zijn om uit eigen beweging een onderzoek in te stellen in plaats van aangiftes af te wachten.⁴³ Het indienen van een klacht bracht een risico met zich mee: wanneer de klager zijn beweringen niet hard kon maken, kon hij zelf het object worden van een procedure wegens smaad. Dergelijke procedures deden zich met name na 1630 met enige regelmaat voor bij het Utrechtse Hof.⁴⁴

Wanneer de aanklacht een grondiger onderzoek wettigde, moest eerst aan een aantal formele eisen worden voldaan. Was de schout bevoegd kennis te nemen van de zaak? Was het misdrijf daadwerkelijk gepleegd? Was het misdrijf ernstig genoeg om een vervolging te rechtvaardigen? Dit laatste was bij hekserijbeschuldigingen vrijwel altijd het geval. Verder moest worden nagegaan of openbare geruchten over de verdachte de ronde deden en in hoeverre deze geruchten dan het gevolg waren van afgunst of vijandschap – hetgeen tegen vervolging kon spreken.⁴⁵ De maatschappelijke positie van burgers speelde ook een niet onaanzienlijke rol.⁴⁶

Na aanhouding van de verdachte diende het verhoor zo snel mogelijk plaats te vinden, maar uiterlijk binnen vierentwintig uur aangezien het rechterlijk aanhoudingsbevel binnen deze tijd moest worden betekend. Voor het eerste verhoor had plaatsgevonden, was geen contact toegestaan met personen buiten het huis van bewaring, niet met familie, maar ook niet met een raadsman.⁴⁷ Opmerkelijk is dat de verdachte gedurende de rest van het proces wel recht had op bijstand van een raadsman. Zo wordt in de processtukken van Willemtgen melding gemaakt van de aanwezigheid van advocaten.⁴⁸

Het verhoor vond plaats aan de hand van een vragenlijst die door de schout was opgesteld, klassiek ‘de tichten’ genoemd. Daarbij waren de onderzoeksbevindingen van de schout,⁴⁹ de verklaringen van getuigen en het verhoor van eventuele medeverdachten

41 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 27-29.

42 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 30-31.

43 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 23.

44 Gijswijt-Hofstra, ‘Hoofdlijnen’, 272.

45 *Costumen*, xxxiv, art. 2.

46 *Costumen*, xxxiv, art. 1 en art. 3.

47 *Costumen*, xxxiv, art. 5.

48 Den Haag, Nationaal Archief, 3.03.01.01 – Hof van Holland, inv.nr. 6110.

49 De schout verkreeg zijn onderzoeksbevindingen onder andere door huiszoekingen. De huiszoeking had met name

leidend.⁵⁰ Normaliter werd aan bewijs verkregen van medeverdachten minder waarde toegekend, maar in gevallen van hekserij is ‘verklikking’ haast karakteristiek voor het verkrijgen van bewijs. Hekserij werd immers als een zeer verholde en moeilijk te bewijzen misdaad gezien, wat een lagere bewijsstandaard noodzakelijk maakte. Daarbij zouden heksen elkaar toch kennen gelet op hun bijeenkomsten tijdens de heksensabbat.⁵¹ De verdachte kon meerdere keren worden gehoord waarbij evenveel aandacht werd besteed aan de antwoorden, als aan de manier waarop de verdachte zich gedroeg. Het werd in de heksenleer immers aangenomen dat bepaalde gedragingen – het voortdurend geven van andere antwoorden, het stotteren en twijfelen, het beven, het bleek worden en het neerslaan van de ogen, maar vooral het niet kunnen wenen – belangrijke schuldaanwijzingen waren. Monballyu heeft vastgesteld dat dergelijke houdingen in de Zuidelijke Nederlanden als aanwijzingen golden.⁵² Het is aannemelijk dat dit ook in Utrecht het geval was. Zo werd de verwarde indruk die Geertruy maakte tijdens de verhoren als een belangrijke aanwijzing gezien.⁵³ Meer in het algemeen kan worden teruggevonden in de voorschriften uit de Ordonnantie op de Stijl dat de antwoorden, reacties en gemoedstoestand van de verdachte altijd zorgvuldig moesten worden opgetekend. Opmerking verdient verder nog dat in de Ordonnantie op de Stijl wel werd voorgeschreven dat de verdachte onder ede moest verklaren de waarheid te zullen spreken wat betreft de verdinkingen tegen hem, maar dat in de Nederlanden deze eed in de praktijk niet werd afgenomen.⁵⁴

De kans om tijdens het verhoor behekst te worden, werd als reëel beschouwd. Het werd dan ook aangeraden in de *Malleus Maleficarum* en andere handboeken om voorzorgsmaatregelen te nemen, zoals ‘het aantrekken van nieuwe klederen bij de verdachte, het vermijden dat de verdachte op de rechters de eerste blik kon werpen door haar of hem met de rug naar de rechtbank in de ondervragingskamer binnen te brengen, en het doen drinken van een beker wijwater waarin enkele druppels van een gewijde kaars waren gemengd’.⁵⁵

tot doel belangrijke aanwijzingen tegen de verdachte te verkrijgen door de aanwezigheid van verdachte kruiden, poeders, zalven, gifmengsels, wassen beeldjes doorprikt met naalden, bezweringsformules of andere toverijmiddelen die de verdachte in zijn bezit kon hebben op te sporen. Deze goederen werden vervolgens onder sekwestre geplaatst. Dit had tot doel te voorkomen dat de verdachte zich tijdens het proces van al zijn bezittingen zou ontdoen waardoor het onmogelijk zo worden om de proceskosten na een eventuele veroordeling op de verdachte te verhalen. Monballyu stelt dat deze maatregel in Zuid-Nederlandse processen soms tot misbruiken leidde. Het is niet onwaarschijnlijk dat misstanden en corrupte gerechtsofficieren ook nu en dan in Utrecht opdoken (Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 44-45).

⁵⁰ Graafhuis et al., ‘Recht en slecht’, 220-221; Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 46.

⁵¹ Ibidem, 25.

⁵² Ibidem, 49.

⁵³ HUA, 642 – Stadsgerecht Amersfoort, inv.nr. 407-8, fiche 2.

⁵⁴ Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 46.

⁵⁵ Ibidem, 51.

4 Het ‘scherp examen’

Wanneer het confronteren van de verdachte met getuigen, eventuele medeverdachten en bewijsmiddelen niet tot een schuldbekentenis leidde – maar wel tot sterke aanwijzingen van schuld –, werd verzocht om het ‘scherp examen’ te gelasten, waarbij het verhoor plaatsvond onder foltering, veelal op de pijnbank. Het scherp examen stond onder toezicht van de schout en de rechters, maar werd uitgevoerd door de beul.⁵⁶ Vooral na een positieve uitslag op een van de hieronder besproken proeven, was een ondervraging op de pijnbank ‘ten zeerste gewettigd’.⁵⁷

Het proces tegen Geertruy illustreert wanneer tot een scherp examen werd overgegaan. Het was zeker dat een kind was overleden en dat een ander kind ernstig ziek was geworden. Bovendien verklaarde Geertruy in ieder geval een van de kinderen, alsook koeien, te hebben ‘gezegend’. Een verdere aanwijzing voor het gerecht was de verwarde indruk die Geertruy maakte tijdens het verhoor; haar antwoorden waren tegenstrijdig. Dit was voor het gerecht voldoende indicie om de tortuur in te stellen. Onder invloed van de pijn bekent Geertruy niet alleen te hebben gehekt, maar ook geslachtsgemeenschap te hebben gehad met de duivel, zelfs toen zij in de gevangenis zat! Om nog verdere bevestiging van schuld te krijgen, buiten de bekentenis om, besluit het gerecht ook van de waterproef gebruik te maken.

Het uitvoeren van prik-, water- en weegproeven, en het zoeken naar duivelsteken, kon zowel tijdens het initiële verhoor als na het scherp examen plaatsvinden. Wanneer een duivelsteken op het lijf van de vermeende heks werd gevonden, stak de beul daar een naald of een ander scherp voorwerp in om te testen of de verdachte gevoel had in de bewuste plek en of deze plek kon bloeden. Voelde de verdachte niets of kwam er geen bloed, dan was dit een sterke aanduiding dat men te maken had met een heks.⁵⁸ Zoals gezegd, werd Geertruy geproefd in het water. De waterproef werd uitgevoerd door de verdachte met kruiselings gebonden handen en voeten aan een touw vastgebonden te water gelaten. Wanneer de verdachte zonk, dan was dit een teken van onschuld en kon het touw worden gebruikt om de onschuldige weer uit het water te trekken.⁵⁹ Omdat Geertruy bleef drijven, en zij al voor het uitvoeren van de waterproef had bekend tijdens het scherp examen, waren de rechters overtuigd van haar schuld.

De weegproef was naar opzet vergelijkbaar met de waterproef. Beide hadden tot doel het gewicht van de vermoede heks vast te stellen. De heksenleer veronderstelde immers dat de heks ‘lichter was dan lucht’. Hoe moest zij anders kunnen vliegen?⁶⁰ Het is aanne-

⁵⁶ Costumen, xxxviii.

⁵⁷ Ibidem, xxxvii; Graafhuys et al., ‘Recht en slecht’, 220-221; Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 59 en 74.

⁵⁸ Ook hier noteert Monballyu (*Van hekserij beschuldigd*, 59) misbruik van het recht. Schijnbaar wilde het in de Zuidelijke Nederlanden wel eens voorkomen dat de beul, omdat hij werd betaald naar het aantal terechtstellingen dat hij uitvoerde, een verdachte heks eigenhandig een aantal duivelsteken toebrecht om de rechters zo tot een veroordeling te bewegen.

⁵⁹ Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 59 en 64.

⁶⁰ Wanneer men denkt aan het wegen van heksen, denkt men veelal ook aan de waag in Oudewater. Het is daarom interessant vast te stellen dat deze waag pas veel in gebruik kwam toen de heksenprocessen in de Republiek eigenlijk al grotendeels tot een einde waren gekomen. Op de waag zijn dan ook meer buitenlandse dan Nederlandse heksen gewogen.

melijk dat de weegproef minder snel een noodlottig resultaat had voor de onschuldige verdachte, daar men niet het risico liep te zinken en te verdrinken door niet op tijd naar boven te worden gehaald.

In de Costumen waren enkele voorschriften opgenomen omtrent het gebruik van pijniging om verdachten te dwingen tot het spreken van de waarheid. Zo mocht men pas overgaan tot een ‘scerper examen’ nadat de verdachte op reguliere wijze was gehoord en alleen krachtens een vonnis van het gerecht. Ook moest het vaststaan dat de misdaad werkelijk was gepleegd – het hoefde nog niet volledig zeker te zijn dat de verdachte ook schuldig was eraan – en mocht na een bekentenis tijdens het reguliere verhoor niet toch daarna nog worden begonnen aan het scherp examen. Uitzondering op dit laatste was de situatie waarin een heks geen medeplichtigen wilde noemen.⁶¹ Eveneens mocht worden overgegaan op het gebruik van de pijnbank wanneer verdachten onderling tegenstrijdige verklaringen bleven afleggen gedurende het verhoor of wanneer zij elkaar tegenspraken.⁶² Wanneer in een zaak meerdere personen verdacht waren en aan een scherp examen onderworpen zouden worden, was degene tegen wie de zwaarste verdenking bestond als eerste aan de beurt.⁶³ Men moest bovendien ervoor waken dat het folteren zo ver zou gaan dat het lichaam ‘te zeer’ verminkt of verwond zou raken.⁶⁴

Als de verdachte het ‘scerper examen’ had doorstaan zonder te bekennen, kon alleen opnieuw tot foltering worden overgegaan wanneer een nieuw feit aan het licht kwam, aldus de Costumen. Indien nieuw bewijsmateriaal uitbleef, moest de vervolging worden gestaakt.⁶⁵ Met de Ordonnantie op de Stijl ende Manieren van Procederen werd echter een ruimere toepassing van foltering ingevoerd. Wanneer het Hof meende dat de noodzaak bestond, mocht het scherp examen direct worden hervat.⁶⁶ De eis dat eerst nieuw bewijsmateriaal werd ingediend wanneer een verdachte na tortuur niet bekende, viel hiermee de iure weg. De facto kwam aan dit voorschrift al weinig gewicht toe daar een ‘nieuwe’ getuige veelal werd achtergehouden om naar voren te kunnen brengen in de loop van het proces.⁶⁷

61 Costumen, xxxvii.

62 Ibidem, xxxviii.

63 Ibidem, xxxvii. De Damhouder stelt in zijn *Praxis Rerum Criminalium* dat uit dit voorschrift volgt dat bij het pijnigen geen (zichtbaar) lichamelijk letsel mocht worden toegebracht aan de verdachte. Deze overtuiging wordt gedeeld door Spaans (‘Toversters voor het gerecht’), aangezien in de Amersfoortse processtukken wel melding wordt gemaakt van het scerper examen (het folteren), maar niet van de precieze methoden waarmee verdachten zouden zijn aangemoedigd tijdens het verhoor. In de Costumen wordt echter wel opgemerkt dat er verschillende gradaties zijn voor het folteren, maar een specifieke regeling ontbreekt zowel in de Costumen als de Ordonnantie op de Stijl en de Ordonnantie op de Stijl ende Manieren van Procederen. Wel is veel bekend over de methoden die onder andere in Schotland, de Zuidelijke Nederlanden en de Duitse gebieden veelvuldig werden gebruikt om verdachten tot spreken aan te moedigen. Het is dan ook aannemelijk dat dergelijke methodes ook in de Noordelijke Nederlanden bruikbaar waren en dat de verdachten wel degelijk lichamelijk letsel opliepen tijdens het verhoor. Een aanwijzing hiertoe kan onder andere worden gevonden in het proces dat werd gevoerd tegen de groetmoeder van Maria Volcken. Zij vreesde het folteren zo zeer dat zij zich in de cel ophing. In de processtukken werd hier uiteraard een andere naam aan gegeven; het zou de duivel zijn geweest die haar nek had gebroken (HUA, 642 – Stadsgerecht Amersfoort, inv.nr. 407-8, fiche 2; Steenhuis, ‘Toverij voor Utrechtse rechtbanken’, 40).

64 Costumen, xxxvii.

65 Ibidem, xxxvii.

66 Van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantien*, 140-141.

67 Steenhuis, ‘Toverij voor Utrechtse rechtbanken’, 53-54.

Dat foltering veelvuldig werd toegepast om de vermeende heks tot een bekentenis te dwingen, had in ieder geval een tweetal redenen. Om aan de verdachte de normale straf voor een bepaald misdrijf op te kunnen leggen – in zaken van hekserij was dit wurging gevolgd door verbranding – moest dit feit volledig worden bewezen.⁶⁸ Als volledig bewijs gold alleen ‘de rechterlijke vaststelling van het misdrijf, een geschrift, de verklaring van twee onverdachte getuigen van zien en de bekentenissen van de verdachte voor de rechtbank’.⁶⁹ De bekentenis van de verdachte voor de rechtbank moest uit eigen vrije wil geschieden. De onder tortuur verkregen bekentenis had op zichzelf geen bewijswaarde. Daarom moest de verklaring binnen een dag door de verdachte worden herhaald en bekrachtigd. Dat de meeste mensen ervoor kozen om bij hun verklaring te blijven, is niet vreemd, daar het herhaaldelijk toepassen van tortuur was toegestaan.⁷⁰

Ook tijdens het scherp examen werd alles eraan gedaan om te voorkomen dat de heks zijn of haar ondervragers kwaad kon doen. Bovendien was het belangrijk om de macht van de duivel over de heks te breken, wilde men de heks tot een bekentenis doen komen.⁷¹

Wanneer de verdachte had bekend en deze bekentenis ook voor het gerecht had herhaald, volgde het vonnis. Dit werd bij meerderheid van stemmen vastgesteld en moest zo snel mogelijk ten uitvoer worden gelegd.⁷² In de Costumen worden aan een aantal misdrijven bepaalde straffen verbonden. Daarnaast bevatten de diverse plakaten, door of namens de landsheer uitgevaardigd, ook strafbepalingen.⁷³ Voor heksen gold dat zij eerst gewurgd en daarna verbrand werden.⁷⁴ Door de heks eerst te wurgen, vond men de tenuitvoerlegging van de straf humaner. Alleen in de zwaarste (hekserij-)misdrijven werd de veroordeelde direct verbrand.⁷⁵ Wanneer de verdachte niet bekende, of de bekentenis niet vrijwillig door de verdachte werd herhaald, dan wel werd ingetrokken, had de rechtbank nog een aantal andere straffen ter beschikking. In zaken van hekserij kon, wanneer de bestaande aanwijzingen voor schuld aan het plegen van een misdrijf zeer sterk waren, worden besloten tot verbanning. Zo’n straf moet echter geenszins lichtzinnig worden opgevat; alle sociale contacten werden verbroken en de reputatie van heks bleef de bannelingen veelal achtervolgen.⁷⁶ Verder kon de verdachte worden vrijgesproken of op borgtocht uit de gevangenis worden ontslagen met veroordeling tot de proceskosten. De verdachte moest dan wel beschikbaar blijven om later toch nog naar het gerechtshof te worden geroepen.

68 Graafhuis et al., ‘Recht en slecht’, 222; Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 72.

69 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 71-72.

70 Graafhuis et al., ‘Recht en slecht’, 222; Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 72.

71 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, 75.

72 Costumen, xi, art. 4.

73 Graafhuis et al., ‘Recht en slecht’, 222.

74 Dat heksen eerst gewurgd werden alvorens zij werden verbrand, staat niet in de Ordonnantie. Wel is dit de gebruikelijke gang van zaken in de bestudeerde processen. Tevens is onder andere Monballyu van mening dat dit gangbaar was in zowel de Zuidelijke als Noordelijke Nederlanden.

75 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*.

76 *Ibidem*, 71-21 en 84-94.

5 De heks als zondebok

Een eenduidige verklaring voor de grote schaal waarop de heksenvervolgingen plaatsvonden en waarom zij eind zestiende eeuw juist een hoogtepunt bereikten alvorens tot een einde te komen, is vooralsnog niet gegeven. Oorzaken zijn gezocht en gevonden, maar verklaringen lopenijd uiteen en elke theorie bevat wel een aantal elementen die een bijdrage leveren.⁷⁷ Vast staat in ieder geval dat de heksenprocessen niet los kunnen worden gezien van de tijd waarin zij plaatsvonden. Ten gevolge van het overheersende magisch-religieuze wereldbeeld ging men onder zware leefomstandigheden veelal op zoek naar een zondebok. Deze werd vaak in de persoon van de heks gevonden. De hekselijprocessen deden zich dan ook met name voor wanneer de bevolking gebukt ging onder zware leefomstandigheden ten gevolge van een slecht socio-economisch klimaat.⁷⁸ Ook in Utrecht deden zich gedurende de tweede procesgolf dergelijke omstandigheden voor.

Na het tekenen van de Unie van Utrecht waren de gewesten onder leiding van Prins Maurits in een hevige strijd verwickeld met de Habsburgse troepen. Soldaten trokken plunderend rond en zorgden ook op het Utrechtse platteland voor veel onrust, zo blijkt uit plakkaaten die het Utrechtse Hof in 1589, 1590 en 1595 uitvaardigde.⁷⁹ In dezelfde periode werd de bevolking op het platteland geteisterd door een ‘wolvenplaag’, de ernst waarvan kan worden opgemaakt uit het plakkaat dat het Utrechtse Hof in 1592 uitvaardigde, waarin alle gezonde mannelijke inwoners tussen de veertien en zestig van de stad en het omliggende land werden opgeroepen zich te melden om op 14 april deel te nemen aan een grootschalige wolvenjacht. Een vergelijkbaar plakkaat werd een jaar later rond dezelfde tijd uitgevaardigd.⁸⁰ De impact die wolven moeten hebben gehad op de bevolking, is terug te zien in de processtukken bij het Hof. Zo speelde zij een belangrijke rol in het proces tegen Volcken Dircxz. Zijn zonen bekenden als ‘roode wolfkens’ door het veld gerend te hebben met hun vader. Onder tortuur bekende Volcken dit ook. De zoon van Willemtgen, Athonis Bulck, die door Volcken onder pijniging was genoemd als medewolf, bekende in een opeenvolgend proces ook van gedaante te kunnen verwisselen.⁸¹

Andere problemen waarmee Utrecht gedurende de jaren 1590 te kampen had, zijn vol-

77 Mogelijke oorzaken zijn gevonden in het geloof (waarbij de rooms-katholieke onderzoekers de protestanten verwijten maken en andersom, zie Trevor-Roper, *The European Witch-Craze*), in de massapsychologie en de antropologie (Toussaint Raven, *Heksenvervolging*; Murray, *The Witch-Cult in Western Europe*, volgens wie de heksenvervolgingen eigenlijk een verkapt poging waren om een occulte sekte uit te roeien), maar ook, met name door Nederlandse (rechts)historici, in een mentaliteitsverandering die zou hebben plaatsgevonden onder invloed van het verlichtingsdenken (J. Scheltema, *Geschiedenis der Heksenprocessen – eene bijdrage tot den roem des vaderlands*, Haarlem, 1828), alsook door de toenemende aandacht voor humaniteit en rationeel denken (I. Schöffner, ‘Heksengeloof en heksenvervolging: een historiografisch overzicht’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1973, 215-235) en door de toenemende ontwikkeling van sceptisch en empirisch denkvermogen (Gijswijt-Hofstra, ‘Hoofdlijnen’).

78 Monballyu, *De heksen en hun bureu*, 83.

79 HUA, 239-1 – Hof van Utrecht, inv.nr. 29-3, fol. ICLV v°.

80 HUA, 239-1 – Hof van Utrecht, inv.nr. 29-3, fol. IICXXX v° en IICXCI.

81 HUA, T16 – Criminele sententies Hof van Utrecht, inv.nrs. 1074 en 1075.

gens Van Schaik grote overstromingen op het platteland en aanzienlijke werkeloosheid.⁸² Dit eerste wordt bevestigd in het plakkaatboek van het Hof van Utrecht.⁸³ Bovendien had heel Europa te kampen met een temperatuurdaling van zo'n vijf graden Celsius, waardoor oogsten mislukten. Deze 'kleine ijstijd' zal in de Lage landen minder impact hebben gehad door het gunstige zeeklimaat, maar zelfs een getemperde temperatuurdaling van een paar graden kan invloed hebben gehad op de oogst en dus de voedselvoorziening.⁸⁴

De zware leefomstandigheden bieden echter geen afdoende verklaring voor het opkomen van de heksenvervolgingen. Slechte socio-economische omstandigheden konden zich voor langere perioden voordoen en daarbij ook meerdere plaatsen treffen. Toch voltrokken de heksenprocessen zich lang niet overal gedurende de hele periode waarin van zware leefomstandigheden kan worden gesproken. Het kan dus hooguit worden gezegd dat deze omstandigheden mede als voedingsbodem dienden waarop de heksenprocessen gedijden.⁸⁵ Waar het uiteindelijk op aankwam, was de wil van het volk om een zondebok te vinden in de heks en de bereidheid van de rechters om deze heksen te vervolgen en te veroordelen.

De invoering van het inquisitoir gevoerde strafproces en het wijdverspreide gebruik van de extraordinaire procedure hebben vermoedelijk veel invloed gehad op de grootschaligheid van de heksenprocessen. Het gebruik van tortuur en het stimuleren van het verklikken van 'medehexen' zullen zeker hebben bijgedragen aan het aantal veroordelingen gedurende de laatste Utrechtse en Amersfoortse procesreeks. Hoewel de inquisitoire procedure in beginsel een verbetering van de positie van de verdachte betekende ten opzichte van de accusatoire procedure, werd deze verbetering in geval van ernstige verdenkingen direct teruggedraaid door het gebruik van de extraordinaire inquisitoire procedure. Daarbij is ook van belang dat, waar over het algemeen hoge eisen worden gesteld aan het strafrechtelijk bewijs, de bewijsdrempel aanzienlijk werd verlaagd in het heksenproces door de bewijswaarde die werd toegekend aan de in de heksenleer ontwikkelde bewijsvermoedens en aanwijzingen.

Nu een aantal van de heksenprocessen zijn besproken waarbij ook het verloop van het procedure is doorgenomen, volstaat het enkele opmerkingen te maken ter afsluiting. Van de 39 processen die plaatsvonden in de jaren 1589-1595, de periode van de laatste Utrechtse en Amersfoortse processenreeks, eindigden twintig in een terdoodveroordeling. De relatief kleine schaal waarop vervolging plaatsvond in Utrecht en het relatief vroege einde aan de vervolging lijken dan ook het voornaamste verschil te zijn met de Zuid-Nederlandse processen. Inhoudelijk lijken de processen verder volledig in lijn te zijn met bevindingen voor de Zuid-Nederlandse heksenprocessen, in het bijzonder van Monballyu.

82 A.H.M. van Schaik, 'Een nieuwe heer en een andere leer', in: R.E. Bruin (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000, 191-294, zie 238.

83 In 1592 is notitie gemaakt van meerdere pogingen om de Vecht uit te diepen en de afvoerkanalen te verbeteren, HUA, 239-I – Hof van Utrecht, inv.nr. 29-3, fol. IICLXXXIX.

84 <http://www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/uitleg/kleine-ijstijd>.

85 Monballyu, *De heksen en hun bureu*, 83.

Summary

Under the influence of demonology, certain personal features and mannerisms had attained the status of evidence within the judicial witch trial. This development took place within the whole of Europe and can thus be traced in the trials in Utrecht too. The *Boek voor Criminele Informatiën der Stad Amersfoort* ('Book for Criminal Investigation of the City of Amersfoort') and the *Sententieboeken van het Hof van Utrecht* ('Sentencing books of the Court of Utrecht') offer an insight as to how the witch trials took place. This article aims to describe the witch trials during the Utrecht and Amersfoort sequential trials (1589-1595). During this period circa 20 of the 39 witches standing trial were sentenced to death, most of the others receiving a punishment such as expulsion.

Keywords

Witch trials, Utrecht, sixteenth Century, Demonology.

EEN GORDIAANSE KNOOP

MANNENKIESRECHT, VROUWENKIESRECHT EN GEZINSKIESRECHT TUSSEN
1795 EN 1917

1 Inleiding

In 1883 verwierp de Hoge Raad het beroep dat Aletta Jacobs had ingesteld tegen de afwijzende uitspraak van de arrondissementsrechtbank op haar eis om op de Amsterdamse kiezerslijst te worden geplaatst. In zijn motivering stelde de Raad dat het niet in de bedoeling van de grondwetgever van 1848 kon hebben gelegen om vrouwen kiesrecht te geven. Ook al was er in de Grondwet van 1848 niets te vinden over het feit dat kiezers mannelijk moesten zijn, volgens de Hoge Raad kon daarover geen twijfel bestaan.¹ Een van de opmerkelijkste zaken aan de motivering was dat de Hoge Raad er zich blijkbaar niet van bewust was dat bij de eerste verkiezingen onder de Grondwet van 1848 er wel degelijk vrouwen kiesrecht hadden. Het betrof weduwen die aan de vereisten van de census voldeden. Zij mochten hun kiesrecht weliswaar niet zelf uitoefenen, maar konden het overdragen aan een van hun meerderjarige zonen die zelf niet aan de censusvereisten voldeed.

Dit weduwenkiesrecht, dat in 1883 blijkbaar in vergetelheid was geraakt, en waarop we straks terugkomen, is voor ons aanleiding om het kiesrecht in de periode 1795-1917 tegen het licht te houden. Op grond waarvan werd nu eigenlijk kiesrecht verleend? Was het kiesrecht individueel of was het organisch, gebaseerd op het gezin? We behandelen deze vragen voor vier perioden: het eerste jaar van de Bataafse Revolutie en wat daaraan voorafging, de periode rond de invoering van de Staatsregeling 1798, de periode van 1815 tot 1850 en de tijd van Thorbeckes kieswet uit 1850 tot de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917. In dat jaar werd het kiesrecht in alle opzichten een individueel recht.

Organisch kiesrecht was gebaseerd op het idee dat het kiesrecht moest aansluiten bij de natuurlijke ordening van de samenleving. Voor veel tijdgenoten vormde het gezin de basis van deze ordening. Wanneer het gezinshoofd een stem uitbracht, dan waren in deze opvatting alle gezinsleden in die stem vertegenwoordigd. Aangezien de man wettelijk het gezinshoofd was, bleef er voor vrouwen weinig plaats binnen het kiesrecht tenzij ze geen deel uitmaakten van een gezin (zelfstandig wonende ongehuwde vrouwen) of wanneer de man was overleden (weduwen).

Vaak wordt ervan uit gegaan dat de liberale kiesrechtopvatting individueel was en de confessionele organisch. Een dergelijke tweedeling ontstond echter pas in het begin van de

1 M. Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*, Amersfoort, 2005, 174.

twintigste eeuw. Vóór die tijd waren beide concepten innig verstrengeld. Niet alleen had de praktijk van de toekenning van kiesrecht sterke organische kenmerken, ook waren er onder de Bataafse revolutionairen en negentiende-eeuwse liberalen veel voorstanders van organisch kiesrecht. Dat is begrijpelijk, want in de periode voorafgaand aan de Bataafse Revolutie was een organische opvatting over representatie gemeengoed. Pas aan het begin van de twintigste eeuw zouden bijna alle liberalen het individuele kiesrecht omarmen. Daarbij speelde de strijd voor vrouwenkiesrecht een belangrijke rol, omdat de grote groep van gehuwde vrouwen nu eenmaal moeilijk ingepast kon worden in het gezinshoofdenkiesrecht.

Het is opmerkelijk dat in de historiografie de geschiedenis van het Nederlandse vrouwenkiesrecht pas in 1883 lijkt te beginnen met de aanvraag van Aletta Jacobs om op de Amsterdamse kiezerslijst te worden geplaatst. Daarbij blijven niet alleen de discussies buiten beschouwing die in de Bataafse Tijd over vrouwenkiesrecht werden gevoerd, maar wordt ook het feit genegeerd dat in sommige gemeenten weduwen of ongetrouwde vrouwen het kiesrecht bezaten. Ook wordt meestal over het hoofd gezien dat tussen 1815 en 1850 veel weduwen over het kiesrecht beschikten.

Zowel de hedendaagse weergave van de geschiedenis van het kiesrecht als de discussies in het verleden zijn vaak verward, omdat geen analytisch onderscheid wordt gemaakt tussen de grondslagen waarop het kiesrecht werd verleend en de uitoefening daarvan. Wij betogen dat de uitoefening weliswaar altijd een individuele en mannelijke zaak is geweest, maar dat de gronden waarop kiesrecht werd verleend tot 1917 veel meer de trekken bezaten van organisch gezinskiesrecht dan van individueel kiesrecht.

Een ander belangrijk analytisch onderscheid is dat tussen de Grondwet, de Kieswet en de praktijk. In de Grondwet had het kiesrecht vaak een individueel karakter, maar bij de uitwerking in de Kieswet verschoof het in de richting van een gezinskiesrecht, terwijl het kiesrecht in de praktijk bijna uitsluitend bij gezinshoofden terechtkwam. Dit schiep niet alleen verwarring, maar leidde ook tot de merkwaardige situatie dat terwijl de Kieswet en ook het kiesrecht in de praktijk allerlei organische kenmerken bezat, het geen organisch of gezinskiesrecht mocht worden genoemd. De Grondwet kende immers alleen een individueel kiesrecht. Dit alles leidde tot een Gordiaanse kiesrechtknoop, die pas met het individueel kiesrecht van 1917 doorgehakt werd.

2 Het eerste jaar van de Bataafse Revolutie en wat daaraan voorafging

De grondwetten die elkaar na de Bataafse omwenteling van 1795 in rap tempo opvolgden, zwegen aanvankelijk over de positie van vrouwen bij de toekenning van het stemrecht. Het Reglement voor de Nationale Vergadering (december 1795) en de Staatsregeling 1798 gebruikten, net als de staatsregelingen van 1801 en 1805, het neutrale begrip ‘burger’.² Het-

² Art. 9 Reglement; art. 10 Acte van Staatsregeling (1798); art. 24-25 Staatsregeling 1801; art. 12 Staatsregeling 1805.

zelfde geldt voor de diverse ontwerpen die vanaf 1796 werden opgesteld.³ Vrouwen werden in de eerste jaren na de revolutie dus niet uitdrukkelijk uitgesloten van het kiesrecht.

Dat veranderde na 1806, toen Nederland als het Koninkrijk Holland onder het gezag kwam te staan van Lodewijk Napoleon, broer van de Franse keizer. De criteria voor het stemrecht werden toen niet langer in de grondwet geregeld, maar in een op 17 april 1807 gepubliceerde kieswet.⁴ Artikel 2 van die wet sprak over ‘manspersonen’. Na de inlijving van Nederland in het Franse keizerrijk bleef deze uitdrukkelijke uitsluiting van vrouwen gehandhaafd. De Franse *Constitution* van 1799, die ook hier te lande gelding kreeg, kende het stemrecht namelijk alleen toe aan ‘hommes’, hetgeen in de Nederlandse versie vertaald werd met ‘mannen’.⁵ Hoewel het begrip ‘homme’ zowel ‘man’ als ‘mens’ kan betekenen, was deze vertaling toch correct. In 1793 was de term ‘citoyen’ uit de Grondwet van 1791 namelijk vervangen door het begrip ‘homme’ met de uitdrukkelijke bedoeling om vrouwen van het stemrecht uit te sluiten.⁶

Hoewel het in Nederland bekend was dat vrouwen in Frankrijk van het kiesrecht waren uitgesloten, werd toch in de eerste grondwetten gekozen voor de term ‘burger’, en daarmee voor zwijgzaamheid over de positie van vrouwen. Die zwijgzaamheid lijkt een bewuste keuze te zijn geweest, die waarschijnlijk de uitdrukking was van een zekere ongemakkelijkheid.⁷ Dit zou betekenen dat de uitsluiting van vrouwen ook in Nederland niet zo vanzelfsprekend was als wel wordt beweerd.⁸ Dat er inderdaad aanvankelijk enige onzekerheid bestond over de positie van vrouwen, blijkt uit de lokale verkiezingsreglementen die in het revolutionaire jaar 1795 overal in de Republiek werden opgesteld. In die reglementen bestond geen eenduidigheid over de uitsluiting van vrouwen. Uit het merendeel van de reglementen blijkt weliswaar dat het niet gebruikelijk was om aan het vrouwelijke deel van de bevolking stemrecht toe te kennen.⁹ Er waren echter ook uitzonderingen, met name in Friesland.

3 Art. 3 en 9 Plan van Constitutie 1796; art. 8, sub a Ontwerp van Constitutie 1797. Zie voor de twee ontwerpen die voorafgingen aan de Staatsregeling 1798: L. de Gou, *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming*, Den Haag, 1988 resp. 1990, dl. 1, 265 en 277 (art. 1, sub a) en dl. 2, 114 (art. 10-12).

4 Wet en reglement over de vereischten tot het stemregt, en de wijze van benoeming der Leden van het Wetgevend Lichaam, in: *Verzameling van Placaaten*, dl. 10, Franeker-Leeuwarden, 1807, 505-509.

5 De Nederlandse versie is naast de Franse afgedrukt in *Verzameling der Fransche Wetten*, dl. 1, Amsterdam, 1811, 2-39.

6 Art. 2, sectie 2, hoofdstuk 1 *Constitution* 1791; art. 4 *Acte constitutionnel* 1793; vergelijk S. Desan, ‘Reconstituting the social after the Terror: family, property and the law in popular politics’, *Past and Present*, 1999, 81-121.

7 Bedacht moet worden dat vrouwen vaak een belangrijke rol vervulden bij politieke protesten. Vgl. P. van den Berg, ‘Op zoek naar de stemmer. Toekenning en uitoefening van het stemrecht tussen 1795 en 1840’, in: F. de Beaufort et al. (red.), *Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795*, Amsterdam, 2018, 21-107, in het bijzonder 29 en de daar vermelde literatuur.

8 Zie C.B. Wels, ‘Stemmen en kiezen 1795-1922’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, 1979, 315; T.J. Veen, ‘Het volk, de leden van de maatschappij en de ingezetenen van de Republiek. Opmerkingen over het democratisch gehalte van de Bataafse Staatsregeling van 1798’, in: Moorman van Kappen en Coppens (red.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, 9-33, in het bijzonder 15; M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratische enkelvoud. Sociale verandering in het revolutietijdvak, 1770-1820*, Nijmegen, 1999, 205.

9 Vgl. voor Leiden, Haarlem, Amsterdam, Groningen en Den Haag: *Jaarboeken der Bataafsche Republiek*, dl. 2, Amsterdam, 1797 (hierna verkort ‘JBR’), 374; *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, Amsterdam, 1795 (hierna verkort ‘NNJ’), dl. 30/6, 4597; JBR, dl. 2, 297; NNJ, dl. 30/5, 4190; NNJ, dl. 30/8, 6066.

Aan de Burgers, uitmakende de
Municipaliteit van *Dokkum*

VRIJHEID, GELIJKHEID en BROEDERSCHAP!

BURGERS!

Het Comité, bestemd om een Plan van geregelde oproeping des Volks van Friesland te beraamen, vereischt van U Lieden, op autorisatie van de Provisioneele Reprezentanten des Frieschen Volks, dat gij, zoo rasch mogelijk, en wel ten langsten voor Paaschen, nauwkeurige Lijsten opmaakt, en aan het Comité voornoemd overzendt van alle die perzoonen in U Lieder *steden Jurisdicte* woonachtig, welke de volgende hoedanigheden bezitten.

1. Van alle in dit land geboorene Mans perzoonen, welke, 20 jaaren en daar boven oud zijnde, hun eigen brood winnen, dus van alle huis-vaders en zoogenoemde Vrijgezellen, zonder dat het onderscheid van Godsdienstige gezindheden hierbij in acht genomen worde.

2. Van alle ongetrouwde Vrouwperzoonen en Weduwen, welke den ouderdom van 20 jaaren of daarboven bereikende haar eigen brood winnen, en dus of alleen wonen, of Moeders en Hoofden van Huisgezinnen zijn.

3. Van alle Mansperzoonen, ongetrouwde Vrouwen en Weduwen, die de bovengenoemde vereischens wel bezitten, maar, geene Inboorlingen zijnde, nu 5 jaaren achteren in deze Provintie gewoond hebben, en van zulke Huisvaders, die, sehoon Vreemdelingen zijnde, echter met eene Friesche Vrouw getrouwd zijn, en de laatste drie jaaren in U Lieder *steden* of elders in dit land met hunne Vrouwen inwooning hebben gehad.

4. Van alle Jooden, in Uw *steden Jurisdicte* woonachtig, welke mede de vereischens, in de drie bovengemelde artikelen vervat, bezitten.

Gij merkt dus wel, Burgers! dat minderjaargen, dienstbaaren, gealimenterden en kinders, die, al hebben zij den bevoegden ouderdom, bij hunne ouderen inwoonen, op de begeerde lijsten niet behooren geplaatst te worden. Noeh moeten wij opmerken, dat onder gealimenterden door ons niet slechts zulken begrepen worden, die nu noch werkelijk onderhoud trekken, maar ook dezulken, die in de beide laatste jaaren eenig onderhoud uit Diakonie of andere publieke beursen getrokken hebben. Eindelijk meenen wij 'er noch te moeten bijvoegen, dat wij van de vier opgenoemde soorten van perfoonen eene onderscheidene lijst of opgave begeeren, eene lijst b. v. van de Mansperfoonen art. 1. vermeld, eene andere lijst van de Vrouwen art. 2. enz.

En daar de vervaardiging van deeze lijsten in de Distrieten toch Dorps-wijze moet geschieden, zullen de Municipaliteiten ten platten lande aan onzen wensch best voldoen, en onzen arbeid meest verlichten, zoo zij onsmiet eene generaale lijst van hun geheel Distriët, maar de bijzondere lijsten van elk Dorp met deszels onderhoorige buurten, overzenden.

In afwagting van het begeerde noemen wij ons, naar toewensching van Heil, en aanbieding van Broederschap

Leeuwarden den
30^{en} Maart 1795.

Het eerste Jaar der Bataafsche Vrijheid.

Uwe geneegene Medeburgers,
Het Comité ter ontwerping van een Plan van
geregelde Volks oproeping voor deeze Provintie,

A. Van Nieuw

President

W. D. Selgema

Secretaris

P. S. Gelleft de vervaardigde lijsten
te adresseeren aan den President van
het Comité of deszels Secretaris,

Circulaire van het 'Comité bestemd om een Plan van geregelde oproeping des volks van Friesland te beraamen' aan alle municipaliteiten met de opdracht om lijsten van alle stemgerechtigde personen op te maken, 1795. Dokkum, Streekarchief Noordoost Fryslân, toegang 001, inv.nr. 89.

Zo kenden Leeuwarden en Dokkum het stemrecht toe aan ‘weduwen en ongetrouwde vrouwen’ in reglementen die op respectievelijk 27 maart en 8 april 1795 werden vastgesteld.¹⁰ Er hebben begin april 1795 ook daadwerkelijk verkiezingen plaatsgevonden op grond van deze reglementen. Helaas kan wegens het ontbreken van de relevante archieven niet meer worden vastgesteld of vrouwen daaraan deelgenomen hebben. Op provinciaal niveau leken de nieuwe bestuurders aanvankelijk ook de mogelijkheid van vrouwenkiesrecht te overwegen. Op 18 maart 1795 stuurde het ‘Comité bestemd om een Plan van geregelde oproeping des volks van Friesland te beramen’ een circulaire naar alle municipaliteiten met de opdracht om lijsten van alle stemgerechtigde personen op te maken.¹¹ Er werden in die brief vier groepen personen aangewezen, waaronder als tweede groep ‘alle ongetrouwde vrouwspersonen en weduwen’ van twintig jaar of ouder. In het definitieve Plan van Oproeping, dat werd vastgesteld op 30 mei 1795, was deze groep niet langer opgenomen en werd het stemrecht uitdrukkelijk beperkt tot ‘manspersonen’.¹² Overigens bestond op meer plaatsen in Friesland onzekerheid over de precieze rol van vrouwen bij verkiezingen. Zo werd in een ongedateerd concept van reglement voor de stad Harlingen voorgesteld het stemrecht te beperken tot burgers ‘van de mannelijke sexe’.¹³ Maar voor diezelfde stad bepaalde artikel 4 Plan ter Oproeping in verband met de verkiezing van nieuwe gerechtsleden op 14 april 1796 dat ‘weduwen en ongetrouwde vrouwen’ wel onder de stemgerechtigden moesten worden begrepen.¹⁴

De keuze die uiteindelijk op provinciaal niveau werd gemaakt om het stemrecht exclusief aan mannen toe te kennen, werd soms op lokaal niveau nagevolgd. Uit de artikelen 1 en 2 van het Reglement ter verkiezing van een nieuw gerecht voor de municipaliteit Tietjerksteradeel, vastgesteld op 20 maart 1796, kan worden afgeleid dat alleen ‘manspersonen’ stemrecht hadden.¹⁵ De keuze van het provinciale bestuur werd echter niet overal overgenomen. In deze fase van de revolutie koesterden lokale gemeenschappen hun autonomie ten opzichte van het Friese provinciale gezag.¹⁶ Diverse steden, waaronder Leeuwarden, hielden ook in 1796 nog vast aan stemrecht voor vrouwen. Daaraan zou pas een definitief einde komen met de staatsgreep van januari 1798 en de daaruit voortgekomen centralistische Staatsregeling 1798.

De animo in Friesland voor vrouwenkiesrecht is niet toevallig. Friesland kende ten tijde van het ancien régime, anders dan de meeste overige delen van de Republiek, een zekere

¹⁰ NNJ, dl. 30/3, 2371 (art. 4) en NNJ, dl. 30/4, 3347 (art. 2).

¹¹ Geraadpleegd is de aan het stadsbestuur van Dokkum verzonden brief, Dokkum, Streekarchief Noordoost Fryslân, toegang 001, inv.nr. 89 (ingekomen stukken). Ik ben de archivaris Tjeerd Jongsma erkentelijk dat hij mij attendeerde op deze brief.

¹² NNJ, dl. 30/4, 3316.

¹³ Leeuwarden, Tresoar, toegang 8, inv.nr. 187.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Vgl. J.R. Kuiper, ‘Jacobijnen en sansculotten in Friesland. De volkssociëteit van Leeuwarden en de Bataafse Revolutie’, *De Vrije Fries*, 1989, 57-76, in het bijzonder 58; Idem, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798*, Franeker, 2002, 71.

De Kerk te DOKKUM.

J. B. d.

Gezicht binnen DOKKUM.

K. F. B. f.

Twee dorpsgezichten met kerk en kerktoren te Dokkum, door Carel Frederik Bendorp, naar een tekening van: Jan Bulthuis, circa 1790. Amsterdam, Rijksmuseum.

vorm van democratie, waarin ook vrouwen een rol hadden.¹⁷ Deze enigszins democratische bestuursvorm kon overigens alleen op het platteland worden aangetroffen. In de steden was het bestuur in handen van enkele belangrijke families en hadden de overige burgers vrijwel geen invloed.¹⁸ De basis voor de participatie van de plattelandsbevolking was gelegen in de eigendom van onroerend goed, meer in het bijzonder van een stemgerechtigde boerderij. Op grond van deze vorm van census werd rond 1740 aan circa één op de tien inwoners van het platteland het stemrecht toegekend voor onder andere de afvaardiging naar de Provinciale Staten.¹⁹

Vrouwen konden in deze Friese democratie in beginsel ook participeren, mits zij maar eigenaar waren van een stemhebbend onroerend goed.²⁰ In 1792 verklaarde de Friese rechtsgeleerde Petrus Wierdsma (1729-1811) onomwonden dat ook vrouwen tot het stemrecht werden toegelaten.²¹ Dit wordt bevestigd door het feit dat vrouwen in grote getale in de zogeheten ‘stemcohierien’ als stemgerechtigden stonden geregistreerd.²² Wel werden getrouwde vrouwen beperkt in de uitoefening van hun kiesrecht. Vrouwen stonden namelijk onder voogdij van hun man, die het kiesrecht uitoefende, maar wel uit naam van de rechthebbende. Dat werd ook bij het registreren en uitbrengen van de stem aangegeven.²³ Dat bracht met zich mee dat als een vrouw haar stemrecht verloor omdat zij niet tot de juiste religie behoorde, haar echtgenoot dat recht ook niet kon uitoefenen.

Belangrijk is dat Wierdsma benadrukte dat deze beperking in de uitoefening van het stemrecht alleen voor getrouwde vrouwen gold. ‘Ongetrouwde vrouwen en weduwen’, aldus Wierdsma, ‘stemdraagende goederen bezittende, kunnen, buiten alle bedenking, ook in persoon stemmen’.²⁴ Hij ging nog een stap verder door te betogen dat vrouwen ook als gevolmachtigden konden optreden, ook al konden ze in het algemeen niet in rechte optreden.²⁵ Ten slotte leek ook de wettelijke regeling van het stemrecht er, blijkens artikel 29, vanuit te gaan dat ‘tutrices’, oftewel voogdissen, het stemrecht namens hun pupillen konden uitoefenen.²⁶

17 C.J. Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek*, Assen, 1934, 77. Hetzelfde gold voor Drenthe. P. Brood, ‘Bestuur en rechtspraak in Hoogeveen vóór 1795’, in: F. Keverling Buisman et al. (red.), *Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813*, Hoogeveen, 1983, 25.

18 *Ibidem*, 85.

19 *Ibidem*, 77.

20 *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden 16: Friesland*, Amsterdam, 1789, 4.

21 P. Wierdsma, *Verhandeling over het stemrecht in Friesland*, Leeuwarden, 1792, 52. Wel waren ze uitgesloten van het passieve kiesrecht, *Ibidem*, 161 en 165.

22 Zie bijv. de digitaal gepubliceerde stemkohieren van Weststellingwerf, <http://www.tresoar.nl/help/pages/stemkohieren.aspx>.

23 Zie het kohier van de stemmen te Drachten uit 1723 wegens een nieuwe grietman, waar bij nr. 6 Gosuinus Theodorus baron van Coehoorn genoteerd staat als stemgerechtigd ‘nomine uxoris’, Tresoar, toegang 247, inv.nr. 134.

24 Wierdsma, *Verhandeling over het stemrecht*, 130. Overigens werd dit eind negentiende eeuw wel ontkend. Vrouwen zouden ofwel via hun man ofwel via procuratie dienen te stemmen, D.J.A. van Harinxma thoe Slooten, *Verhandeling over het stemrecht in Friesland in de 17^e en 18de eeuw*, Leiden, 1894, 19. Enig bewijs voor deze bewering wordt daar niet aangedragen.

25 Wierdsma, *Verhandeling over het stemrecht*, 130.

26 *Statuten, ordonnantien, reglementen, en costumen van rechte van Vriesland*, Leeuwarden, 1770, 372.

Het is wel de vraag of vrouwen ook daadwerkelijk verschenen bij de stemming. Uit de stukken inzake een stemming voor een nieuwe grietman te Drachten in 1723 blijkt dat verschillende weduwen zich lieten vertegenwoordigen door een gevolmachtigde.²⁷ Dat zegt overigens nog niet zoveel over de positie van vrouwen. Ook veel mannen brachten hun stem niet zelf uit, maar lieten zich daartoe vertegenwoordigen.²⁸

De toekenning van het stemrecht aan sommige groepen vrouwen in Friesland hing samen met het feit dat daar, net als elders in de Republiek, in feite werd uitgegaan van een stemrecht per huishouden.²⁹ Dat recht werd dan door het hoofd van dat huishouden uitgeoefend, zodat gesproken kan worden van een vorm van gezinshoofdenkiesrecht. Een volledig individueel gedacht persoonlijk stemrecht, zoals we tegenwoordig kennen, was geen gemeengoed.³⁰ Bedacht moet worden dat ook binnen de natuurrechtstheorie van bijvoorbeeld de invloedrijke filosoof en natuurrechtsgeleerde Samuel Pufendorf (1632-1694) niet het individu, maar de familie als basiseenheid werd aangemerkt.³¹ Eind achttiende eeuw bleek die gedachte nog springlevend, zoals blijkt uit de opvattingen van de Française Olympe de Gouges (1748-1793), vurig pleitbezorgster van rechten voor vrouwen.³² Deze activiste betoogde dat het volk niet bestond uit abstracte individuen, maar uit verbintenissen tussen mannen en vrouwen. Het uitoefenen van politieke rechten leek zij dan ook te beperken tot economisch onafhankelijke vrouwen.³³ Binnen het gezin gold immers het huwelijksrecht en op basis daarvan was de man het hoofd van het gezin. Een vergelijkbare opvatting werd in Nederland vertolkt door Pieter Paulus (1753-1796), de eerste voorzitter van de Nationale Vergadering.³⁴ De opvatting dat het huishouden de basiseenheid van de samenleving en dus ook van de politieke natie was, strookte met de sociale realiteit, ook na de omwenteling van 1795. Het huishouden bleef tot aan de industrialisatie een cruciale sociaaleconomische rol vervullen.³⁵

De gedachte van een gezinshoofdenkiesrecht klonk in de meeste kiesreglementen uit

27 Zie het verslag van de stemming van 8 juni 1723 voor een nieuwe grietman, waaruit blijkt dat Anna van Scheltinga, weduwe van Haersma en stemgerechtigd 'pro se et nomine liberorum', haar stem bij volmacht laat uitbrengen, Tresoar, toegang 247, inv.nr. 134.

28 Zie het verslag van de stemming van 8 juni 1723 voor een nieuwe grietman, waaruit blijkt dat Cornet Wilhelmus ten Oever, stemgerechtigd als man van en dus voogd over zijn vrouw, zijn stem bij volmacht laat uitbrengen, Tresoar, toegang 247, inv.nr. 134.

29 Dat gold ook voor Drenthe. Brood, 'Bestuur en rechtspraak', 25.

30 Het kan daarom misleidend zijn om een kiesstelsel te definiëren als 'het geheel van regels die de middelen aangeven waarmee het individu invloed kan uitoefenen op de samenstelling van een vertegenwoordigend lichaam', Wels, 'Stemmen en kiezen', 313; vergelijk ook *ibidem*, 315.

31 P. Westerman, *The Disintegration of Natural Law Theory, Aquinas to Finnis*, Leiden, 1997, 210.

32 M. Gunning, *Gewaande rechten. Het denken over vrouwen en gelijkheid van Thomas van Aquino tot de Bataafsche Constitutie*, Zwolle, 1991, 249.

33 Zij was daarmee minder radicaal dan haar tijdgenote, de Nederlandse feministe Etta Palm-Aelders, J. Vega, 'Feminist Republicanism. Etta Palm-Aelders on Justice, Virtue and Men', *History of European Ideas*, 1989, 333-351.

34 J. Kloek en W. Mijnhart, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag, 2001, 255.

35 J. Bohstedt, 'The Myth of the Feminine Food Riot: Women as Proto-Citizens in English Community Politics, 1790-1810', in: H.B. Applewhite en D.G. Levy (red.), *Women and Politics in the Age of Democratic Revolution*, Ann Arbor, 1990, 21-22 en 51-52; vergelijk ook met J.L. Polasky, 'Women in Revolutionary Brussels: "The Source of Our Greatest Strength"', in: Applewhite en Levy (red.), *Women and politics*, 156.

het eerste jaar van de revolutie door, zowel in Friesland als elders in de Republiek. In het reglement van Amsterdam werd bijvoorbeeld tevens geëist dat de stemgerechtigde 'tot het besturen van zyner eigen zaken bevoegd' was.³⁶ Daartoe was in beginsel ook nodig dat hij een eigen huishouding voerde. Vandaar dat er in artikel 4 een uitzondering werd gemaakt voor mannen die nog bij hun ouders inwoonden: zij kregen stemrecht, mits zij waren getrouwd.³⁷ Ook uit de eerdergenoemde circulaire van 18 maart 1795 van het Friese Comité belast met het opstellen van een verkiezingsreglement blijkt duidelijk dat het moest gaan om personen die 'hun eigen brood winnen'.³⁸ Dat betekende dat het alleen 'hoofden van huisgezinnen' betrof, dan wel zelfstandige alleenwonende vrijgezellen. Ter toelichting werd daarbij opgemerkt dat daarmee kinderen die bij hun ouders inwoonden, niet inbegrepen waren, ook al hadden zij de vereiste leeftijd van twintig jaar bereikt. Hetzelfde gold voor zogeheten 'dienstbaren'. Ook in Dokkum werden 'dienstbaren' die bij 'hunne meesters of vrouwen' inwoonden, uitgesloten.³⁹ Met 'dienstbaren' werden ongetwijfeld inwonende bedienden bedoeld, want die werden ook elders in de Republiek uitgesloten, bijvoorbeeld te Leiden, Haarlem en Den Haag, waar 'dienstboden', 'huiselijke bedienden' en 'domestiquen' het stemrecht werd ontzegd.⁴⁰ Tot slot is het in dit verband vermeldenswaardig dat sommige steden een eis van welstand kenden die met zich meebracht dat de stemgerechtigde een minimumbedrag aan 'hoofdgeld' betaalde.⁴¹ Dat verwees naar het bedrag dat het hoofd van het huishouden verschuldigd was op grond van het aantal gezinsleden boven de zestien jaar en de omvang van het huispersoneel, en ging derhalve ook uit van een gezinshoofdenkiesrecht.

De reden voor de uitsluiting van dienstbaren was, zo blijkt uit de toelichting op het reglement van Haarlem, dat zij 'meer of min in hunnen vryheid' waren beknot.⁴² Zij waren afhankelijke leden van een huishouden. Via dezelfde redenering kon het gezinshoofdenkiesrecht ook leiden tot uitsluiting van vrouwen. Het huwelijksrecht bepaalde immers dat de man het hoofd van de huishouding was. De vrouw stond zelfs onder zijn voogdij en was dus niet onafhankelijk. Gemakshalve gingen de meeste politici, inclusief de meeste revolutionairen van 1795, ervan uit dat vrouwen niet geacht werden een zelfstandig huishouden te voeren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de Verklaring van de Rechten en Plichten der Burgers van de stad Utrecht van 25 april 1795. In artikel 2 van die verklaring werd opgemerkt dat vrouwen weliswaar mensen waren, maar dat zij, omdat zij 'onder het opzicht

36 JBR, dl. 3, 40-41.

37 Ook in Zutphen en Groningen kregen inwonende meerderjarige kinderen het stemrecht, mits voor hen de daarvoor vereiste lasten waren betaald, NNJ, dl. 30/8, 6040 (art. 2); NNJ, dl. 30/5, 4190-4191 (art. 2).

38 Streekarchief Noordoost Fryslân, toegang 001, inv.nr. 89 (ingekomen stukken).

39 NNJ, dl. 30/4, 3347 (art. 5).

40 JBR, dl. 2, 374 en dl. 3, 33; NNJ, dl. 30/6, 4598 (art. 2); NNJ, dl. 30/8, 6065 (art. 3). Vergelijk, voor Utrecht: R.E. de Bruin, 'Democratie in Utrecht 1795-1798', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1979, 377-390. Opvallend genoeg sloot het Reglement 1795 dienstboden niet uit.

41 NNJ, dl. 30/5, 4190; NNJ, dl. 30/8, 6040 (art. 1); NNJ, dl. 30/3, 2371 (art. 4).

42 NNJ, dl. 30/6, 4571; vergelijk ook met de provincie Friesland, waar degenen die onder enigerlei voogdij stonden, zoals dienstboden en gealimenterden, waren uitgesloten, NNJ, dl. 30/4, 3317 (art. 5, sub 1).

en de bescherming van mannen' stonden, niet tot de categorie 'burgers' konden worden gerekend. Het stemrecht was daar dan ook gereserveerd voor mannen.⁴³

Volledige uitsluiting van vrouwen vloeide evenwel niet noodzakelijkerwijs voort uit dit gezinshoofdenkiesrecht, omdat sommige vrouwen wel een eigen huishouding voerden. Vermoedelijk waren de aantallen van dergelijke 'vrouwenhuishoudens' zelfs aanzienlijk in de steden van de zeventiende en achttiende eeuw, vanwege het deels door het grote belang van de zeevaart veroorzaakte vrouwenoverschot.⁴⁴ In Dokkum en Leeuwarden werd erkend dat ook vrouwen hoofd van een huishouden konden zijn, met als gevolg dat vrouwen niet categorisch werden uitgesloten. Ook in deze twee steden werd het stemrecht weliswaar in eerste instantie toegekend aan degenen die 'huisvaders of huiszittende' waren.⁴⁵ Daar werd echter vervolgens bepaald dat 'weduwen of ongehuwde vrouwen, die op haar zelve wonen' ook stemrecht hadden.⁴⁶ Er werd daarbij wel ten aanzien van de uitoefening opgemerkt dat zij, net als personen die wegens ziekte of een andere belangrijke reden niet ter stemming konden komen, niet in persoon hoefden te verschijnen, maar bij briefje mochten stemmen.⁴⁷ Het was blijkbaar niet de bedoeling dat zij zich op de stemvergadering daadwerkelijk tussen de mannen zouden begeven. Dit sloot vermoedelijk aan bij de praktijk van het ancien régime, althans in Friesland: weduwen en ongehuwde vrouwen konden het kiesrecht wel persoonlijk uitoefenen, maar dit werd gewoonlijk aan een man overgelaten.

De toekenning van het kiesrecht aan weduwen en ongetrouwde vrouwen in de hoedanigheid van hoofd van een huishouden in enkele steden van de Republiek kende een interessante parallel in de Amerikaanse staat New Jersey.⁴⁸ Daar hadden, net als in Friesland, tot aan de afscheiding van Engeland alleen 'freeholders' stemrecht, dus eigenaren van onroerend goed. Na de succesvolle revolutie werd evenwel gepleit voor toekenning van het stemrecht aan alle 'householders'. De nieuwe grondwet van New Jersey van 1776 gaf vervolgens het stemrecht aan 'all inhabitants', hoewel hiermee vermoedelijk mannen werden bedoeld, want vrijwel overal in de Verenigde Staten was de uitsluiting van vrouwen algemeen aanvaard.⁴⁹ Vrouwen waren daarmee echter niet expliciet uitgesloten. Van deze vaagheid werd in 1790 gebruik gemaakt door in de nieuwe kieswet uitdrukkelijk te bepalen dat ook vrouwen stemrecht konden hebben, mits zij aan alle voorwaarden voldeden. De achtergrond van deze toekenning is vermoedelijk de grote invloed van Quakers, voor

43 De Bruin, 'Democratie in Utrecht', 378; zie ook R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813*, Zutphen, 1986, 118.

44 Vgl. A. Schmidt, "'Ontbloot van alle winsten?' Armoede en overlevingsstrategieën van gebroken gezinnen in Holland, 1699-1800', *Leidschrift. Historisch Tijdschrift*, 2008, 121-122.

45 NNJ, dl. 30/4, 3347 (art. 1, Dokkum) en NNJ, dl. 30/3, 2371 (art. 4, Leeuwarden). Voor de provincie Friesland en de stad Groningen spraken de reglementen over 'hoofden van een (...) huisgezin', NNJ, dl. 30/4, 3316 (art. 1) en NNJ, dl. 30/5, 4190 (art. 1).

46 NNJ, dl. 30/3, 2371 (art. 4) en NNJ, dl. 30/4, 3347 (art. 2).

47 NNJ, dl. 30/3, 2374 (art. 16); NNJ, dl. 30/4, 3349 (art. 19).

48 E.R. Turner, 'Women's suffrage in New Jersey: 1790-1807', *Smith College Studies in History*, juli 1916, 165-187.

49 R.J. Dinkin, *Voting in provincial America. A study of elections in the thirteen colonies, 1689-1776*, Westport, 1977, 29-30.

wie politieke participatie van vrouwen geaccepteerd was. Net als in Friesland ging het daarbij wel om gezinshoofdenkiesrecht, want ook in New Jersey werden in beginsel alleen weduwen en ongetrouwde vrouwen toegelaten. Het was algemeen aanvaard dat getrouwde vrouwen niet konden stemmen. Er zijn ook voldoende aanwijzingen dat in ieder geval vanaf 1797 aanzienlijke aantallen vrouwen daadwerkelijk hebben deelgenomen aan de verkiezingen. Er werd hier overigens wel bezwaar gemaakt, met als argument dat vrouwen zich niet met politieke zaken dienden te bemoeien. In 1807 leidde dit tot een wijziging van de kieswet, waarbij het stemrecht voor vrouwen weer werd afgeschaft.

Het uitgangspunt van het gezinshoofdenkiesrecht hield derhalve de mogelijkheid van vrouwenkiesrecht open en in het eerste jaar na de revolutie leidde dit ook nog tot enige onzekerheid omtrent de positie van vrouwen. Daarmee zou kunnen worden verklaard dat de centrale bepalingen in de opeenvolgende (ontwerp)grondwetten omtrent de toekenning van het stemrecht vrouwen niet expliciet uitsloten.

3 De Staatsregeling 1798

Toch werd vanaf 1796 snel duidelijk dat er in de Eerste Nationale Vergadering voor het toekennen van kiesrecht aan vrouwen weinig animo bestond.⁵⁰ Op 11 januari 1797 merkte de afgevaardigde Jacob George Hieronymus Hahn (1761-1822) op dat volgens hem ‘hun eigen en het algemeen welzijn’ niet vorderde dat vrouwen kiesrecht zouden krijgen.⁵¹ Deze uitsluiting kwam evenwel niet uitdrukkelijk naar voren in de bepaling in de ontwerpgrondwet betreffende de toekenning van stemrecht, want die sprak slechts over ‘burger’.⁵² Toen op 12 januari 1797 om helderheid werd gevraagd over de precieze reikwijdte van de bepaling, liet het antwoord van de president weinig aan duidelijkheid te wensen over: ‘De vrouwen zijn geen stemgerechtigde Burgers’.⁵³ De ontwerpgrondwet die uiteindelijk door de Nationale Vergadering werd aangenomen verried overigens wel dat vrouwen geen stemrecht hadden. Artikel 14 Ontwerp 1797 bepaalde namelijk dat ‘hy’ die zich inschreef in het stemregister daarmee erkende tot ‘geene andere dan de Bataafsche Natie’ te behoren.

Ten aanzien van de Staatsregeling 1798 moet eveneens worden aangenomen dat, ondanks de vage bewoordingen, vrouwen van het stemrecht uitgesloten waren.⁵⁴ Een aanwijzing hiervoor is al gelegen in een ontwerpconstitutie die vermoedelijk is opgesteld door Willem Anthony Ockerse (1760-1826), die nauw betrokken was bij de staatsgreep van januari 1798 en bij het opstellen van de Staatsregeling 1798.⁵⁵ Artikel 37 van dat ont-

50 Vgl. Van den Berg, ‘Op zoek naar de stemmer’, 45-46.

51 L. de Gou, *Het ontwerp van constitutie van 1797*, dl. 1, Den Haag, 1983, 180.

52 Zie art. 8, sub a Ontwerp 1797.

53 De Gou, *Het ontwerp van constitutie van 1797*, dl. 1, 182.

54 Vgl. Van den Berg, ‘Op zoek naar de stemmer’, 47.

55 Vergelijk ook met de brief van B. van Rees aan een lid van de tweede constitutiecommissie, waarin uitdrukkelijk werd opgemerkt dat vrouwen niet stemgerechtigd waren, De Gou, *De Staatsregeling van 1798*, dl. 1, 412.

Portret van Willem Anthonie Ockerse, door Reinier Vinckles, circa 1800. Amsterdam, Rijksmuseum.

werp luidde: ‘behalven vrouwen, minderjarigen, en waanzinnigen of onnozelen, zijn van het stemrecht uitgesloten: (...)’.⁵⁶ Deze bepaling werd weliswaar niet in de Staatsregeling 1798 opgenomen, maar artikel 5 Reglement, letter A, behorende bij die Staatsregeling 1798 verried wel dat de kiezer ‘eenen Man’ moest zijn.

Tijdens een zitting van het Vertegenwoordigend Lichaam op 8 juli 1799 werd de uitsluiting van vrouwen door de Staatsregeling 1798 bevestigd. Er waren bij dat Vertegenwoordigend Lichaam een drietal brieven van ‘Bataafsche vrouwen en maagden’ binnengekomen met het verzoek om aandacht te besteden aan eerder opgeworpen grieven

⁵⁶ De Gou, *De Staatsregeling van 1798*, dl. 2, 332.

en bezwaren. De president merkte naar aanleiding van die brieven op dat ‘ingevolge de Staatsregeling, de vrouwen niet stemgerechtigd’ en daarom ook onbevoegd waren om voordrachten ‘betrekkelyk staatszaaken te doen’.⁵⁷

De Staatsregelingen van 1801 en 1805 gebruikten eveneens de neutrale begrippen ‘burger’ en ‘ingezetene’, zodat vrouwen ook hier niet expliciet werden uitgesloten. Maar opnieuw mag worden aangenomen dat vrouwen niet geacht werden op grond van deze regelingen stemgerechtigd te zijn. Zo werd in de Proclamatie van 14 september 1801, waarin de volksstemming over de nieuwe Staatsregeling werd aangekondigd, duidelijk gemaakt dat alleen ‘manspersoonen’ tot de stemming werden toegelaten.⁵⁸ Ook enkele ontwerpen voor een grondwet, opgesteld in 1804 door de invloedrijke Isaac Jan Alexander Gogel (1765-1821), die van 1798 tot 1801 minister van Financiën was geweest, laten zien dat hij vrouwen geen stemrecht wilde toekennen.⁵⁹ Gogel stelde een artikel voor dat bepaalde dat alleen ‘manspersonen’ zich konden inschrijven in het burgerregister, waardoor vrouwen expliciet de toegang tot het stemrecht zou worden ontzegd.⁶⁰ Hij opperde tevens om een artikel op te nemen, luidende: ‘Vrouwen, weduwen en onmondige kinderen van Bataafsche burgers genieten alle de voorregten van het burgerschap waartoe de persoon des mans niet vereischt word’.⁶¹ Interessant is in die bepaling dat weduwen apart werden genoemd, waardoor ook zij uitdrukkelijk van het stemrecht werden uitgesloten.

Voor de toekenning van stemrecht aan weduwen en ongetrouwde vrouwen bleek dus geen plaats meer te zijn in de Bataafse Republiek. Maar het uitgangpunt van het gezins­hoofdenkiesrecht bleef een belangrijk gegeven, ook na het eerste revolutiejaar 1795. Het schemerde af en toe door in de discussies in de Nationale Vergadering, bijvoorbeeld tijdens de zitting van 12 januari 1797. Er werd toen gesproken over het voorstel om de leeftijdsgrens, die op dat moment op 22 jaar stond, af te schaffen voor gehuwden. Het door Bernardus Nieuhoff (1747-1831) aangevoerde argument ten gunste van deze versoepeling laat zien dat het stemrecht gekoppeld was aan het voeren van een huishouden. Nieuhoff betoogde ‘dat hij, die vader des huisgezins is, ook zeer wel als actief burger kan worden aangemerkt en dus het stemrecht (kan) uitoefenen’.⁶² Het voorstel werd aangenomen.⁶³ Enkele jaren later werd het principe van het gezins­hoofdenkiesrecht helder omschreven door Gerhard Dumbar (1743-1802), een invloedrijk publicist uit Deventer. Zijn rond 1801 opgestelde ontwerpconstitutie bevatte namelijk de volgende bepaling: ‘In ieder huisgezin kan niet meer zijn dan een persoon die gebruik van het stemregt maakt; zo egter, dat zij, die bij een ander huisgezin inwonen zonder daar toe te behooren, hier door niet zul-

57 Dagverhaal der Handelingen van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks, dl. 5, Den Haag, 1799, 339-340.

58 L. de Gou, *De Staatsregeling van 1801. Bronnen voor de totstandkoming*, Den Haag, 1995, 274.

59 L. de Gou, *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming*, Den Haag, 1997, 122 (art. 3) en 128 (art. 30). Over Gogel, zie: J. Postma, ‘Alexander Gogel: bouwer van de eenheidsstaat’, *Pro Memorie*, 2010, 56-86.

60 De Gou, *De Staatsregeling van 1805*, 122 (art. 3).

61 *Ibidem*, 129 (art. 33).

62 De Gou, *Het ontwerp van Constitutie van 1797*, dl. 1, 181.

63 Vergelijk met art. 8, sub a Ontwerp 1797. De eerste constitutioneelcommissie had ook al voorgesteld om een uitzondering te maken voor gehuwden, maar dan door de leeftijdsgrens voor hen op twintig jaar te stellen, zie art. 10, lid 1 Plan 1796.

len zijn uitgesloten'.⁶⁴ Bovendien was dit gezinshoofdenkiesrecht nog steeds van belang bij het bepalen of voldaan werd aan de censuseis die eventueel werd gesteld. In dat geval zou het vermogen van de vrouw namelijk meetellen voor het stemrecht van de man.

Een voorbeeld van dat laatste is te vinden in het Plan 1796. Het Plan 1796 bevatte weliswaar, net als de meeste andere (ontwerp)grondwetten uit de Bataafse tijd, geen census ten aanzien van de stemgerechtigden, maar het voorgestelde kiesstelsel was wel getrapd. Dat betekende dat de stemgerechtigden niet rechtstreeks representanten kozen, maar kiezers aanwezen die die taak moesten vervullen. In het Plan 1796 werd echter wel een welstandseis gesteld aan die kiezers. In het kielzog daarvan legde de slotzin van artikel 50 Plan 1796 vast dat 'de eigendommen van de vrouw de man' kwalificeerde.⁶⁵ In de commissie werd tevens de vraag opgeworpen of inwonende kinderen niet eveneens als kiezer konden worden toegelaten, indien het vermogen van de ouders daartoe proportioneel geëigend was.⁶⁶ Zo bepaalde artikel 51 Plan 1796 dat indien een vrouw weduwe was geworden, haar inwonende zoon als kiezer gekwalificeerd kon worden vanwege haar eigendommen. Opvallend is dat het kiesrecht niet werd toegekend aan de weduwe, maar eventueel aan een zoon. Dat recht kon overigens slechts aan één van de inwonende zonen toekomen en dus niet aan alle, hetgeen opnieuw een uiting was van het gezinshoofdenkiesrecht.⁶⁷ In het Reglement voor de Nationale Vergadering ontbrak, net als in de uiteindelijke Staatsregeling 1798, een eis van welstand aan kiezers, zodat de kwestie van het meetellen van het vermogen van de vrouw daar niet speelde.

Een meerderheid in de Nationale Vergadering stemde in met een bezitseis voor kiezers en nam ook de bepaling over dat het vermogen van een weduwe haar zoon kon kwalificeren.⁶⁸ Uit de argumentatie ter onderbouwing van deze bepaling blijkt opnieuw hoezeer het huisgezin als uitgangspunt voor politieke participatie werd gezien. Er werd betoogd dat een 'huisgezin' dat voldoende gegoed was 'van te veel belang is voor de Republicq, dan dat hetzelfde door het overlijden van een vader (...) van het kiezerschap zoude uitgesloten zijn', terwijl er wel een inwonende zoon was die voor het overige aan de voorwaarden voldeed.⁶⁹ Deze zoon, zo werd opgemerkt, nam de plaats in van zijn gestorven vader.

Uit het bovenstaande kan worden afgeleid dat een overgrote meerderheid van de revolutionairen niets zag in de toekenning van stemrecht aan vrouwen. Er is wel geopperd dat de revoluties in Nederland en Frankrijk een veelbelovend begin hebben gevormd van vrouwenemancipatie, dat echter tegelijk met de revolutie zelf gesmoord werd in de Napoleontische reactie. Zo schreef Verbruggen: 'De hoop op een gelijke behandeling van man

⁶⁴ De Gou, *De Staatsregeling van 1801*, 324 (art. 96).

⁶⁵ Deze toevoeging ontbrak nog in de eerste versie van deze bepaling. Zij is toegevoegd in de vergadering van 14 september 1796, De Gou, *Het plan van constitutie*, 243 en 407.

⁶⁶ De Gou, *Het plan van constitutie*, 215 (bij art. 4).

⁶⁷ *Ibidem*, 243-244.

⁶⁸ Art. 61 Ontwerp 1797; De Gou, *Het plan van constitutie*, 391.

⁶⁹ De Gou, *Het ontwerp van constitutie van 1797*, dl. 1, 358.

en vrouw die door de Franse Revolutie was gewekt, werd met de komst van Napoleon al vlug de grond ingeboord'.⁷⁰ Hoewel deze gedachte voor de hand ligt, is zij klaarblijkelijk toch onjuist.⁷¹ Zowel in Frankrijk als in Nederland werd al in een vroeg stadium van de revolutie duidelijk dat vrouwen zouden worden uitgesloten van het verkiezingsproces.

De vraag rijst waarom in de opeenvolgende grondwetten het stemrecht niet aan vrouwen is toegekend. Niet alleen bood het gezinshoofdenkiesrecht die mogelijkheid, maar dat gold ook voor de grote nadruk die na de omwenteling werd gelegd op de Verklaring van de Rechten van de Mens. Op grond daarvan kon worden betoogd dat die rechten ook voor vrouwen golden. Dit argument werd bijvoorbeeld aangevoerd door de onbekend gebleven schrijver P.B.v.W. in een pamflet dat interessant genoeg was uitgegeven in de Friese stad Harlingen.⁷² Deze anoniemus betoogde dat het natuurrecht geen reden gaf om vrouwen uit te sluiten van deelname aan het bestuur. Ten aanzien van bijvoorbeeld de partnerkeuze werd er volgens hem bij de dieren geen onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen, 'en het is tog van hun, waar wy de natuurwetten moeten leeren'.⁷³ Dat betekende dat de anoniemus weliswaar accepteerde dat in een beschaafde wereld naast de natuurwetten ook andere wetten konden bestaan, maar dat die geen afbreuk mochten doen aan de wetten van de natuur. Welnu, de auteur constateerde dat de natuur aan vrouwen net zoveel geestelijke vaardigheden had gegeven als aan mannen en dat volgens de natuur aan vrouwen dus een gelijkwaardige positie moest worden toegekend. De vrouw ongeschikt maken aan de man omdat deze sterker is, zou niets anders zijn dan despotisme.

Ook in de Nationale Vergadering bevonden zich afgevaardigden die een dergelijk natuurrechtelijk gedachtegoed aanhingen. Zo keerde Pieter Vreede (1750-1837) zich in januari 1797, tijdens het debat over het kiesstelsel van de ontwerpgrondwet, tegen het invoeren van een welstandseis, met als argument dat de mens rechten heeft, die onafscheidelijk verbonden zijn aan zijn bestaan. De mens bracht, aldus Vreede, die rechten 'met zich ter waereld, toen hij der waereld is ingetreden'.⁷⁴ Uit het optreden van Vreede in de Nationale Vergadering zou bovendien kunnen worden afgeleid dat hij vrouwen niet categorisch van het stemrecht uit wilde sluiten. Hij had, zo merkte hij op, nooit verklaard 'om het regt des sterksten te willen misbruikt hebben tot verkorting van het goed regt van het beminlijkst, maar weerloos halfdeel des menschelijken geslachts'.⁷⁵ Vreede verwierp dus het recht van de sterkste als argument voor de onderworpen positie van vrouwen. Anderhalf jaar later gaf hij opnieuw uiting aan zijn twijfel omtrent de uitsluiting van vrouwen, als me-

70 P. Verbruggen, "'Een vrouw, een stem". Een tentoonstelling over vrouw en kiesrecht', *Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Sociale Bewegingen*, 1996, 61.

71 M. Schwegman, 'Strijd om de openbaarheid: sekse, cultuur en politiek in Nederland', in: D. Fokkema en F. Griizenhout (red.), *Rekenschap, 1650-2000*, Den Haag, 2001, 147-149.

72 De tekst van dit pamflet is gedrukt als bijlage bij J. Vega, 'Het beeld der Vryheid; is het niet uwe zuster?', in: S. Sevenhuijsen et al. (red.), *Socialisties-Feministiese Teksten*, dl. II, Baarn, 1989, 89-111.

73 *Ibidem*, 106.

74 De Gou, *Het ontwerp van constitutie van 1797*, dl. I, 189.

75 *Ibidem*, 599. Vgl. Van den Berg, 'Op zoek naar de stemmer', 46.

deredacteur van het tijdschrift *De Revolutionaire Vraagal*.⁷⁶ Daarin werd erop gewezen dat het merkwaardig was dat vrouwen ‘in het staatkundige, zo glad vergeten (...) worden’.⁷⁷

Toch heeft Vreede in de Nationale Vergadering niet voor toekenning van het stemrecht aan vrouwen gestreden. Een verklaring kan zijn dat afgevaardigden als Vreede een uitzondering vormden, die de onmogelijk te winnen strijd voor vrouwenrechten niet aangingen.⁷⁸ Er waren andere strijdpunten zoals de ‘een en ondeelbaarheid’ en de mate van volksinvloed die in hun ogen op dat moment belangrijker waren.

De meeste revolutionairen waren niet overtuigd door het betoog van de bovengenoemde anonymus en hielden vast aan hun negatieve houding inzake politieke rechten voor vrouwen. Zij hanteerden weliswaar ook een natuurrechtelijk discours, maar de precieze consequenties van een dergelijk discours waren niet altijd eenduidig.⁷⁹ De anonymus legde de nadruk op de rechten in de natuurtoestand, die voor een belangrijk deel onvervreemdbaar en universeel waren. Dit standpunt werd echter slechts aangehangen door enkele radicale afgevaardigden, zoals Vreede. De meeste revolutionairen waren feitelijk afgedreven van het universeel gedachte natuurrecht. Zij betoogden dat met het sluiten van een sociaal contract de natuurtoestand verlaten was en dat in de aldus opgerichte samenleving vooral de rechten golden die het soevereine volk zou opstellen.⁸⁰ Dit komt duidelijk naar voren in het betoog dat Egbert Johan Greve (1754-1811) op 13 januari 1797 in de Nationale Vergadering hield naar aanleiding van de vraag of een loyaliteitsverklaring kon worden geëist als voorwaarde voor stemgerechtigheid. Greve merkte op dat men de ‘rechten van de mens’ niet moest verwarren met de ‘rechten van de burger’.⁸¹ Het volk was, aldus Greve, soeverein en had dus ‘het onbetwistbare recht, om van ieder individu, die het tot eenigen invloed op zyn Staats Bestuur, of op zyn bestaan zelve, als een onafhankelyke Natie, toelaat, op dit stuk eene Verklaring van zyne denkwys te vorderen’. In deze opvatting was het heel goed mogelijk om in het belang van de samenleving het stemrecht te beperken tot degenen die geschikt werden geacht.⁸² Het stemrecht was voor deze revolutionairen geen onvervreemdbaar grondrecht en dus konden diverse groepen worden uitgesloten, bijvoorbeeld vrouwen.

De weigering van de meeste revolutionairen om het stemrecht aan vrouwen te verlenen hing ook samen met het belang dat de revolutionairen hechtten aan de wapenplicht.

76 *De Revolutionaire Vraagal*, ofzwaager van den politiken Bliksem, *Regt door Zee*, nr. 14 (juli 1798), 105-110.

77 Geciteerd bij Gunning, *Gewaande rechten*, 271.

78 Zie hierover M. Gunning, ‘Tweehonderd jaar geleden: De “rechten van de arme vrouwen misdeeld”’, *Nederlands Juristenblad* (NJB), 1996, 356-358, en de reactie van O. Moorman van Kappen, ‘Een tirannieke daad?’, NJB, 1996, 721.

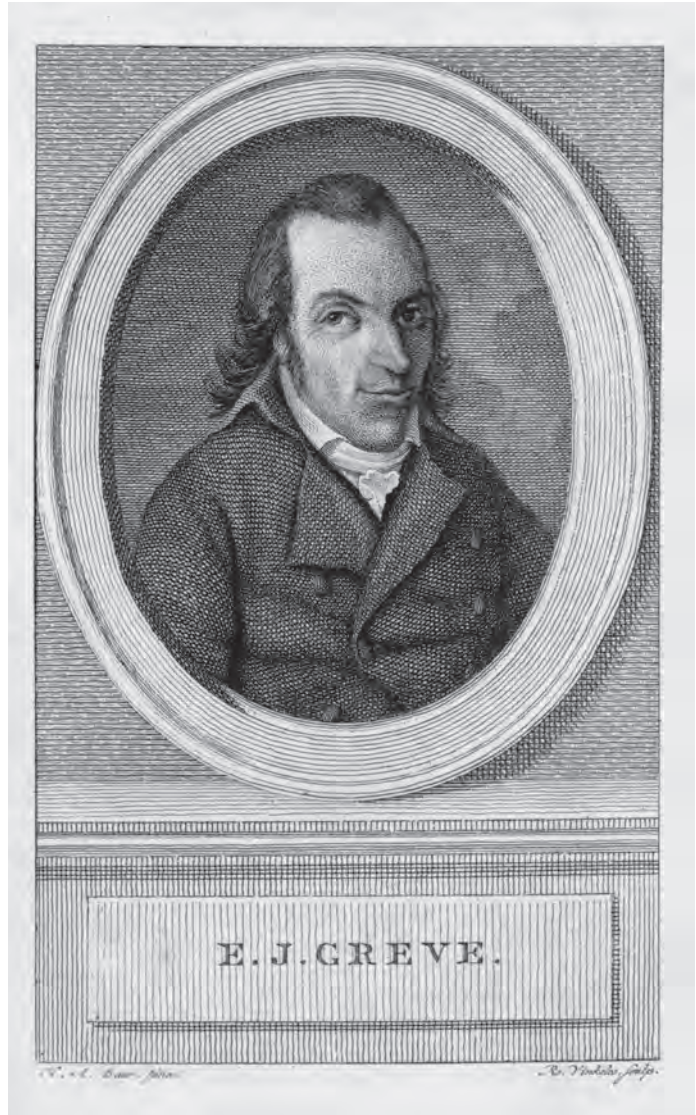
79 Zie over de ambivalentie van het natuurrecht in de Bataafse periode: P.A.J. van den Berg, ‘Recht en identiteit in de Bataafs-Franse periode’, in: F. Grijsenhout, N. van Sas en W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800*, Nijmegen, 2013, 103-123.

80 P.A.J. van den Berg, ‘Vaderlandsliefde, vrijheid en mensenrechten. Aan het eind van de achttiende eeuw: Jacob van Manen Adrz. (1752-1822) en de Staatsregeling van 1798’, in: Moorman van Kappen en Coppens, *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, 62-71.

81 *Dagverhaal*, dl. 1, 563. Vergelijk ook *Dagverhaal*, dl. 1, 525, waar een vergelijkbaar standpunt wordt ingenomen door de afgevaardigden Jacob Hendrik Floh en Johannes Franciscus Rudolphus van Hooff.

82 Van den Berg, ‘Op zoek naar de stemmer’, 49-50.

Portret van Egbert Joan Greve, door Reinier Vinkels, circa 1800. Amsterdam, Rijksmuseum.

In navolging van Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) hadden de patriotten het klassieke ideaal van de politiek en militair actieve burger weer omhelsd. Zij waren ook feitelijk voor een belangrijk deel georganiseerd in wapengenootschappen, naar het voorbeeld van de schutterijen. Dit resulteerde in een nauwe band tussen wapenplicht en politieke participatie. Er werd in de Nationale Vergadering zelfs betoogd dat stemrecht en wapenplicht uit dezelfde bron voortkwamen en daarom niet gescheiden konden worden.⁸³ Sommige afgevaardigden poogden tevergeefs om deze koppeling ongedaan te maken, door te be-

⁸³ De Gou, *Het ontwerp van constitutie van 1797*, dl. 1, 179.

nadrukken dat de bekwaamheid tot het dragen van wapens toch geen geschiktheid implieerde om verstandig te stemmen. De nauwe band tussen stemrecht en wapenplicht had ook concrete gevolgen. Zo werd in het Ontwerp 1797 de voor het stemrecht vereiste leeftijd verlaagd naar twintig jaar voor hen die gedurende ten minste een jaar lid van de gewapende burgermacht waren geweest.⁸⁴ Te Dokkum werd een uitzondering gemaakt op het gezinshoofdenkiesrecht door aan inwonende meerderjarige zonen die vrijwillig de wapenen hadden opgenomen, toch stemrecht te verlenen.⁸⁵

De nadruk op de wapenplicht was tevens een uiting van een verscherping van de verdeling van rollen tussen mannen en vrouwen.⁸⁶ Vrouwen deden weliswaar niet mee aan de oefeningen van de patriottische exercitiegenootschappen, maar zij hadden daar wel een functie. Zij waren verantwoordelijk voor de fabricatie van attributen zoals vaandels, terwijl zij bovendien financieel bijdroegen aan de korpsen. Op dezelfde wijze kon hun rol in het gezin, waar aan het eind van de achttiende eeuw steeds meer het accent op kwam te liggen, van een publieke betekenis worden voorzien.⁸⁷ Vrouwen werden namelijk geacht kinderen op te voeden tot goede staatsburgers. Zij hadden daarmee tot op zekere hoogte ook een publieke rol, zodat zij toch beschouwd konden worden als ‘burgers’. Zij waren zo in zekere zin gelijkwaardig aan mannen, zonder dat hen politieke rechten hoefden te worden verleend.

Ten slotte kan nog gewezen worden op de aversie die de revolutionairen koesterden jegens de gilden. De familie werd dan weliswaar nog geaccepteerd als organisatorische eenheid, maar alle andere maatschappelijke verbanden werden met een zekere argwaan bekeken, als mogelijke concurrenten van de natie. Bovendien werden de gilden gezien als een belemmering voor de economische ontwikkeling, die van groot belang werd geacht voor de macht van de Republiek. Er werd, in ieder geval wat betreft het binnenland, nadruk gelegd op vrijhandel. Voor vrouwen was deze ontwikkeling niet gunstig, want binnen de oude gildestructuren hadden zij nog een zekere rol gehad.⁸⁸ Dit had de wat merkwaardige paradox tot gevolg dat de argumenten voor vrijhandel en individuele representatie die rond 1800 door de liberalen van het eerste uur werden gebruikt, konden leiden tot uitsluiting van vrouwen van politieke participatie.⁸⁹ Op die wijze was de uitsluiting van vrouwen dus een gevolg van de moderniteit. Deze verklaring vindt steun in het feit dat na 1813 met de gedeeltelijke terugkeer naar de ideologie van de middeleeuwen ook het stemrecht van weduwen en ongetrouwde vrouwen terugkeerde. Die periode zal nu worden behandeld.

⁸⁴ Art. 8, sub a Ontwerp 1797; vgl. art. 24 Staatsregeling 1801; De Gou, *De Staatsregeling van 1801*, 146 en 183 (art. 14, sub a).

⁸⁵ NNJ, dl. 30/4, 3347 (art. 3). Hetzelfde gold voor de provincie Friesland, NNJ, dl. 30/4, 3316 (art. 3).

⁸⁶ Kloek en Mijnhart, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*, 243 en 257-259.

⁸⁷ *Ibidem*, 251-253.

⁸⁸ Polasky, ‘Women in Revolutionary Brussels’, 156; L.K. Kerber, “‘I have don ... much to carrey on the war’”: Women and the Shaping of Republican Ideology after the American Revolution’, in: Applewhite en Levy (red.), *Women and politics*, 229-230.

⁸⁹ Polasky, ‘Women in Revolutionary Brussels’, 158.

4 Gezinskiesrecht 1815-1850

De Grondwet van 1815 regelde weinig over het stemrecht van de Nederlandse burgers.⁹⁰ Er werd slechts bepaald dat de bevoegdheid en de uitoefening in de provinciale en stedelijke reglementen geregeld zou worden. De meeste aandacht in de Grondwet ging uit naar de manier waarop de indirecte verkiezingen waren georganiseerd. De leden van de Tweede Kamer werden door de Provinciale Staten gekozen, die op hun beurt bestonden uit de afgevaardigden van drie standen: de ridderschappen, de stedelijke en de landelijke stand.

Het stemrecht in de steden werd geregeld in de stedelijke reglementen en dat van het platteland in de provinciale reglementen.⁹¹ Op het gebied van de grondslagen en de uitoefening van het stemrecht waren de reglementen vrijwel uniform. Lokale variatie was niet toegestaan.⁹² In aanmerking voor het stemrecht kwamen die ingezetenen die voldeden aan de censusvereisten. De census bestond uit de aanslag in de personele belasting en in de grondbelasting.

In 1815 was het streven van de regering om het stemrecht zoveel mogelijk te doen toekomen aan ‘alle de gezeten Burgers, aan alle hoofden van huisgezinnen’.⁹³ Na het opstellen van de provinciale en de lokale reglementen bleken daartoe ook weduwen te behoren. Zij mochten het niet uitoefenen, maar konden het overdragen aan een meerderjarige zoon. De historicus Blok concludeert op grond van deze regelgeving naar onze mening ten onrechte dat het stemrecht beperkt was tot mannen, ook al werden vrouwen in de Grondwet van 1815, noch in de stedelijke en provinciale reglementen niet uitdrukkelijk uitgesloten.⁹⁴ Vermoedelijk wreekt zich hier het feit dat Blok geen onderscheid maakt tussen de grondslagen van het kiesrecht, de toekenning dus, en de uitoefening. Over de uitoefening bestaat geen twijfel, dat was voorbehouden aan mannen, maar bij de toekenning was dat niet het geval. Om te laten zien dat weduwen op grond van de reglementen ook daadwerkelijk kiesrecht toegekend kregen, behandelen we enkele voorbeelden.

De afbeelding op de volgende pagina laat het verzoekschrift zien van de weduwe A. Keijzer uit Den Haag uit november 1848.⁹⁵ Zij vraagt de burgemeester ‘het haar toekomende kiesregt, volgens een der bijgaande belastingbrieven’, aan haar zoon Bertus Adrianus Keijzer over te dragen. De formulering laat weinig onduidelijkheid bestaan over de vraag aan wie het kiesrecht toekomt; dat is aan de weduwe. Zij bepaalde desgewenst of ze haar recht overdroeg of niet. Het stedelijk reglement van Den Haag, de woonplaats van

90 De grondwet van 1814 laten we buiten beschouwing, omdat die maar een jaar van kracht is geweest.

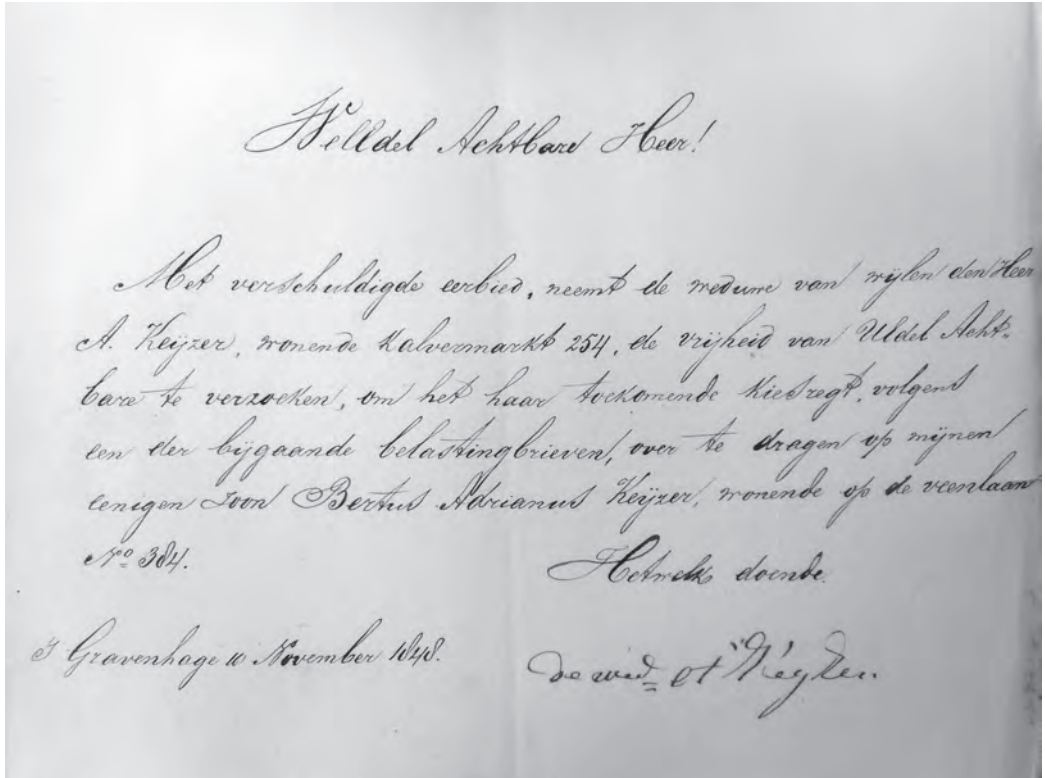
91 Het stemrecht van de ridderschappen laten we buiten beschouwing, omdat het van een heel andere aard was.

92 Alleen Friesland had tot 1824 een eigen regeling. In de hoogte van de census bestond wel veel variatie.

93 L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850*, Groningen, 1987, 118.

94 *Ibidem*, 125.

95 Den Haag, Gemeentearchief's-Gravenhage (hierna verkort 'GG'), Archief stadsbestuur (1811) 1816-1851, inv.nr. 737 (ingekomen stukken betreffende de verkiezingen van de Tweede Kamer, provinciale Staten en de Gemeenteraad 1848-1849).

Verzoekschrift van de weduwe A. Keijzer uit Den Haag om het haar toekomende kiesrecht over te dragen aan haar zoon, 1848. Den Haag, Gemeentearchief, Archiefstadsbestuur (1811) 1816-1851, inv.nr. 737.

weduwe Keijzer, formuleerde het helder: ‘Zoodanige moeders-weduwen, welke verlangen zouden, dat die uitoefening geschiedde, zullen verpligt zijn, dengenen van derzelven zoons, door wien zij (...) de uitoefening tot wederopzeggens toe zouden begeeren ver-
rigt te hebben (...)’.⁹⁶ Ook na overdracht behield de weduwe dus de beschikking over haar kiesrecht. Zij kon het namelijk ook weer intrekken.

Doordat de stedelijke reglementen vrijwel uniform waren, week de situatie in andere steden niet af van die in Den Haag. Zo stonden in bijvoorbeeld Weert in 1822 tien wedu-
wen op de kiezerslijst en in 1830 vijftien. De regeling waarmee ze hun stem konden over-
dragen was exact dezelfde als die in Den Haag.⁹⁷

Weduwen die het kiesrecht bezaten, maar het niet hadden overgedragen, werden ge-
schrapt van de kiezerslijst bij het definitief vaststellen ervan. Dat betekende niet dat hun
het kiesrecht werd ontnomen. De reden voor de schrapping was dat de kiezerslijst na de
definitieve vaststelling gebruikt werd om na te gaan wie het kiesrecht mocht uitoefenen.

⁹⁶ Dagblad van 's Gravenhage, 23 juli 1841, 1.

⁹⁷ J. Bongaarts, ‘Kiesrecht voor vrouwen in Weert 1815-1994’, in: Weert in woord en beeld. Jaarboek voor Weert 1999, Weert, 1999, 33-46, in het bijzonder 34-35.

N° 32 Als kiezer toegelaten, omdat zijne Vrouw
M.C.F. Floricus de vereischte Som in de
Dir: Belastingen (met uitzondering
van het patent) bytaalt en alhier woont

N° 34 Deze is door zijne Moeder Wed: N. van
der Spek aangewezen, om voor
haar het kiesrecht uitte oefenen

Aanwijzing van een zoon die voor een weduwe optreedt (Loosduinen 1848), Den Haag, Gemeentearchief, Archief stadsbestuur (1811) 1816-1851, inv.nr. 737.

Van de uitoefening van het kiesrecht waren vrouwen uitgesloten en daarom werden ze verwijderd van de lijst.

Op de kiezerslijst werd bijgehouden welke kiezer door zijn moeder was gemachtigd. Bovenstaande afbeelding toont een dergelijke aantekening.⁹⁸ Op de lijst van de gemeente Loosduinen uit 1848 is achter de naam van kiezer nr. 34 aangegeven, dat hij ‘door Zijne Moeder Wed: N. van der Spek [is] aangewezen, om voor haar het kiesregt uitte oefenen’.

De twee voorbeelden zijn van 1848 en hebben betrekking op de eerste directe verkiezingen die onder het regime van de herziene Grondwet van dat jaar werden gehouden. Dat de oude praktijk van voor 1848 werd voortgezet, verbaast niet, want de Grondwet bepaalde dat de leden van de Tweede Kamer gekozen werden door de meerderjarige ingezetenen Nederlanders die aan de bepalingen van de census voldeden. Van mannen of vrouwen was nergens sprake.

De provinciale reglementen die het stemrecht op het platteland regelden, kenden soortgelijke bepalingen als in Den Haag en Weert. Het reglement van de provincie Hol-

⁹⁸ GG, Archief stadsbestuur (1811) 1816-1851, inv.nr. 737 (ingekomen stukken betreffende de verkiezingen van de Tweede Kamer, provinciale Staten en de Gemeenteraad 1848-1849).

land uit 1825 bepaalde dat weduwen ‘die verlangen zouden dat deze uitoefening geschiede, zullen verpligt zijn den genen van derzelver zoons, doorwien zij bij voorkomende gelegenheid de uitoefening tot wederopzeggens toe zouden begeeren verrigt te hebben, aan het Plaatselijk Bestuur kenbaar te maken’.⁹⁹ Opmerkelijk is verder dat het reglement bepaalde dat een op grond van de eigen aanslag niet kiesgerechtigde man, die gehuwd was met een vrouw die wel aan de census voldeed, ‘niettemin ter uitoefening van het stemregt en kiezerschap kan worden toegelaten’.¹⁰⁰ Er was geen sprake van dat, zoals na de aanname van de Kieswet van 1850 wel het geval zou zijn, de aanslag van de getrouwde vrouw bij haar echtgenoot werd opgeteld. De gehuwde vrouw bezat de bevoegdheid, haar man mocht deze uitoefenen. De bovenste aantekening in de vorige afbeelding illustreert dit.

Tussen de positie van de weduwe en de getrouwde vrouw bestond wel een belangrijk verschil. De weduwe besliste zelf of haar stemrecht uitgeoefend zou worden door haar zoon of niet. De getrouwde vrouw had die keuze niet. Haar echtgenoot besliste of hij het stemrecht van zijn vrouw zou uitoefenen.

De regeling van het kiesrecht tussen 1815 en 1850 toont dat het gezin de grondslag van het kiesrecht vormde. De wetgever gaf het kiesrecht aan de gezinshoofden van belangrijke huishoudens die belang hadden bij de instandhouding van de maatschappelijke orde. Die gezinshoofden waren in beginsel mannelijk, maar als de man was overleden, dan werd zijn weduwe het gezinshoofd. De uitoefening was voorbehouden aan mannen. Mannen die zelf niet kiesgerechtigd waren, mochten op grond van de aanslag van hun vrouw stemmen.

5 De Kieswet van 1850

In mei 1849 diende minister van Binnenlandse Zaken J.M. de Kempnaer (1793-1870) een wetsontwerp in voor een kieswet waarbij hij, wat betreft de positie van weduwen, aansloot bij de bestaande praktijk. In het ontwerp was een bepaling opgenomen dat een weduwe, die aan de censusvereisten voldeed, het kiesrecht kon overdragen aan een van haar zonen.¹⁰¹ Ze kon het kiesrecht overdragen, maar dat hoefde ze niet te doen. Verder kon ze een machtiging elk moment weer intrekken.

Tijdens de voorlopige beraadslagingen verwierp de Tweede Kamer de voorgestelde regeling. ‘Het ligt toch niet in den aard der zaak, dat het kiesregt van de bijzondere willekeur eener vrouw zou afhangen, en dat deze naar willekeur aan eenen kiesgerechtigde diens kiesregt zou kunnen ontzeggen.’¹⁰² Dat de uitoefening van het kiesrecht door een man, in dit geval de meerderjarige zoon van de weduwe, van de grillen van een vrouw af-

⁹⁹ ‘Reglement provincie Holland’, in: *Bijvoegsel tot het Staatsblad*, dl. 12/1, 59.

¹⁰⁰ *Ibidem*. Deze bepaling kwam ook voor in het stedelijk reglement van Den Haag, *Dagblad van 's Gravenhage*, 23 juli 1841.

¹⁰¹ *Kamerstukken II*, 1849, xxix, nr. 2.

¹⁰² *Kamerstukken II*, 1849, xxix, nr. 5, 100.

hankelijk was, ging de meerderheid van de Kamer te ver. De praktijk zoals die enkele tientallen jaren had bestaan, werd nu als ongerijmd ter zijde geschoven.

Opmerkelijk is de uitspraak waarmee de Kamer de bespreking van het voorgestelde artikel besloot: 'Politische regten zijn aan een persoon, niet aan het bezit van goederen verbonden'.¹⁰³ Hier werd met kracht het individueel kiesrecht geponeerd, maar als dat het geval was, waarom werden dan wel de belastingaanslagen die op naam van de kinderen of van de vrouw aan de vader respectievelijk de echtgenoot toegerekend? Bij een individueel kiesrecht zouden de goederen waarop de aanslagen van kinderen en echtgenotes waren gebaseerd buiten beschouwing moeten blijven. De logica van het individueel kiesrecht liep hier vast op de omstandigheid dat de wetgever welvarende huishoudens kiesrecht wilde geven maar het niet wilde laten uitoefenen door vrouwen. Voor 1850 werd deze spanning opgelost door het bezit van het kiesrecht bij de weduwe te laten, maar de uitoefening van het kiesrecht over te laten aan haar meerderjarige zoon. Toen het bezit van het kiesrecht door de weduwe in 1850 onaanvaardbaar werd gevonden, en er geen voorstel werd gedaan om haar aanslag voor haar oudste zoon te laten gelden, konden niet langer alle welvarende huishoudens politiek worden vertegenwoordigd. Het was een knelpunt dat in de decennia daarna geregeld terugkwam.

Het wetsvoorstel van De Kempenaer is niet plenair in behandeling genomen door de val van het kabinet. De eerstvolgende keer dat het onderwerp weer aan de orde kwam, was bij het ontwerp van de kieswet van 1850, dat werd ingediend door De Kempenaers opvolger Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872). In dit voorstel werden de aanslagen van de gehuwde vrouw en de kinderen bij die van de man opgeteld, maar was er voor een weduwenkiesrecht geen plaats. Een aanzienlijke minderheid van de Kamer wenste echter een soortgelijke bepaling als in het gestrande wetsontwerp van De Kempenaer. De voorstanders wezen op het belang van zo'n regeling in die streken van Nederland waar de meerderjarige kinderen niet hun erfdeel opeisten wanneer de vader was overleden, maar tot de gemeenschappelijke huishouding bleven behoren. Dit kwam vooral op het platteland voor. Het zou ongewenst zijn indien die huishoudens niet vertegenwoordigd werden in bijvoorbeeld de gemeenteraad.¹⁰⁴ Thorbecke ging een inhoudelijke behandeling uit de weg door te verwijzen naar de bezwaren die tegen het weduwenkiesrecht waren ingebracht bij het wetsontwerp van De Kempenaer.¹⁰⁵

Het Kamerlid Gerardus Wouter Verweij Mejan (1797-1850) stelde naar aanleiding van het weduwenkiesrecht de vraag of het kiesrecht wel werkelijk individueel was. Volgens hem was het een persoonlijke hoedanigheid en daarom diende men zelf aan de censusvereisten te voldoen. Daarop werd in de Kieswet al een uitzondering gemaakt door de aanslagen van de gehuwde vrouw en de kinderen bij de man op te tellen, maar Verweij Mejan wilde niet dat dit ook zou gelden voor echtparen die niet in gemeenschap van goe-

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Kamerstukken II, 1849-1850, xxvii, nr. 5, 322.

¹⁰⁵ Kamerstukken II, 1849-1850, xxvii, nr. 6, 348.

deren waren getrouwd. Dit voorstel kreeg zo weinig ondersteuning, dat het niet in behandeling werd genomen.¹⁰⁶ De overgrote meerderheid van de Kamer wilde de politieke rechten toch niet zo strikt individueel interpreteren. De kritiek van Verweij Mejan was een logische en consequente uitwerking van het principe van individueel kiesrecht, maar het werd door zijn medeleden niet opgepikt. Het zou bijna veertig jaar duren voordat deze inconsequentie door de antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper (1837-1920) weer ter sprake werd gebracht.

Voor een goed begrip van de discussie uit 1849-1850 is een uitstapje naar het huwelijksrecht noodzakelijk. Het Burgerlijk Wetboek van 1838 bepaalde dat de man het hoofd van de echtvereniging was, de ‘vaderlijke macht’ uitoefende en dat de vrouw geen zeggenschap had over de gemeenschap van goederen of over haar eigen vermogen.¹⁰⁷ Betekende dit dat de man al het vermogen tot het zijne kon rekenen en op grond daarvan kiesrecht verkreeg? Dan zou het kiesrecht inderdaad persoonlijk zijn, maar zo eenvoudig was het niet. Aanslagen voor de directe belastingen van goederen in het bezit van de kinderen of echtgenote werden op hun naam uitgeschreven en niet op die van de man. De Kieswet bepaalde niet voor niets dat de man ‘geacht’ werd die aanslagen te betalen, niet dat hij daarvoor ook daadwerkelijk persoonlijk moest zijn aangeslagen. Door de aanslagen van man, vrouw en kinderen op te tellen, benadrukte de Kieswet van 1850 nog meer dan daarvoor dat kiesrecht een gezinskiesrecht was, gebaseerd op het vermogen van de huishouding. Juist daardoor bleef de afschaffing van het weduwenkiesrecht problematisch, omdat zo economisch belangrijke huishoudens van het kiesrecht verstoken werden.

6 Het gezinshoofdenkiesrecht bij de grondwetsherziening van 1887

Tijdens de behandeling van de Kieswet van 1850 werden concepten als ‘individueel kiesrecht’ of ‘gezinshoofdenkiesrecht’ niet of nauwelijks gebruikt. De discussie miste daarvoor scherpte. Daar kwam na 1870 verandering in. Steeds vaker werd er gesproken over gezinshoofdenkiesrecht. De toenemende populariteit kan worden getoond aan de hand van de opvattingen van de radicale liberaal Sam van Houten (1837-1930), die van individueel kiesrecht overstapte naar gezinshoofdenkiesrecht.

In 1877 diende Van Houten in de Tweede Kamer een nota in waarin hij pleitte voor algemeen kiesrecht voor alle niet-bedeelde Nederlanders en voor iedereen die de lagere school had doorlopen.¹⁰⁸ Het voorstel behelsde individueel kiesrecht voor mannen. Enkele jaren later verliet hij dit uitgangspunt. In een voorstel tot grondwetswijziging uit 1884 nam hij het gezin als basis. Van Houten beschouwde de maatschappij niet als een

106 *Handelingen II*, 12 juni 1850, 4-5.

107 Zie hierover bijv. M. Braun, ‘Gelijk recht voor allen! Feministische strijd tegen de maritale macht’, in: *De eerste feministische golf. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, dl. 6, Nijmegen, 1985, 138-161.

108 *Kamerstukken II*, 1876-1877, 140, nr. 8, Nota A.

massa individuen, maar ‘als eene organische vereeniging, waarvan de gezinnen de samenstellende eenheden zijn’.¹⁰⁹ Indien een vrouw aan het hoofd van een huisgezin stond, diende zij het kiesrecht te krijgen. Dat was volgens Van Houten de logische consequentie van een organische benadering. Drie jaar later stelde hij dat hij voor algemeen kiesrecht was, maar tegen hoofdelijk stemrecht, ‘omdat ik de familie beschouw als de elementaire eenheid van de maatschappij. Indien ik spreek van algemeen stemrecht spreek ik van het algemeen stemrecht van hoofden van families.’¹¹⁰

Van Houten was niet de enige voorstander van gezinshoofdenkiesrecht. Vanaf 1880 kwam het onderwerp steeds prominenter op de agenda. Het voorstel tot grondwetsherziening dat minister Jan Heemskerk Azn. (1818-1897) in maart 1885 indiende, had tot doel het kiesrecht te verlenen aan mannelijke hoofden van huisgezinnen,¹¹¹ de ‘pater familias’, mits die voldoende bijdroeg in de lasten.¹¹² Het idee van gezinshoofdenkiesrecht werd in de regeringsvoorstellen echter niet consequent doorgevoerd. Niet alleen werden onvermogene mannelijke gezinshoofden en alle vrouwelijke gezinshoofden buitengesloten, daarnaast werd een groep toegevoegd die overduidelijk geen gezinshoofd was, namelijk die mannen die ‘zoals men zegt, op kamers wonen’.¹¹³ Zo bleef er van het gezinshoofdenkiesrecht niet veel over.

Tijdens de debatten in de aanloop naar de grondwetsherziening van 1887 bleek een opmerkelijk groot deel van de Tweede Kamer geporteerd voor een organisch kiesrecht in de vorm van gezinshoofdenkiesrecht. De antirevolutionair jhr. Alexander de Savornin Lohman (1837-1924) schaarde zich achter de afwijzing van het hoofdelijk algemeen stemrecht door Van Houten en stelde: ‘De bestaande onvernietigbare kring, het huisgezin, mag niet vertegenwoordigd worden door meer dan één persoon, om de eenvoudige reden, dat al de leden van dat gezin, die bij elkander wonen, reeds vertegenwoordigd zijn, wanneer aan een hunner het kiesrecht wordt toegekend’. Hij diende vervolgens een amendement in dat van de personen die tot een gezin behoren er slechts een kiesgerechtigd kon zijn. Lohman wilde overigens net als de regering alleenstaande mannen niet uitsluiten.¹¹⁴

Het betoog van Lohman om het stemrecht per gezin tot een persoon te beperken, kreeg ondersteuning van de radicale liberaal Bernardus Hermanus Heldt (1841-1914). Wel wilde Heldt het kiesrecht ook geven aan weduwen en zelfstandig wonende ongetrouwde vrouwen.¹¹⁵ Daarvoor diende hij een amendement in dat door verschillende liberalen werd ondersteund. Hoewel Lohman in zijn amendement het kiesrecht niet aan vrouwelijke gezinshoofden gaf, had hij daar geen bezwaar tegen. Wanneer een collega-Kamerlid

109 Kamerstukken II, 1883-1884, 256, nr. 3, 8.

110 Handelingen II, 17 maart 1887.

111 A.R. Arntzenius, *Handelingen over de herziening der Grondwet*, 10 dln., dl. 2, 's-Gravenhage, 1884, 31.

112 *Ibidem*, 32.

113 *Ibidem*, 40 en 49.

114 Handelingen II, 22 maart 1887.

115 *Ibidem*.

een subamendement met een dergelijke strekking indiende, zou hij zich daartegen niet verzetten.¹¹⁶

Het gezinshoofdenkiesrecht zou niet in de Grondwet van 1887 komen. Volgens Lohman was er in de Kamer voldoende steun voor het principe van gezinshoofdenkiesrecht mits er maar een goede formule gevonden kon worden.¹¹⁷ Dat bleek echter onmogelijk. De opvattingen over de precieze invulling liepen daarvoor te veel uiteen, zodat in de Grondwet kwam te staan dat de leden van de Tweede Kamer gekozen werden door de mannelijke ingezetenen. Vrouwen werden nu expliciet uitgesloten. In een beschouwing uit 1893 stelde Kuiper dat voor verkiezingen geschoeid op gezinskiesrecht in de Grondwet moet staan dat de Kamer gekozen werd door de gezinshoofden. Ook weduwen zouden dan kiesrecht moeten krijgen.¹¹⁸ De bepaling die er wel in was gekomen, betekende volgens hem dat het kiesrecht een individueel karakter had.

Voor een beginselpoliticus als Kuiper was de formulering in de Grondwet een belangrijke zaak. Een verkeerd beginsel bedierf elk gevolg, hoe dicht die ook bij het ideaal mocht komen. De situatie rond de grondslag en de uitwerking van het kiesrecht was echter niet zo eenduidig als Kuiper deed voorkomen. In de Grondwet was het kiesrecht dan wel individueel, maar in de Kieswet had het meer het karakter van een gezinskiesrecht en in de praktische uitwerking waren vooral gezinshoofden kiesgerechtigd.

De kiesgerechtigde was onder de Kieswet van 1850 vooral een gezinshoofd. Dat was het gevolg van de belastingstructuur. Een van de belangrijkste belastingen, het personeel, belastte de eigenaar, hoofdhuurder of hoofdbewoner van een huis en die waren, zoals de regering de Kamer in 1885 meedeelde, bijna zonder uitzondering ook hoofd van een gezin.¹¹⁹ Vrijgezelle vermogende mannen waren vaak onderhuurder van een etage, waardoor ze niet in de belastingen werden aangeslagen.

7 Het gestrande ontwerp kieswet Tak van Poortvliet

De nieuwe kieswet die de bepalingen van de Grondwet moest uitwerken, liet enkele jaren op zich wachten. Pas in september 1892 werd daarvoor een wetsontwerp ingediend door Johannes Pieter Roetert Tak van Poortvliet (1839-1904). Zijn invulling van de kentekenen, het voorzien in eigen onderhoud en dat van het huisgezin, kwam dicht in de buurt van het gezinshoofdenkiesrecht. Aanvullende welstandseisen werden niet gesteld, wel de kennis van lezen en schrijven.¹²⁰

Tak verwierp in de memorie van toelichting overigens het ‘huismanskiesrecht’ – de termen ‘huismanskiesrecht’ en ‘gezinshoofdenkiesrecht’ werden regelmatig door elkaar

116 *Ibidem*.

117 *Ibidem*, 353-354.

118 *De Standaard*, 3 mei 1893.

119 Arntzenius, *Handelingen over de herziening der Grondwet*, dl. 3, 49.

120 *Kamerstukken II*, 1892-1893, 57, nr. 2, art. 1-4.

gebruikt – omdat het zijn van huisvader geen voldoende ontwikkeling en zelfstandigheid waarborgde.¹²¹ Bovendien was het gezinshoofdenkiesrecht in 1887 bij de grondwetsherziening verworpen en dus kon dat volgens Tak niet via de achterdeur van de Kieswet alsnog worden ingevoerd.¹²² De opmerkingen Van Tak weerhielden Kuyper er echter niet van om in *De Standaard* enthousiast te reageren op het wetsontwerp. De voorgestelde regeling kwam volgens hem heel dicht in de buurt van het huismanskiesrecht, ook al was het geënt op het verkeerde beginsel van het grondwettelijk vastgelegde individuele kiesrecht.¹²³ Dat gezinshoofdenkiesrecht had de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) in 1888 in het *Program van Actie* vastgelegd. Aanvankelijk gold het alleen voor mannen, maar in 1891 was de uitsluiting van vrouwelijke gezinshoofden verwijderd.¹²⁴ Ook weduwen kwamen dus in aanmerking, hoewel daarvoor dan wel een grondwetswijziging nodig was.

In de Tweede Kamer poogden de antirevolutionairen Jan van Alphen (1829-1911) en Æneas baron Mackay (1838-1909) het wetsontwerp van Tak nog meer op het gezinshoofdenkiesrecht te enten door in een amendement voor te stellen dat men ‘als hoofd’ van een huisgezin moest voorzien in het eigen onderhoud en in dat van het huisgezin. Ook alleenstaande mannen kwamen in aanmerking mits ze de beschikking hadden over een vertrek dat verwarmd kon worden. Mackay vond de toevoeging van gezinshoofd vanzelfsprekend. Wie anders dan een gezinshoofd kon immers het gezin onderhouden? Hij stelde dat zijn amendement niet de invoering van het gezinshoofdenkiesrecht beoogde. Bij de grondwetsherziening was immers gebleken dat daarvoor geen meerderheid bestond. Wel wilde hij door dit amendement het hoofd van het gezin een eerste plaats geven in het kiezerskorps, omdat het gezin nu eenmaal de grondslag van de staat vormde.¹²⁵

Interessant is dat Mackay in zijn betoog stelde dat het kiesrecht tot op dat moment *de facto* een gezinshoofdenkiesrecht was: ‘op het oogenblik zijn er weinig kiezers die niet tevens hoofden van gezinnen zijn’.¹²⁶ Hij werd daarin bijgevallen door zijn partijgenoot Alexander baron van Dedem (1838-1931), volgens wie het kiesrecht bijna uitsluitend door gezinshoofden werd uitgeoefend.¹²⁷

De discussie rond het wetsontwerp van Tak laat een van de belangrijke oorzaken van het ontstaan van de Gordiaanse knoop zien. In 1887 was het gezinshoofdenkiesrecht bij de grondwetsherziening weliswaar verworpen, eerder door gebrek aan overeenstemming dan door gebrek aan aanhangers, maar dat nam niet weg dat veel voorstanders dat later via de achterdeur van de Kieswet alsnog probeerden te realiseren. Vanwege de Grondwet werden de termen ‘gezinshoofdenkiesrecht’ en ‘huismanskiesrecht’ daarbij

121 Kamerstukken II, 1892-1893, 57, nr. 5, 20.

122 Kamerstukken II, 1892-1893, nr. 8, 99.

123 *De Standaard*, 31 augustus en 23 september 1892.

124 A. Van Kessel, “‘Wat het zwaarst weegt’”. De confessionelen en de parlementaire strijd om actief kiesrecht voor vrouwen’, in: S. van Bijsterveld en H. van der Streek (red.), *Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving, 1883-2018*, Nijmegen, 2018, 89-120, in het bijzonder 90.

125 *Handelingen II*, 20 februari 1894, 754-757.

126 *Ibidem*, 757.

127 *Handelingen II*, 28 februari 1894, 867.

Spotprent op het voorstel van Tak van Poortuliet om kiesrecht te verlenen aan alle mannen die voorzien in eigen onderhoud en dat van hun gezin, in *Uylenspiegel* 1893. Groningen, Universiteitsbibliotheek.

zoveel mogelijk vermeden, maar een buitenstaander als Kuyper, die op dat moment geen zitting in de Kamer had, had er minder moeite mee om te constateren dat als het kwaakt als een eend, zwemt als een eend en er uitziet als een eend, het vermoedelijk een eend is, ook al mocht het zo niet worden genoemd.

8 De Kieswet-Van Houten

Nadat een voor de regering onwelgevallig amendement was aangenomen op het wetsontwerp van Tak werd de Tweede Kamer ontbonden en volgden er verkiezingen waarin de tegenstanders van het wetsontwerp de meerderheid behaalden. Een nieuw kabinet trad aan waarin Van Houten de taak kreeg een nieuwe kieswet in het staatsblad te brengen, wat hem in 1896 lukte. De Kieswet-Van Houten drong het gezinskiesrecht in de praktijk wat terug. Iedereen die was aangeslagen in de rijksbelastingen en zijn aanslag had betaald, verkreeg het kiesrecht. Dat de rijksbelastingen de grondslag vormden, was

weliswaar geen wijziging ten opzichte van het verleden, maar doordat nu ook de pas ingevoerde inkomstenbelasting meetelde, werd het voor alleenstaande mannen een stuk gemakkelijker om op de kiezerslijst te komen.

Andere bepalingen bleven ongewijzigd. Zo werd de man nog steeds geacht de belastingen van zijn echtgenote en kinderen te betalen. Wat dat betreft, ademde het wetsontwerp nog steeds een sterke geur van gezinskiesrecht. Het ontwerp bevatte twee opmerkelijke bepalingen die toonden hoezeer Van Houten het kiesrecht nog steeds als een zaak van het gezin beschouwde. Allereerst wilde hij de belastingaanslag van een weduwe laten gelden voor haar oudste inwonende zoon. Die zoon werd dan beschouwd als de vertegenwoordiger van het gezin.¹²⁸ Dit lijkt op het eerste gezicht op een terugkeer naar het stelsel van voor 1850, maar de verschillen waren groot. In het oude stelsel bezat de weduwe het kiesrecht, maar liet ze haar zoon het eventueel uitoefenen. In het ontwerp van Van Houten kon daar geen sprake van zijn, omdat de Grondwet het bezit van kiesrecht door vrouwen uitsloot.

Van Houten vond zijn idee om het kiesrecht van de weduwe te laten gelden voor haar inwonende zoon een logische zaak: 'Waar de betaling der belasting geacht mag worden uit de inkomsten van het gezin te worden bestreden, mag op de omstandigheid, dat de aanslag niet ten name van de zoon geschiedt, niet de nadruk worden gelegd.'¹²⁹ Hoewel een omslachtige formulering, blijkt hieruit dat bij Van Houten het gezinsvermogen centraal stond en niet het individuele vermogen van de man. Tijdens de plenaire behandeling stelde Van Houten nadrukkelijk dat bij de toekenning van kiesrecht geen persoonlijk onderzoek wordt verricht naar de bron van de welvaart.¹³⁰

De voorgestelde overdracht van de aanslagen van de weduwe op haar zoon kon Kuyper uiteraard bekoren. Zo kregen de gezinshoofden een meer prominente plaats in het kiesrecht.¹³¹ Zijn partijgenoot Mackay verwierp dit echter. Uiteraard was hij ook voor gezinshoofdenkiesrecht, maar wat werd voorgesteld was het overdragen van kentekenen van de weduwe op de zoon en dat kon volgens hem niet de bedoeling zijn, omdat die zoon zelf geen kentekenen bezat. Lohman viel hem bij en diende een amendement in om de weduwen uit het wetsontwerp te halen.¹³²

Kuyper begreep niets van de houding van Lohman. Wanneer deze consequent was, moest hij ook de bepaling schrappen dat mannen geacht werden de belastingaanslagen van hun echtgenotes te betalen wanneer deze op huwelijkse voorwaarden waren getrouwd of waar een feitelijke scheiding van tafel en bed had plaatsgevonden. Dat gebeurde echter al sinds 1850 niet meer en ook nu had de Kamer geen bezwaar tegen deze praktijk. Waarom dan wel, zo vroeg Kuyper zich af, verzet tegen de overdracht van we-

128 Kamerstukken II, 1894-1895, 200, nr. 3, 31.

129 Kamerstukken II, 1895-1896, 27, nr. 2, 45.

130 Handelingen II, 2 juni 1896, 1268.

131 Handelingen II, 29 mei 1896, 1256.

132 *Ibidem*, 1258-1261.

duwe op zoon?¹³³ Kuyper herhaalde hier in grote lijnen de bezwaren die Verwey Mejan in 1850 al had geformuleerd. Hij deelde deze bezwaren overigens niet, maar somde ze op om te laten zien dat de overdracht van de aanslagen van een weduwe op haar zoon prima in het bestaande stelsel pasten. Lohman repliceerde dat zelfs wanneer man en vrouw hun vermogen apart beheerden, ze toch gezamenlijk aan de huishouding bijdroegen, waarmee hij zich achter Van Houten schaarde, dat het bij de toekenning van kiesrecht om het gezinsinkomen draaide.¹³⁴ Het amendement van Lohman werd met 52 tegen 26 stemmen aangenomen, waardoor de weduwen definitief van het toneel verdwenen.

Het wetsontwerp van Van Houten bevatte ook nog een bepaling waarin een nieuwe categorie loonkiezers werd geïntroduceerd. Uit deze bepaling blijkt opnieuw hoezeer bij Van Houten het gezin voorop stond bij de verstreking van het kiesrecht. Alle mannen die gedurende een bepaalde tijd een zeker loon hadden verdiend, konden het kiesrecht op aanvraag verkrijgen. De vraag was nu of het loon dat door echtgenotes en inwonende zonen werd verdiend bij het loon van het mannelijke gezinshoofd mocht worden opgeteld, net zoals dat bij de belastingkiezers gebeurde. Daar voelde Van Houten niets voor. Dit kiesrecht was namelijk persoonlijk bedoeld, zodat de inkomsten van andere gezinsleden niet meetelden.¹³⁵ Hier was dus wel sprake van individueel kiesrecht, waarmee indirect opnieuw werd aangegeven dat de bestaande praktijk geen individueel maar gezinskiesrecht betrof. Enkele jaren later kwam de wetgever hierop terug. Na 1900 konden ook loonkiezers de inkomsten van andere gezinsleden bij hun inkomen optellen.

Terugblikkend op de parlementaire behandeling van de ontwerpen van Tak van Poortvliet en Van Houten valt op dat, hoewel het kiesrecht vanwege de Grondwet als individueel werd bestempeld, bij de behandeling van de Kieswet het kiesrecht toch vooral werd gezien als een gezinskiesrecht. Alle gezinsleden droegen bij aan de gezinswelvaart die de basis voor de toekenning van het kiesrecht vormde. Veel Kamerleden en ook minister Van Houten stelden uitdrukkelijk dat het kiesrecht zo was bedoeld, waarbij het feit dat deze interpretatie toch minimaal schuurde met de Grondwet ongenoemd bleef.

9 Vrouwenkiesrecht

Intussen nam het aantal liberale aanhangers van organisch kiesrecht af. Hiervoor waren twee belangrijke oorzaken. Ten eerste wensten steeds meer voorstanders van algemeen kiesrecht dat dit ook waarlijk algemeen zou zijn, dus zonder allerlei uitzonderingen. Ten tweede bekenden steeds meer radicale en vooruitstrevende liberalen zich tot het vrouwenkiesrecht. Dat laatste betekende tegelijk een keuze voor individueel kiesrecht, omdat kiesrecht voor getrouwde vrouwen nu eenmaal niet binnen organische opvattingen

¹³³ *Handelingen II*, 2 juni 1896, 1270.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*, 1268.

kon worden gerealiseerd, tenzij het huismanskiesrecht werd vervangen door huisvrouwenkiesrecht of dat man en vrouw gelijkelijk als gezinshoofd werden gezien. Deze opties werden echter niet bepleit, zodat kiesrecht voor gehuwde vrouwen een individueel kiesrecht impliceerde.

Onder de linkse partijen won het pleidooi voor vrouwenkiesrecht snel aan kracht. Eind 1892 nam de Radicale Bond vrouwenkiesrecht op in haar programma. De sociaaldemocraten ijverden sinds 1897 voor algemeen vrouwenkiesrecht en de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) bepleitte het sinds de oprichting in 1901. Bij de Liberale Unie en de Bond van Vrije Liberalen (BVL) bleven langer bedenkingen bestaan. Die hadden onder meer te maken met opvattingen over de organische aard van kiesrecht. Een unie-liberale commissie uit 1903 wilde gehuwde vrouwen geen kiesrecht geven, omdat die door hun man werden vertegenwoordigd. Bij de bespreking van het rapport op de algemene vergadering vijf jaar later rees tegen dit denkbeeld verzet. Het werd beschouwd als een inbreuk op het individualistische uitgangspunt van de Unie. Een motie voor algemeen vrouwenkiesrecht werd echter met 31 tegen 29 stemmen verworpen.¹³⁶ De meningen bleven verdeeld.

In 1913 gingen de VDB, Liberale Unie en BVL met een gemeenschappelijk programma de verkiezingen in. In het 'propagandaboek' van de vrijzinnige concentratie, zoals het samenwerkingsverband bekend stond, werd het gezinshoofdenkiesrecht een kunstmatige beperking van het algemeen mannenkiesrecht genoemd. Dat algemeen mannenkiesrecht werd nu door alle drie de partijen omarmd. Wat betreft het vrouwenkiesrecht wilden ze voorlopig niet verder gaan dan het wegnemen van de grondwettelijke belemmering. Tegen algemeen vrouwenkiesrecht werden allerlei bezwaren aangevoerd, zoals de geringe behoefte aan kiesrecht onder vrouwen of dat de invoering in stappen zou moeten geschieden, maar organische bezwaren ontbraken.¹³⁷ De vrijzinnigen hadden het gezinshoofdenkiesrecht en andere vormen van organisch kiesrecht bij het afval gezet. Naarmate het streven naar vrouwenkiesrecht na 1900 meer steun verwierf onder de liberalen, verdwenen de organische kiesrechttopvattingen.

10 Invoering van een individueel kiesrecht in 1917

Na het van kracht worden van de Kieswet-Van Houten in 1896 duurde het enkele jaren voordat de voorstanders van gezinshoofdenkiesrecht weer van zich lieten horen. Die voorstanders behoorden door de bovenvermelde ontwikkelingen in het linkse kamp nu vrijwel uitsluitend tot de confessionelen. In oktober 1907 nam de deputatenvergadering van de ARP een resolutie aan, waarin gesteld werd dat in de Grondwet moest worden

¹³⁶ F. de Beaufort en P. van Schie, 'Van toekenning tot uitsluiting. Finale kiesrechtuitbreiding en ervaringen tussen 1897 en 1948', in: De Beaufort et al. (red.), *Tussen geschiktheid en grondrecht*, 201-286, in het bijzonder 235-236.

¹³⁷ E.J.W. Drion, 'Het kiesrecht', in: *Propagandaboek voor de vrijzinnige concentratie 1913*, s.l.n.d., 11-19, in het bijzonder 16 en 18.

vastgelegd dat de grondslag van het kiesrecht niet individualistisch maar organisch was. Uitgangspunt was het gezinshoofdenkiesrecht waarbij onvolledige gezinssamenstellingen ook als gezin werden gezien. Naast alleenstaande mannen konden ook weduwen als gezinshoofd gelden.¹³⁸ In 1916 werd in het partijprogramma de eis vastgelegd dat het kiesrecht organisch moest zijn en wel met toepassing van het gezinshoofdenkiesrecht. Daartoe behoorde ook het weduwenkiesrecht.¹³⁹

In een aparte nota bij het rapport van de staatscommissie-Heemskerk tot herziening van de Grondwet uit 1912 ging Kuyper nog eens uitgebreid in op de zaak van het gezinshoofdenkiesrecht. Volgens hem werd bij het individualistisch kiesrecht iedereen die geen kiesrecht bezat, niet vertegenwoordigd. Dat kiesrecht was namelijk hoofdelijk en persoonlijk. Bij gezinshoofdenkiesrecht was dat anders. Alle gezinsleden werden dan door het gezinshoofd vertegenwoordigd. Iedereen was dus door hem of haar betrokken bij de totstandkoming van de volksvertegenwoordiging.¹⁴⁰

Interessant is dat Kuyper tijdens de beraadslagingen van de staatscommissie stelde dat hij ook weduwen als gezinshoofd wilde laten kiezen 'desnoods met behulp van iemand, die krachtens haren machtiging stemt'.¹⁴¹ Dat dit idee, afgezien van de census, wel erg sterk leek op de bestaande toestand tussen 1815 en 1850 leek geen van de leden te zijn opgevallen. Kuyper zou de gelijkenis vermoedelijk ook om principiële redenen hebben afgewezen. Het stelsel uit de eerste helft van de negentiende eeuw was volgens hem gebaseerd op een verkeerd beginsel terwijl zijn voorstel steunde op het organische beginsel. Hoe dan ook, Kuyper wist ook binnen zijn eigen partij weinig handen op elkaar te krijgen. Het merendeel van zijn partijgenoten was en bleef tegen elke vorm van vrouwenkiesrecht.

Bij de katholieken bestonden meer openingen voor vrouwenkiesrecht. De Algemeene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen sprak zich in 1908 uit voor gezinshoofdenkiesrecht. Deze keuze betekende geen principiële afwijzing van vrouwenkiesrecht. De bond achtte dat namelijk niet in strijd met de kerkelijke leerstellingen, maar vond de tijd er nog niet rijp voor.¹⁴² Bij de Christelijk-Historische Unie waren de meningen verdeeld. Sommigen hadden zich inmiddels afgekeerd van het organisch kiesrecht. Door de vele uitzonderingsbepalingen kwam het volgens hen de facto eigenlijk toch op algemeen kiesrecht neer.¹⁴³

Bij de grondwetsherziening van 1917 legden de meeste confessionelen zich gemakkelijk neer bij de invoering van algemeen individueel mannenkiesrecht, waarmee de hele organische kiesrechtgedachte werd begraven. De financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs woog voor hen zwaarder dan de vraag welke vorm het kiesrecht moest

¹³⁸ P.A. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal*, dl. 2, Amsterdam, 1929, 256.

¹³⁹ *Ibidem*, 257.

¹⁴⁰ *Verslag der grondwetscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 24 maart 1910*, 's-Gravenhage, 1912, nota Kuyper. De denkbeelden in deze nota vormden de basis tot het wetsvoorstel tot herziening van de Grondwet van het kabinet-Heemskerk uit februari 1913. Het zou door de verkiezingsnederlaag van rechts in juni niet in behandeling worden genomen, *Kamerstukken II*, 1912-1913, 250, nr. 4, 6, 14, 16.

¹⁴¹ Geciteerd bij Van Kessel, 'Wat het zwaarst weegt', 94.

¹⁴² *Ibidem*, 92.

¹⁴³ *Ibidem*, 93 en 97.

Spotprent op de vraag wie binnen het antirevolutionaire gezinshoofdenkiesrecht het gezinshoofd is, door Albert Hahn, 1907. Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

hebben.¹⁴⁴ Hiermee was een belangrijk principieel bezwaar voor het algemeen vrouwenkiesrecht weggenomen en kon de grondwettelijke belemmering worden weggenomen. Het kiesrecht was nu immers echt individueel geworden. Er zou echter nog wel een revolutiedreiging voor nodig zijn om het vrouwenkiesrecht ook in de Kieswet te krijgen.

11 Besluit

Het idee dat het kiesrecht in Nederland voor 1917 een individueel kiesrecht was, is diepgeworteld. Zowel tijdgenoten als latere auteurs zagen het kiesrecht als een recht dat aan individuen werd vergeven.¹⁴⁵ Bij dit beeld kunnen een aantal vraagtekens worden gezet.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 100-102.

¹⁴⁵ Zoals recent nog in de bijdrage van S. van Bijsterveld en H. van der Streek, 'Inleiding. Over vrouwen die wisten wat zij kwamen doen', in: Idem (red.), *Wat komen jullie hier doen?*, 14.

Afgaande op de tekst van de Grondwet was het Nederlandse kiesrecht individueel. De leden van de Tweede Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraden werden gekozen door individuele kiezers. Bij de praktische uitwerking van de criteria van het kiesrecht raakte het individuele karakter echter uit beeld. Keer op keer bleek dat het gezin de basis van het kiesrecht vormde, waarbij de uitoefening was voorbehouden aan het mannelijke hoofd of de oudste zoon.

Er waren verschillende redenen waarom het kiesrecht op het gezin was gebaseerd. Het huishouden vormde de sociaaleconomische basiseenheid van de samenleving en dus ook van de politieke natie. In overeenstemming daarmee was de belastingwetgeving sterk gericht op gezinnen, waardoor in de praktijk alleenstaande mannen het nakijken hadden bij de census. Ook het huwelijksrecht, zoals vastgelegd in het Burgerlijk Wetboek van 1838, ging uit van gezinnen geleid door een gezinshoofd. Daarnaast was het belangrijk dat het organisch denken niet een exclusief kenmerk was van de confessionele partijen. Ook onder de liberalen waren veel aanhangers van de gedachte dat het gezin de basis van de samenleving vormde en dat het kiesrecht daarop moest worden geënt. Het radicale individualisme van de Franse Revolutie vond lange tijd geen ingang bij de meerderheid van de politici. De conclusie lijkt daarom gerechtvaardigd dat naarmate we afdalen van de hoogten van de Grondwet naar de Kieswet en vervolgens naar de praktijk het kiesrecht steeds meer een gezinskiesrecht werd.

Het gezinshoofdenkiesrecht compliceerde de kwestie van het vrouwenkiesrecht. Op welke gronden immers kon aan een weduwe die aan het hoofd van een gezin stond het kiesrecht worden ontzegd? Inderdaad kwamen in de periode voor 1850 regelmatig weduwen in aanmerking voor de toekenning van kiesrecht. Dit was zo in Friesland ten tijde van het ancien régime, in het eerste jaar van de Bataafse Revolutie en ook tijdens de regering van Willem I en van Willem II. Niettemin werd de concrete uitoefening ervan wel steeds voorbehouden aan mannen, een praktijk die terugging tot voor de Bataafse Revolutie. We hebben niet onderzocht waarom het zo ondenkbaar was dat vrouwen in het stembureau verschenen en een stem uitbrachten. Vermoedelijk had het er mee te maken dat volgens veel mannen vrouwen geen plaats hadden in de publieke politieke ruimte. Dat lijkt in ieder geval de reden te zijn geweest waarom bij veel varianten van weduwenkiesrecht de uitoefening van het kiesrecht werd overgedragen aan de zoon.

Binnen het gezinshoofdenkiesrecht was het onderscheid tussen de toekenning en de uitoefening van het kiesrecht derhalve van cruciaal belang. Dat onderscheid werd in de negentiende eeuw echter niet door iedereen herkend, waardoor de discussie over het kiesrecht enigszins verward verliep. Ook de uitspraak van de Hoge Raad uit 1883 valt waarschijnlijk op deze verwarring terug te voeren. Het was inderdaad vermoedelijk niet de bedoeling geweest van de grondwetgever uit 1848 om de vrouw het kiesrecht uit te laten oefenen, maar over het toekennen van dat recht aan vrouwen liet die Grondwet zich niet uit. Sterker, de Grondwet liet het toe dat tijdens de eerste directe verkiezingen eind 1848 enkele honderden, wellicht zelfs enkele duizenden, weduwen over kiesrecht beschikten.

De strijd voor algemeen mannenkiesrecht, maar vooral die voor algemeen vrouwenkiesrecht betekende de doorbraak van het individuele kiesrecht bij de linkse partijen. Algemeen mannenkiesrecht liet zich nog binnen het organische gezinskiesrecht inpassen, maar bij algemeen vrouwenkiesrecht was dat onmogelijk. Er kon immers maar één persoon gezinshoofd zijn. De confessionelen hielden langer aan het gezinshoofdenkiesrecht vast, maar ook daar nam de steun af. Dat kwam enerzijds doordat in veel varianten ook alleenstaande mannen kiesrecht kregen, waardoor het principe zo verwaterde dat het uiteindelijke resultaat maar weinig zou afwijken van het algemeen mannenkiesrecht. Anderzijds waren veel confessionelen bereid het organisch kiesrecht in te leveren voor de financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs. Toen het algemeen mannenkiesrecht eenmaal was aanvaard door de confessionelen vormde het organisch denken over kiesrecht geen belemmering meer voor het algemeen vrouwenkiesrecht.

Summary

In this article, we elaborate the development of suffrage in the Netherlands between 1795 and 1917 from household based to individual based. Dutch suffrage in the nineteenth century is mostly regarded as essentially individual, meaning that individuals were granted the right to vote and exercised it. However, when one takes a closer look, Dutch suffrage was based on the tax assessment of the entire household. If a family paid the minimum amount of taxes required, the head of the family had the right to vote. Up until 1850, this could be the female head of the family as well. She was conferred the right to vote, although she could not exercise it in person. In order to use it, she had to transfer it to her eldest son. We argue therefore that until 1917 Dutch suffrage was granted on the basis of a household rather than on an individual basis and that up until 1850 voting rights were also granted to women. Both findings contradict established views in Dutch historiography.

Keywords

Voting rights, Household suffrage, Women's suffrage, Individual suffrage

BIJZONDERE STRAFRECHTBANKEN IN HET LEIEDEPARTEMENT (1802-1814)

1 Bijzondere strafrechtbanken in de Franse strafrechtelijke organisatie

Napoleon Bonaparte richtte in het Leiedepartement op 23 floréal van het jaar X (13 mei 1802) een ‘bijzondere rechtbank’ (*Tribunal spécial*) op die naast de gewone ‘criminele rechtbank’ (*Tribunal criminel*) functioneerde en vanaf 1804 ‘bijzonder crimineel gerechtshof’ (*Cour de justice criminelle spéciale*) werd genoemd. Om te weten hoe belangrijk deze bijzondere rechtbank was, is het nodig eerst beknopt uiteen te zetten welke andere strafrechtbanken in die tijd in het Leiedepartement zetelden, hoe die waren samengesteld¹ en welke bevoegdheden zij hadden.

Kort nadat de Zuidelijke Nederlanden in 1795 bij de Franse republiek waren ingelijfd,² schaften de Franse revolutionairen alle bestaande rechtbanken (schepenbanken, leenhoven, justitieraden enz.) af en vervingen die door nieuwe instellingen op kantonnaal, arrondissementeel en departementaal niveau.³ De *Code des délits et des peines* van 25 oktober 1795 regelde hun organisatie, bevoegdheden en rechtspleging.⁴

In elk kanton was er een politierechtbank, bestaande uit een vrederechter en twee bijzitters.⁵ Die politierechtbank nam kennis van alle misdrijven waarop ten hoogste een geldboete van drie dagen arbeidsloon of een gevangenisstraf van drie dagen stond en bestrafte daarmee misdrijven zoals het niet-reinigen van de straat voor zijn woning, het versperren van de openbare weg, het op straat laten lopen van gevaarlijke dieren en het te koop stellen van bedorven koopwaar. Tegen de vonnissen van de politierechtbank was er geen hoger beroep, wel cassatie mogelijk.⁶

1 Voor de namen van de leden, zie P. Van Hille, *Het Hof van beroep van Brussel en de rechtbanken in Oost- en West-Vlaanderen onder Frans bewind, 1800-1814*, Handzame, 1970, 3, 6 en 155-157.

2 *Décret sur la réunion de la Belgique et de la province de Liège à la France*, 9 vendémiaire an IV (1 octobre 1795), in: J. Duvergier (ed.), *Collection complète des lois, arrêtés, ordonnances, règlements et avis du Conseil d'État*, dl. 8, Parijs, 1835, 300-301. Artikel 7 deelde het gebied van het huidige België in negen departementen in. Brugge was de hoofdplaats van het departement van de Leie.

3 *Arrêté du 2 frimaire an IV* (23 novembre 1795), *Pasinomie*, 1ère série, dl. 6, p. xli; J. Logie, *Les magistrats des cours et des tribunaux en Belgique, 1796-1814. Essai d'approche politique et sociale*, Genève, 1998; B. Schnapper, ‘Les systèmes répressifs français de 1789 à 1815’, in: X. Rousseaux, S. Dupont-Bouchat en C. Vael (ed.), *Révolutions et justice pénale en Europe: modèles français et traditions nationales, 1780-1830*, Parijs, 1999, 17-35; X. Rousseaux, ‘Une architecture pour la justice: organisation judiciaire et procédure pénale (1789-1815)’, *Ibidem*, 37-58.

4 *Collection*, dl. 8, 386-439.

5 Volgens artikel 151 van de *Code des délits et des peines* was er een politierechtbank ‘dans l'arrondissement de chaque administration municipale’. De Conventie vertrouwde deze bevoegdheid toe aan de vrederechters, die per kanton waren georganiseerd, P. Pouillet, *Les institutions françaises de 1795 à 1814. Essai sur les origines de nos institutions contemporaines*, Brussel, 1907, 117.

6 Art. 150-153, 163 en 605 *Code des délits et des peines*.

In elk gerechtelijk arrondissement was er een correctionele rechtbank, bevoegd voor de misdrijven waarop een geldboete van meer dan drie dagen arbeidsloon of een gevangenisstraf van meer dan drie dagen en ten hoogste twee jaar stond.⁷ Deze correctionele rechtbanken, waarvan er in het Leiedepartement drie (Brugge, Ieper en Kortrijk) waren, bestrafden misdrijven zoals aanslagen op de openbare zedelijkheid, grove beledigingen, onvrijwillige slagen en verwondingen, lichte verstoringen van de openbare orde en lichte vermogensmisdrijven. Napoleon verving deze correctionele rechtbanken op 18 maart 1800 door rechtbanken van eerste aanleg, die zetelden in de hoofdplaats van het gerechtelijk arrondissement en waarvan een afdeling, meestal ook ‘correctionele rechtbank’ genoemd, de genoemde correctionele misdrijven behandelde.⁸

In het Leiedepartement richtte hij toen ook een vierde gerechtelijk arrondissement (Veurne) op met een eigen correctionele rechtbank. Tegen de uitspraken van (de eerste en de tweede soort) correctionele rechtbanken kon men tot april 1811 hoger beroep instellen bij de criminele rechtbank, waarvan er één per departement zetelde in de departementshoofdplaats. In het Leiedepartement, dat volgens een statistiek van 1803-1804 461.659 inwoners telde,⁹ zetelde die criminele rechtbank in Brugge.¹⁰ Na de invoering van de *Code d’instruction criminelle* (1808)¹¹ behandelde de rechtbank van eerste aanleg in Brugge het hoger beroep tegen de vonnissen van de correctionele rechtbanken van Kortrijk, Ieper en Veurne, en de correctionele rechtbank in Gent het hoger beroep tegen de vonnissen van de correctionele rechtbank in Brugge.¹²

Die criminele rechtbank (vanaf 1804 crimineel gerechtshof) behandelde in eerste aanleg ook alle misdrijven waarop een lijf- of erestraf¹³ stond, zoals aanslagen tegen de veiligheid van de staat, moord, roof en brandstichting. De rechtbank volgde daarbij een rechtspleging die gekenmerkt was door een scheiding van de instantie die oordeelde of er voldoende bezwaren waren om iemand in beschuldiging te stellen (directeur en jury van inbeschuldigingstelling per gerechtelijk arrondissement), de instantie die oordeelde of de feiten bewezen waren en de gedaagde zich eraan schuldig had gemaakt (vonnisjury per departement), en de instantie die de straffen oplegde (drie professionele rechters in de criminele rechtbank). Een volledige openbaarheid tijdens het eigenlijke strafproces en ruime mogelijkheden voor de verdachte om zich tijdens dat openbaar proces te verdedi-

7 Art. 150 en 167-174 *Code des délits et des peines*; *Décret sur la division du territoire de la France, le placement et l’organisation des autorités administratives et judiciaires*, 19 vendémiaire an IV (11 octobre 1795), in: Collection, dl. 8, 312-389.

8 *Loi sur l’organisation des tribunaux*, 27 ventôse an VIII (18 mars 1800), in: Collection, dl. 12, 166-177; C. Vitry, *Mémoire statistique du département de la Lys adressée au Ministère de l’intérieur, d’après ses instructions*, Parijs, Jaar XII, 70; E. Berger, *La justice pénale sous la révolution. Les enjeux d’un modèle judiciaire libéral*, Rennes, 2008, 79-123.

9 Vitry, *Mémoire statistique*, 26.

10 Art. 33 *Loi sur l’organisation des tribunaux*, 27 ventôse an VIII (18 mars 1800) en art. 192-205 *Code des délits et des peines*. De rechters van de criminele rechtbank oordeelden zonder een beroep te doen op een jury.

11 Dit gebeurde in het Leiedepartement in april 1811.

12 Art. 199-201 *Code d’instruction criminelle*.

13 Waren toen ‘peines infamantes et afflictives’: la dégradation civique, le carcan, la mort, la déportation, les fers, la réclusion dans une maison de force, la gêne en la détention (art. 602-604 *Code des délits et des peines*).

gen, kenmerkten ook deze strafrechtspleging. De jury van inbeschuldigingstelling en de vonnisjury bestonden uit gewone burgers die vooraf waren ingeloot.¹⁴

Omdat men ervan uitging dat de vonnisjury de wil van het volk uitdrukte en de rechters de wet, die ook de wil van het volk uitdrukte, strikt moesten toepassen, was er tegen de uitspraken van de criminele rechtbank (vanaf 1804 crimineel gerechtshof) geen hoger beroep mogelijk en was er ook geen instantie die genade kon verlenen voor een uitgesproken straf.¹⁵ Wel kon er tegen de vonnissen van de criminele rechtbank (vanaf 1804 arresten van het crimineel gerechtshof) cassatieberoep worden aangetekend bij de Rechtbank (vanaf 1804 Hof) van Cassatie in Parijs, wanneer een wet verkeerd was toegepast of essentiële vormvereisten niet waren nageleefd. De Rechtbank (vanaf 1804 Hof) van Cassatie vernietigde in dit geval de uitspraak en verwees de strafzaak naar een andere criminele rechtbank (vanaf 1804 crimineel gerechtshof), die de strafzaak opnieuw ten gronde behandelde.¹⁶ Napoleon voerde in 1802 wel de mogelijkheid in om bij hem genade te verkrijgen,¹⁷ maar hij maakte er bijna nooit gebruik van.¹⁸

De grote vrees voor valsheid, en meer specifiek voor bedrieglijk faillissement, knevelarij, verduistering en diefstal van fondsen door vertegenwoordigers of vennoten van ondernemingen, zette de revolutionaire wetgever er al in 1791 toe aan om voor deze misdrijven een snellere strafrechtspleging in te voeren,¹⁹ die er hoofdzakelijk in bestond dat de vrederechter tijdens het gerechtelijk onderzoek werd uitgeschakeld. De *Code des délits et des peines* van 1795 nam die snellere strafrechtspleging over²⁰ en breidde ze uit tot aanslagen tegen de individuele vrijheid of veiligheid van de burgers, aanslagen tegen het volkerenrecht, weerspannigheid tegen de uitvoering van vonnissen of administratieve maatregelen, en feitelikheden om het innen van belastingen of het vrije verkeer van goederen te belemmeren.²¹ Afzonderlijke wetten schakelden daarnaast soms ook de jury van inbeschuldigingstelling en zelfs de vonnisjury uit,²² of vertrouwden de berechting van sommige zware misda-

14 Décret concernant la police de sureté, la justice criminelle et l'établissement des jurés, 16-29 septembre 1791, in: Collection, dl. 3, 331-348; Décret en forme d'instruction pour la procédure criminelle, 29 septembre-21 octobre 1791, in: Ibidem, 478-515 en art. 206-482 Code des délits et des peines. Een goed overzicht van die strafrechtspleging is te vinden in R. Allen, *Les tribunaux criminels sous la Révolution et L'Empire, 1792-1811*, Rennes, 2005, 1-45.

15 Schnapper, 'Les systèmes', 20. Voor de discussie hierover in de Assemblée nationale op 3 juni 1791, zie M.J. Mavidal en M.E. Laurent (red.), *Archives parlementaires de 1789 à 1860. Recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises, imprimés par ordre du Sénat et de la Chambre des Députés, Première série (1787 à 1799)*, dl. 26, Parijs, 1887, 727-731.

16 Art. 23-24 Décret concernant la police de sureté, la justice criminelle et l'établissement des jurés, 16-29 septembre 1791, titre VII; art. 447-461 Code des délits et des peines.

17 Sénatus-consulte organique de la Constitution, 16 thermidor an X (4 aout 1802), titre X, in: Collection, dl. 13, 267; Art. 595 Code d'instruction criminelle.

18 Zo verleende Napoleon maar genade aan twee van de zeventig personen die tussen 1802 en 1814 in het Leiedepartement tot de doodstraf veroordeeld werden, zie J. Monballyu, 'De doodstraf in het Leiedepartement, 1794-1815', *Pro Memorie*, 2018, 16.

19 Décret concernant la police de sureté, la justice criminelle et l'établissement des jurés, 16-29 septembre 1791, titre XII et XIII, in: Collection, dl. 3, 345-346.

20 Art. 142 Code des délits et des peines.

21 Art. 140 Code des délits et des peines.

22 Décret de la Convention nationale concernant la punition de ceux qui sont ou seront prévenus d'avoir pris part à des révoltes ou émeutes contra-révolutionnaires, 19-20 mars 1793, in: Collection, dl. 5, 202-203; Décret concernant les peines portées contre les émigrés, 28 mars et

den, zoals diefstallen of aanslagen op de openbare weg, toe aan de militaire gerechtelijke instanties, die ze dan behandelden volgens hun eigen expeditieve strafrechtspleging.²³

Napoleon was van oordeel dat de juryrechtspraak de strafvervolgning voor enkele zeer gevaarlijke misdrijven te lang deed duren en teveel vrijspraken opleverde. Om hieraan te verhelpen, richtte hij bijzondere rechtbanken op zonder jury.²⁴ Een wet van 18 pluviôse van het jaar IX (7 februari 1801),²⁵ gevolgd door enkele uitvoeringsbesluiten,²⁶ richtte in 43²⁷ van de 130 Franse departementen een eerste soort van dergelijke bijzondere rechtbanken ('tribunaux spéciaux'²⁸) op. *Ratione personae* waren die bijzondere rechtbanken bevoegd voor de misdrijven waarop een lijf- of erestraf stond en gepleegd waren door een landloper of een persoon die al eerder een dergelijk misdrijf pleegde. *Ratione materiae* waren zij bevoegd voor landloperij, voor ontsnappingen uit de gevangenis, voor diefstal met geweld op een openbare weg of een andere verzwarende omstandigheid, voor diefstal op het platteland met braak of wapens, voor diefstal door meerdere personen, voor doodslag met voorbedachte raad, voor brandstichting, voor valsmunterij, voor doodslag in een gewapende samenscholing, voor bedreigingen, gewelddaden of andere feitelijkheden tegen de opkopers van nationale goederen omwille van hun opkoop, voor het ronselen en opzetten door gewone burgers van militairen en dienstplichtigen tegen de Franse staat en voor diegenen die op heterdaad waren betrapt tijdens een opstandige bijeenkomst.²⁹ Die bijzondere rechtbanken zetelden in de departementshoofdplaats en waren samengesteld uit de voorzitter en twee rechters van de departementale criminele rechtbank, drie militairen en twee burgers. De regeringscommissaris (vanaf 1804 procureur-generaal) en zijn substituten oefenden er het Openbaar Ministerie uit.

5 avril 1793, section XII (art. 74-82), in: Collection, dl. 5, 218-203; Décret relatif aux ecclésiastiques sujets à la déportation ou à des peines corporelles, 29 et 30 vendémiaire an II (20-21 octobre 1793), in: Collection, dl. 6, 241-242; Poulet, *Les institutions françaises*, 132-133; Schnapper, 'Les systèmes', 26.

23 Loi contenant des dispositions pénales pour la répression des vols et des attentats sur les grandes routes, 29 nivôse an VI (18 janvier 1798), in: Collection, dl. 10, 181-182; Poulet, *Les institutions*, 138; Schnapper, 'Les systèmes', 29. Voorbeelden van deze militaire rechtsbedeling in het Leiedepartement zijn te vinden bij de Brugse kroniekschrijver J. van Walleghem, *Merckenweerdigste voorvallen en daeghelijckche gevallen. Brugge 1798* (ed. R. Engelrelst en N. Geirnaert), in: Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, 2016, op datum van 9 augustus 1798 en *ibidem*. Brugge 1800, op datum van 15 en 28 juni 1800.

24 Discours prononcé par Portalis, orateur du Gouvernement, sur le projet de loi portant établissement des tribunaux criminels spéciaux. Séance du 18 pluviôse an IX, in: J. Loqué (ed.), *La législation civile, commerciale et criminelle de France*, dl. 27, Parijs, 1831, 251-252; Opinion de J. Chazal contre un projet de loi portant établissement des tribunaux criminels spéciaux. Séance du 6 pluviôse an IX, Parijs, jaar IX; Rey, *Commentaire sur loi du 16 pluviôse an 9, portant établissement d'un tribunal criminel spécial*, Parijs, jaar X; Allen, *Les tribunaux criminels*, chap. I, 30-32, chap. II, 3-6 en 13-16 en chap. VI, 31-51; D. Bouguet, 'Une juridiction d'exception: le tribunal criminel spécial d'Indre-et-Loire (an IX-1811)', in: *Histoire de la justice*, 1994, 89-116; G. Landron, 'Les tribunaux criminels spéciaux contre les tribunaux criminels avec jury (France, an IX-1811)', in: *Révolutions et justice pénale*, 189-198; Poulet, *Les institutions françaises*, 701-705.

25 Loi relative à l'établissement de tribunaux spéciaux, 18 pluviôse an IX (7 février 1801), in: Collection, dl. 12, 386-390.

26 Arrêté qui ordonne l'établissement de tribunaux spéciaux dans plusieurs départements, 4 ventôse an II (23 février 1801), in: *Bulletin des lois de la République Française*, jaar IX (60, nr. 535), 318.

27 Volgens Prosper Poulet (*Les institutions françaises*, 702) was dit het geval in 32 departementen, volgens Bernard Schnapper ('Les systèmes', 33) en Gilles Landron ('Les tribunaux', 190) in 36 departementen en volgens Robert Allen (*Les tribunaux criminels*, chap. VI, 31) in 43 departementen.

28 In latere wetten soms ook 'tribunaux criminelles spéciaux' genoemd.

29 Artikel 6-14 wet van 18 pluviôse jaar IX (7 februari 1801).

In de Belgische departementen richtte Napoleon een dergelijke bijzondere rechtbank alleen op in het Scheldedepartement (Gent) en het departement van de Twee Neten (Antwerpen).³⁰ In het Leiedepartement bleef bijgevolg de (gewone) criminele rechtbank bevoegd voor het berechten van bovengenoemde misdrijven.³¹ Eerst door een wet van 23 floréal van het jaar X (13 mei 1802)³² kreeg het Leiedepartement, zoals alle andere departementen, een tweede soort van bijzondere rechtbank ('tribunal spécial'³³), die bevoegd was voor het namaken of veranderen van openbare effecten, staatszegels, nationale stempels, stempels voor het merken van goud of zilver of andere koopwaren, voor valsheid in een openbaar of privaat geschrift en het gebruik daarvan wanneer men wist dat ze vals waren,³⁴ voor valsmunterij en voor het in brand steken van graanschuren, graanmolens en andere graanopslagplaatsen.³⁵ Een wet van 3 mei 1803 breidde de bevoegdheid van die tweede soort bijzondere rechtbanken uit tot het in een bende en gewapend smokkelen van koopwaren,³⁶ een wet van 18 februari 1805 tot weerspanning met wapens of door twee en meer personen tegen de gewapende macht in de uitoefening van haar bevoegdheden,³⁷ een wet van 22 mei 1806 tot het schriftelijk dreigen met brandstichting³⁸ en een interpretatief decreet van 15 oktober 1810 tot het bedrieglijk merken van tabak met een tang.³⁹ In het Leiedepartement zetelde die bijzondere rechtbank in Brugge en be-

30 Décret qui ordonne l'établissement des tribunaux spéciaux dans les départements de l'Escaut et des Deux-Nèthes, 12 décembre 1806, in: Collection, dl. 16, 63; Almanach du département de l'Escaut pour l'an 1811, dl. 3, Gent, s.d., 141-142; Pouillet, Les institutions françaises, 702.

31 Bijvoorbeeld Brugge, Rijksarchief (hierna verkort 'RAB'), Hof van Assisen, inv.nr. 23, 258-260 (diefstal met geweld en inbraak), 281-288 (idem) en inv.nr. 25, 237-295 (moord en diefstal met verzwarende omstandigheden door de bende van Lodewijk Bakelandt).

32 Loi relative aux délits emportant peine de flétrissure, et aux tribunaux spéciaux qui en auront la connaissance, 23 floréal an X (13 mai 1801), in: Collection, dl. 13, 190-193.

33 In latere wetten en archiefstukken veelal 'tribunal criminel spécial' genoemd.

34 Art. 2 wet 13 mei 1801: 'La connaissance de la contrefaction ou altération des effets publics, du sceau de l'État, du timbre national, du poinçon servant à marquer l'or et l'argent, des marques apposées au nom du Gouvernement sur toute espèce de marchandises, et, en général, la connaissance de tout crime de faux en écritures publiques ou privées, ou d'emploi fait d'une pièce qu'on savait être fausse, appartiendra à un tribunal spécial composé de six juges, qui devront nécessairement concourir au jugement'.

35 Art. 4 wet 13 mei 1801: 'Dans les départements où il n'y a pas de tribunaux spéciaux institués en exécution de la loi du 18 pluviôse an IX, le tribunal aux articles II et III ci-dessus connaitra en outre, 1° du crime de fausse monnaie; 2° du crime d'incendie de granges, meules de blé, et autres dépôts de grains'.

36 'Contrebande avec attroupement et port d'armes', Loi relative au jugement des contrebandiers, 13-23 floréal an XI (3 mai 1803), in: Collection, dl. 12, 104-105 en dl. 14, 236-237. Artikel 2 bepaalde welke koopwaar hieronder viel en artikel 3 wat men verstond onder 'attroupement' (drie en meer personen) en 'port d'armes' (het dragen van geweren, pistolen, sabels, zwaarden, dolken, knotsen en alle andere snij-, steek- en slaginstrumenten). Voor het Leiedepartement vonden we geen voorbeeld van een toepassing van deze wet.

37 Loi qui attribue aux cours de justice criminelle spéciales la connaissance du crime de rébellion envers toute force armée, 19-29 pluviôse an XIII (18 février 1805), in: Collection, dl. 15, 132. Concreet ging het meestal over verzet tegen veldwachters of gendarmen die hun ambt uitoefenden bij het aanhouden van dienstweigerders. Artikel 1 van die wet bepaalde: 'Dans les cas prévus par les articles, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 et 10 du titre 1er de la quatrième section de la seconde partie du Code pénal (du 25 septembre-6 octobre 1791), les violences et voies de fait exercées avec armes, ou par deux ou plusieurs personnes, même sans armes, contre la gendarmerie dans l'exercice de ses fonctions, et contre toute autre force armée agissant sur réquisitoire d'une autorité compétente, seront jugées exclusivement par les cours de justice criminelle spéciales, créées par la loi du 23 floréal an 10'.

38 'Menaces par écrit anonyme ou signé d'incendier une habitation ou toute autre propriété', Loi contenant des dispositions pénales relative-ment aux menaces d'incendie, 22 mai 1806, in: Collection, dl. 15, 359.

39 Décret portant que l'emploi frauduleux d'une pince servant à marquer les tabacs constitue un crime de faux de compétence des cours spé-

stond uit de voorzitter van de (gewone) criminele rechtbank, de voorzitter van de burgerlijke rechtbank van eerste aanleg en twee andere rechters uit elk van die twee rechtbanken. In tegenstelling met de eerste soort bijzondere rechtbanken maakten militairen en gewone burgers dus geen deel uit van die tweede soort bijzondere rechtbanken. In beginsel waren deze tweede soort bijzondere rechtbanken voor twee jaar opgericht,⁴⁰ maar latere wetten verlengden hun bestaan tot 1811.⁴¹

De Grondwet van 28 floréal van het jaar XII (18 mei 1804)⁴² en een uitvoeringsdecreet van 17 messidor van het jaar XII (6 juli 1804)⁴³ behielden de samenstelling en de bevoegdheden van deze twee soorten bijzondere rechtbanken, maar veranderden hun naam in bijzondere criminele gerechtshoven ('*cours de justice criminelle spéciales*') en bepaalden dat hun uitspraken voortaan als arresten (en niet meer als vonnissen) moesten worden beschouwd.⁴⁴

De *Code d'instruction criminelle* (hierna verkort 'CIC') van 1808, die in het Leiedepartement pas op het einde van april 1811 in werking trad,⁴⁵ voerde een bijzonder gerechtshof ('*Cour spéciale*') in naast het hof van assisen. In beide gevallen was de jury van inbeschuldigingstelling afgeschaft en vervangen door een – uit professionele rechters bestaande – raadkamer op het niveau van het gerechtelijk arrondissement (artikel 127-135 CIC) en een – uit professionele raadsheren bestaande – kamer van inbeschuldigingstelling in Brussel (artikel 217-240 CIC). De raadsheren van het bijzonder gerechtshof deden bovendien hun uitspraken zonder vooraf een (oordeel)jury te raadplegen over het bewijs van het misdrijf en de schuld van de beschuldigde persoon (artikel 566-599 CIC).⁴⁶

Dit bijzonder gerechtshof bestond uit acht leden, onder wie de voorzitter van het hof van assisen, vier raadsheren van datzelfde hof en drie militairen (artikel 556-559 CIC). Theoretisch was dit bijzonder gerechtshof een samensmelting van de twee eerder bestaande bijzondere criminele gerechtshoven, maar feitelijk had het minder bevoegdheden dan die twee samen. *Ratione personae* was het bijzonder gerechtshof bevoegd voor de misdrijven gepleegd door vagebonden of recidivisten die al eerder waren veroordeeld tot een lijf- of erestraf. *Ratione materiae* was het bevoegd voor gewapende weerspannig-

ciaux, 15 octobre 1810, in: *Collection*, dl. 17, 185-186. In het Leiedepartement vonden wij geen spoor van het plegen van een dergelijk misdrijf.

40 Volgens artikel 31 van de wet van 18 pluviôse jaar IX (7 februari 1801), waarnaar artikel 7 van de wet van 23 floréal jaar X (13 mei 1802) verwees, tot twee jaar na het tot stand komen van een algemene vrede.

41 Bijvoorbeeld *Décret qui proroge les fonctions des tribunaux spéciaux*, 18 prairial an XII (7 juin 1804), in: *Collection*, dl. 15, 27.

42 Art. 135 *Sénatus-consulte organique*, 28 floréal an XII (18 mai 1804), in: *Collection*, dl. 15, 12.

43 *Décret qui change la dénomination des tribunaux criminels spéciaux*, in: *Collection*, dl. 15, 37.

44 Art. 134 *Sénatus-consulte organique*, 28 floréal an XII (18 mai 1804), in: *Collection*, dl. 15, 12.

45 Een decreet van 2 februari 1809 bepaalde dat het wetboek in werking zou treden op 1 januari 1810. Een decreet van 17 december 1809 stelde die inwerkingtreding uit tot 1 januari 1811 en een decreet van 23 juli 1810, herhaald in een decreet van 25 november 1810, deed dat totdat het hoger gerechtshof (voor het Leiedepartement het hoger gerechtshof van Brussel) was geïnstalleerd, Pouillet, *Les institutions françaises*, 712. In het Leiedepartement gebeurde dat in de maanden april-mei 1811. Het crimineel gerechtshof van het Leiedepartement wees zijn laatste arrest op 17 mei 1811, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 32, 19-24 en het hof van assisen van dat departement wees zijn eerste arrest op 30 april 1811, *ibidem*, inv.nr. 33, nr. 1.

46 In tegenstelling tot het hof van assisen, waar een dergelijke vonnisjury wel optrad (artikel 251-406 *Code d'instruction criminelle*).

heid tegen de gewapende macht, voor het gewapend smokkelen van koopwaren, voor valsmunterij en voor doodslagen die waren voorbereid in een gewapende bende (artikel 553-554 CIC). In vergelijking met het bijzonder crimineel gerechtshof van het Leiedepartement was dit bijzonder gerechtshof niet meer bevoegd voor valsheid in openbare en private geschriften, voor ongewapende weerspanning tegen de gewapende macht met meerdere personen en voor brandstichting van graanschuren, graanmolens of graanopslagplaatsen. De correctionele rechtbanken of het hof van assisen behandelden voortaan deze misdrijven.⁴⁷ Zo verklaarde het bijzonder crimineel gerechtshof van het Leiedepartement zich nog op 23 april 1811 bevoegd voor de strafzaak tegen Jean-Baptiste Gallant, François Martyn en Jean-Baptiste Le Roy, die verdacht waren van het vervalsen van wisselbrieven, maar was het uiteindelijk het Hof van Assisen van het Leiedepartement dat op 7 september 1811 en 11 maart 1812 uitspraak deed in deze strafzaak.⁴⁸ Het bijzonder gerechtshof van het Leiedepartement sprak zijn eerste arrest uit op 16 september 1812 en zijn laatste op 24 september 1814. In dat laatste geval gebeurde dat trouwens al niet meer namens Napoleon, maar namens de geallieerde machten die toen ‘België’ voorlopig bestuurden.⁴⁹

2 Een promptere justitie?

2.1 De bijzondere rechtbank (1802-1804) en het bijzonder crimineel gerechtshof (1804-1811)

Napoleon streefde met de invoering van bijzondere strafrechtbanken er in de eerste plaats naar om de strafvervolgning voor bepaalde misdrijven sneller te doen verlopen. De wet van 18 pluviôse van het jaar IX (7 februari 1801)⁵⁰ voerde daarom een strafvervolgning in waarbij zowel de vrederechter als de jury van inbeschuldigingstelling en de vonnisjury uitgeschakeld waren. Aan de andere kant moest een rechter van de bijzondere rechtbank het gerechtelijk onderzoek (ondervraging van de verdachte, verhoor van de getuigen, eventueel huiszoeking en lijkschouwing) uitvoeren en moest de bijzondere rechtbank zich voorafgaandelijk uitspreken over zijn bevoegdheid voor een dergelijk misdrijf en deze be-

⁴⁷ Voorbeelden van valsheid in geschrifte: Assisen Leiedepartement 10 december 1811, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 33, nr. 27 en inv.nr. 240, nr. 28 (Roze Deurwaerder) en Assisen Leiedepartement 3 juni 1814, *ibidem*, inv.nr. 34, nr. 130 en inv.nr. 256, nr. 168 (Jean Louis Vercruysse). Voorbeeld van ongewapende weerspanning tegen de gewapende macht: *ibidem*, inv.nr. 33, nr. 60 en inv.nr. 245, nr. 77 (Jacques Colbert). Voorbeeld van brandstichting van een woning met schuren: *ibidem*, inv.nr. 33, nr. 69 (Jacques Deckmyn).

⁴⁸ Het Hof van Assisen van het Leiedepartement veroordeelde Jean Baptiste Gallant op 7 september 1811 tot een dwangarbeid van zes jaar, een brandmerk van de letter F op zijn schouder en een tentoonstelling van acht uur op een openbaar plein in Brugge. Het sprak diezelfde dag François Martyn vrij. Datzelfde hof van assisen veroordeelde Jean Baptiste Le Roy op 11 maart 1812 bij verstek tot een dwangarbeid van zes jaar, het aanbrengen van het brandmerk F op zijn rechterschouder en een inbeslagname van zijn goederen, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 19, 272-274; *ibidem*, inv.nr. 33, nrs. 9 en 34, en *ibidem*, inv.nr. 238, nr. 9.

⁴⁹ RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 35, nrs. 35, 78, 79, 89, 97, 104, 105, 115 en 122.

⁵⁰ Art. 15-29 *Loi relative à l'établissement de tribunaux spéciaux*, 18 pluviôse an IX (7 février 1801).

voegdheidsbeslissing, via de minister van Justitie, voorleggen aan de Rechtbank (vanaf 1804 Hof) van Cassatie in Parijs. Intussen kon het strafrechtelijk onderzoek wel worden verdergezet en kon de bijzondere rechtbank zelfs een eindvonnis uitspreken, dat het Hof van Cassatie dan alleen door een onbevoegdheidsbeslissing kon vernietigen. Tegen de eindbeslissing van de bijzondere rechtbank zelf was er geen hoger beroep of cassatieberoep mogelijk. Die verkorte strafrechtspleging gold zowel voor de misdrijven die voor de eerste als voor de tweede soort bijzondere rechtbanken vervolgd werden.⁵¹

De eerste strafzaak ten gronde⁵² bij de bijzondere rechtbank van het Leiedepartement startte op 2 augustus 1802. Een zekere Jacques Mispelon, landbouwer uit Hooglede, deed die dag aangifte bij Jacques Van de Walle, regeringscommissaris van het Leiedepartement,⁵³ van het vervalsen van een openbare akte door Henri Boutens, vrederechter van het kanton van Hooglede. In zijn vroegere hoedanigheid van griffier van het vredegerecht van Hooglede zou Boutens een afschrift hebben afgeleverd van een vonnis van Jean Ghequiere, de vorige vrederechter van Hooglede, die dat vonnis nooit zou hebben gewezen.⁵⁴ Regeringscommissaris Van de Walle gaf nog diezelfde dag aan zijn substituut Jean De Bouck in Ieper het bevel om deze aangifte te onderzoeken en hem zo vlug mogelijk van de resultaten op de hoogte te brengen. De Bouck voerde het onderzoek prompt uit en verhoorde zowel Boutens als de vorige vrederechter Ghequiere. Boutens gaf toe dat hij het vonnis pas vier tot vijf maanden nadat Ghequiere het mondeling had gewezen op schrift had gesteld en Jean Ghequiere beweerde dat hij het vonnis nooit had gewezen.⁵⁵

In toepassing van artikel 22 van de wet van 18 pluviôse van het jaar IX (7 februari 1801) liet de substituut-commissaris Boutens op 17 september 1802 opsluiten in het huis van justitie in Brugge en maakte hij nog diezelfde dag de processen-verbaal van zijn onderzoek over aan regeringscommissaris Van de Walle. Deze vorderde al op 18 september 1802 bij de voorzitter van de bijzondere rechtbank van het Leiedepartement de aanstelling van een rechter om Boutens in de gevangenis te ondervragen en om in Hooglede de minuut van het betwiste vonnis op te sporen en de bijzitters van vrederechter Ghequiere te verhoren. De voorzitter van de bijzondere rechtbank ging meteen in op die vordering en stelde rechter Henry Ysenbrandt aan om vrederechter Boutens te ondervragen en rechter Charles Toomkins om in Hooglede de minuut van het betwiste vonnis op te sporen en de twee bijzitters te verhoren. Beide rechters voerden hun opdracht in de daaropvolgende dagen uit en op vordering van de regeringscommissaris verklaarde de bijzondere rechtbank van het Leiedepartement zich op 24 september 1802 bevoegd voor deze zaak. Een

51 Art. 5 *Loi relative aux délits emportant peine de flétrissure, et aux tribunaux spéciaux qui en auront connaissance, 23 floréal an X* (13 mai 1802).

52 Er is voor deze uiteenzetting geen rekening gehouden met de beslissingen tot onbevoegdheid en tot buitenvervolginstelling die de bijzondere criminele rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof namen.

53 Volgens artikel 16 van de wet van 18 pluviôse van het jaar IX (7 februari 1801) was dat mogelijk.

54 RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 156, nr. 391, processtuk 1.

55 RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 156, nr. 391, processtukken 12 en 13.

deurwaarder bij de rechtbank van eerste aanleg in Brugge betekende die bevoegdheidsbeslissing nog diezelfde dag aan Boutens en de regeringscommissaris maakte ze meteen over aan de Rechtbank van Cassatie in Parijs, die geen bezwaar had tegen die bevoegdheidsbeslissing.

Nog op 24 september 1802 diende regeringscommissaris Van de Walle een akte van beschuldiging in bij de bijzondere rechtbank. Daarin betichtte hij Boutens van het vervalsen van een authentieke akte in de uitoefening van zijn ambt.⁵⁶ De bijzondere rechtbank vaardigde tegen Boutens een bevel tot gevangenneming (*'ordonnance de prise de corps'*) uit waardoor hij opgesloten bleef in het justitiehuis in Brugge.

De bijzondere rechtbank van het Leiedepartement behandelde de zaak op 27 september 1802 in openbare zitting. De griffier las de akte van beschuldiging voor, waarna enkele getuigen (waaronder de vroegere vrederechter Ghequiere en zijn twee bijzitters) werden verhoord en de commissaris-generaal en de, door de rechtbank aangestelde, verdediger van Boutens hun betoog hielden. Nog diezelfde dag spraken de rechters Boutens vrij van de tenlastelegging.⁵⁷ In totaal duurde de strafvervolgning tegen Henri Boutens maar iets minder dan twee maanden.

De tweede strafzaak die de bijzondere rechtbank ten gronde behandelde, duurde zelfs maar twaalf dagen. De strafvervolgning startte op 6 oktober 1802 met een bevel tot opsluiting van de Ieperse deurwaarder Pierre Coffijn in het huis van justitie in Brugge omdat hij verdacht was van het antedateren van de opsluiting van een schuldenaar in een deurwaardersexploot. De zaak eindigde op 18 oktober 1802 ook met een vrijspraak, omdat Coffijn bij het antedateren geen kwade bedoelingen had.

Ook wanneer de verdachte gestraft werd, verliep de strafvervolgning in de regel vrij snel. Zo liet de Ieperse substituut-commissaris Joseph De Bouck de 43-jarige Ieperse notaris Benoit De Coninck en de 42-jarige Ieperse pleitbezorger Charles Ferriijn op 3 januari 1803 opsluiten in het arresthuis van Ieper omdat beiden verdacht waren van het opstellen van een valse notariële verkoopakte. De bijzondere rechtbank veroordeelde Ferriijn hiervoor iets meer dan vier maanden later (7 april 1803) tot een dwangarbeid van acht jaar, het aanbrengen van het brandmerk F op zijn rechterschouder en een tentoonstelling op een schavot gedurende zes uren op de Grote Markt van Brugge.⁵⁸ Dat die strafvervolgning nog zolang duurde was een gevolg van het feit dat de verdediger van Ferriijn bij de bijzondere rechtbank inriep dat de bevoegdheidsbeslissing van de rechtbank op 8 maart 1803 niet van toepassing was op zijn cliënt en die rechtbank het daarom nodig achtte om eerst het oordeel van de Rechtbank van Cassatie over die bevoegdheidsbeslissing af te wachten vooraleer zelf een eindoordeel uit te spreken. Van zodra de Rechtbank van Cassatie deze

⁵⁶ Volgens artikel 15, sectie 5, titel 1 van deel 2 van de *Code pénal* van 1791 strafbaar met een dwangarbeid van twintig jaar.

⁵⁷ De rechters deden dat op grond van het feit het niet bewezen was dat Boutens het afschrift van het vonnis kwaadwillig of met de bedoeling om iemand te schaden had afgeleverd, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 7, 89-90, inv.nr. 14, 151-153, 153-157 en 157-162, inv.nr. 83, nr. 163 en inv.nr. 156, nr. 391.

⁵⁸ Vonnis bijzondere rechtbank van 7 april 1803, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 7, 168-170, inv.nr. 14, 267-269, inv.nr. 83, nr. 186 en inv.nr. 158, nr. 414bis.

bevoegdheidsbeslissing had goedgekeurd, verwierp de bijzondere rechtbank die exceptie en velde hij nog diezelfde dag zijn eindvonnis. Benoit De Coninck werd op 7 april 1803 niet gestraft omdat de bijzondere rechtbank bij hem krankzinnigheid vermoedde. De bijzondere rechtbank beval daarom eerst een grondig medisch onderzoek. Toen dat onderzoek die krankzinnigheid vaststelde, liet de rechtbank hem uiteindelijk op 9 september 1803 colloqueren in het krankzinnigengesticht van Sint-Juliaan in Brugge.⁵⁹

Andere strafvervolgingen duurden veel langer. Zo liet de Ieperse substituut-commissaris Jean De Bouck de dagloner Ignace Van Oosthuysse uit Sint-Eloois-Winkel op 16 februari 1804 wegens oplichting aanhouden en opsluiten in het arresthuis in Ieper. Tijdens zijn strafproces voor de correctionele rechtbank van Ieper stelde die rechtbank vast dat er sprake was van valsheid in een openbaar geschrift en maakte daarom de zaak over aan de procureur-generaal van het Leiedepartement. Die besliste op 26 oktober 1804 om niet alleen Van Oosthuysse, maar ook de 64-jarige jeneverstoker Pierre Ghijsselen uit Hoogdele voor die valsheid te vervolgen voor het bijzonder crimineel gerechtshof van het Leiedepartement. Dit hof sprak beiden vrij op 2 februari 1805 en stelde hen meteen ook opnieuw in vrijheid. Intussen zat Ignace Van Oosthuysse wel al bijna een jaar in de gevangnissen van Ieper en Brugge opgesloten!⁶⁰

De langste strafvervolging duurde 19 maanden en 15 dagen. Zij startte op 26 oktober 1805 met de opsluiting in de gevangenis van Gent van de 35-jarige deurwaarder Louis Van Ravensteijn uit Gent, verdacht van het vervalsen van meerdere deurwaardersakten. De zaak eindigde met zijn veroordeling op 10 juni 1807 tot een dwangarbeid van twintig jaar, het aanbrengen van het brandmerk F op zijn rechterschouder en een tentoonstelling van zes uren op de Grote Markt van Brugge. Dat deze strafzaak zolang duurde, kwam doordat er twee bevoegdheidsbetwistingen waren. De zaak werd eerst gebracht voor het bijzonder crimineel gerechtshof van het Scheldedepartement in Gent, dat zich echter op 2 mei 1806 onbevoegd verklaarde omdat een deel van de betwiste deurwaardersexploten staatsschulden tot voorwerp hadden en het crimineel gerechtshof van de Seine in Parijs hiervoor exclusief bevoegd was.⁶¹ Dit crimineel gerechtshof onderzocht de zaak opnieuw ten gronde, maar verklaarde zich op 4 november 1806 ook onbevoegd en stelde Van Ravensteijn op vrije voeten. Het Openbaar Ministerie bij dat gerechtshof ging tegen die beslissing in cassatie en het Hof van Cassatie in Parijs verbrak het arrest op 2 januari 1807 en verwees de zaak naar het bijzonder crimineel gerechtshof van het Leiedepartement. Dat gerechtshof liet de zaak opnieuw onderzoeken door een rechter van de rechtbank en verklaarde zich pas op 25 april 1807 bevoegd. Het eindarrest volgde op 10 juni 1807.⁶²

59 RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 7, 151-152 en 168-170, inv.nr. 14, 213-215, 224-228, 232-234, 234-244, 266-267, 267-269 en 272-273, inv.nr. 83, nr. 181, 185 en 186, en inv.nr. 158, nr. 414bis.

60 RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 8, 115-117 en 119-121, inv.nr. 15, 42-45 en 46-54, inv.nr. 85, nrs. 236 en 238, en inv.nr. 185, nr. 391.

61 Wet van 2 floréal jaar XI (22 april 1803), aangevuld door een wet van 23 ventôse jaar XII (14 maart 1804), Pouillet, *Les institutions françaises*, 704-705.

62 RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 16, 172-176 en 196-211, en inv.nr. 87, nrs. 357 en 361.

De meeste strafzaken die de bijzondere rechtbank of het bijzonder crimineel gerechtshof behandelden, duurden tussen de twee⁶³ en de negen maanden.⁶⁴ Naar huidige normen is dat vrij vlug, maar in die tijd handelden ook de (gewone) criminele rechtbank en het (gewoon) crimineel gerechtshof van het Leiedepartement hun strafzaken meestal af binnen een termijn van negen maanden.⁶⁵

De bijzondere rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof van het Leiedepartement behandelden ook, zij het zeer uitzonderlijk, strafzaken waarin de verdachte gevlucht was. Omdat de wet van 18 pluviôse van het jaar IX (7 februari 1801) daarover niets bepaalde, volgden die rechtbanken in dit geval de gewone strafrechtpleging bij verstek⁶⁶ en verliep de strafvervolgning in deze gevallen dan ook niet sneller dan wanneer de (gewone) criminele rechtbank (vanaf 1804 gewoon crimineel gerechtshof) een verstekzaak behandelde.

Zo vaardigde de procureur-generaal van het Leiedepartement op 5 juni 1805 een aanhoudingsbevel uit voor de 21-jarige landbouwarbeider Bernard De Coninck uit Ruiselede en op 10 juni 1805 voor de Franse leerlooier Joseph De Juminé (bijgenaamd Kopenko), die geen vaste woonplaats had. Beiden waren verdacht van het organiseren van een persoonsverwisseling bij het opstellen van een notariële vervangingsakte van een dienstplichtige. Bernard De Coninck kon gevat en ondervraagd worden. De Juminé vluchtte naar Rijsel en van daar naar een onbekende plaats. Het bijzonder crimineel gerechtshof verklaarde zich op 23 mei 1806 bevoegd voor deze zaak en vaardigde voor De Juminé op 4 juni 1806 een bevel tot gevangenneming uit. Omdat de man geen vaste woonplaats had, plakte een deurwaarder het bevel op 6 juni 1806 aan de deur van het gerechtsgebouw in Brugge. 's Anderendaags, op 7 juni 1806, vaardigde het bijzonder crimineel gerechtshof een beschikking tot opsporing en huiszoeking ('*ordonnance de recherche et de perquisition*') uit, die diezelfde deurwaarder op 8 juni 1806 aan de deur van het gerechtsgebouw aanplakte en die de gendarmerie van Rijsel tevergeefs probeerde uit te voeren. Op 15 juni 1806 verklaarde de voorzitter van het bijzonder crimineel gerechtshof dat De Juminé weerspannig was aan de wet en nam hem al zijn titels en rechten als Frans burger af. Van

63 Twaalf dagen in de zaak Jacques Coffijn in 1802, zeventien dagen in de zaak Joseph Janssens in 1806, één maand in de zaak Georges Ville en Louise Maertens in 1806, twee maanden en een dag in de zaak Louis De Surmont en anderen in 1806, twee maanden en 23 dagen in de zaak Pierre Dupont in 1806, twee maanden en 27 dagen in de zaak Jacques Van Thomme in 1805.

64 Acht maanden en negentien dagen in de zaak Charles Hemelsoen in 1806, negen maanden en zeven dagen in de zaak Jean Baptiste Bacroo in 1808, negen maanden en elf dagen in de zaak Van Meirlevede in 1808, twaalf maanden en zes dagen in de zaak Pierre van Severen in 1808, dertien maanden en 27 dagen in de zaak Alex Varlet in 1810, zeventien maanden en 23 dagen in de zaak Pierre Waegemaecker en Pierre Jonckheere in 1810.

65 Zo startte de strafvervolgning tegen de moordenaar Benoit Oudore met zijn aanhouding op 28 december 1803 en eindigde met zijn executie op 3 september 1804, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 7, 369-370, inv.nr. 8, 28-31, inv.nr. 26, 133-139, inv.nr. 92, nr. 267 en inv.nr. 169, nr. 504; Brugge, Stadsarchief, Modern archief, Burgerlijke stand, Overlijdens Brugge 1803-1804, inv.nr. 1623. De strafvervolgning tegen de moordenaar Marie Costenoble startte met haar aanhouding op 9 maart 1805 en eindigde met haar executie op 28 oktober 1805, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 8, 189-193, inv.nr. 26, 268-275, inv.nr. 92, nr. 294 en inv.nr. 178, nr. 578; Brugge, Stadsarchief, Modern archief, Burgerlijke stand, Overlijdens Brugge 1805, inv.nr. 121.

66 Art. 462-482 *Code des délits et des peines*.

dan af kon De Juminé geen enkele rechtsvordering meer instellen, terwijl het Openbaar Ministerie tegen hem onbepert verder kon procederen. Zijn goederen werden onder sekwester geplaatst en alle vruchten die eruit voortvloeiden aan de staatskas toebedeeld.

Het bijzonder crimineel gerechtshof behandelde de strafzaak tegen De Juminé en De Coninck in een openbare zitting op 19 juni 1806 en veroordeelde nog diezelfde dag De Juminé bij verstek tot een dwangarbeid van acht jaar, het aanbrengen van het brandmerk F op zijn rechterschouder en een tentoonstelling gedurende zes uren op een openbaar plein in Brugge.⁶⁷ In uitvoering van artikel 472 van de *Code des délits et des peines* van 1795 bepaalde het bijzonder crimineel gerechtshof daarbij ook dat de uitvoerder van de criminële vonnissen in Brugge dit verstekarrest moest aanplakken op een paal op een openbaar plein in Brugge. Op 19 juni 1806 sprak het bijzonder crimineel gerechtshof ook nog De Coninck vrij van de tenlastelegging omdat hij bij het hele gebeuren alleen passief was opgetreden, niet goed beseftte wat er precies gebeurde, eerder een instrument zonder vrije wil was en helemaal niet de bedoeling had om valsheid te plegen. Het hof ontsloeg hem meteen ook uit de gevangenis ... waar hij al iets meer dan een jaar (sinds 5 juni 1805) zat opgesloten!⁶⁸ Van een snelle strafvervolgning was er dus in dit geval (en alle andere verstekzaken die het bijzonder crimineel gerechtshof behandelde) geen sprake.

2.2 Het bijzonder gerechtshof (1811-1814)

De *Code d'instruction criminelle* van 1808 bepaalde in artikel 566 uitdrukkelijk dat de misdrijven waarvoor het bijzonder crimineel gerechtshof bevoegd was, vervolgd moesten worden volgens de gewone strafvervolgingsregels. Tussen de snelheid waarmee de misdrijven vervolgd werden voor het bijzonder crimineel gerechtshof en de snelheid waarmee vervolgd werd voor een van de vier correctionele rechtbanken of het hof van assisen in het Leiedepartement bestond er van dan af ook geen enkel verschil meer. Het was trouwens ook de kamer van inbeschuldigingstelling van het hof van beroep van Brussel, en niet meer het bijzonder gerechtshof zelf, die voortaan bepaalde of een strafzaak tot de bevoegdheid van dit bijzonder gerechtshof behoorde (artikel 567 CIC). Het Hof van Cassatie moest nog steeds zijn goedkeuring verlenen voor die bevoegdheidsbeslissing, maar die goedkeuring moest nu uitdrukkelijk verkregen zijn vooraleer het bijzonder gerechtshof zijn eindoordeel kon uitspreken.

Zo liet de keizerlijke procureur bij de rechtbank van eerste aanleg in Ieper op 18 augustus 1811 een huiszoeking uitvoeren in de woning van de 48-jarige landarbeider Pierre Cauwelier in Ieper, omdat deze ervan verdacht werd op het platteland allerlei goederen

⁶⁷ Op grond van de artikelen 41 en 44 van sectie 2, titel 2 van het tweede deel van de *Code pénal* van 1791, artikel 6 van de wet van 23 floréal jaar X en artikelen 1 en 2 van titel 3 van het eerste deel van de *Code pénal* van 1791, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 16, 159-162 en 325-334, en inv.nr. 87, nr. 386 (bevoegdheidsverklaring op 25 april 1807 en einduitspraak op 26 september 1807).

⁶⁸ RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 8, 341-343, inv.nr. 15, 193-196 en 221-234, inv.nr. 86, nr. 274 en 282, en inv.nr. 176, nr. 568bis.

gestolen te hebben. De politie van de stad Ieper voerde die huiszoeking uit en vond in de woning allerlei goederen die duidelijk niet van hem waren. Op vordering van de keizerlijke procureur liet een onderzoeksrechter van Ieper Cauwelier nog diezelfde dag opsluiten in het arresthuis. De dag nadien ondervroeg hij Cauwelier en toen bleek dat hij al dertien jaar eerder een diefstal had gepleegd, waarvoor de criminele rechtbank hem op 6 maart 1798 veroordeeld had tot een dwangarbeid van twaalf jaar. De raadkamer van Ieper maakte de zaak tegen Cauwelier op 6 september 1811 aan het parket-generaal bij het hof van beroep van Brussel om hem voor de kamer van inbeschuldigingstelling te brengen. Omdat het om een herhaling van een diefstal met verzwarende omstandigheden ging, verwees de kamer van inbeschuldigingstelling Cauwelier op 28 oktober 1812 naar het bijzonder gerechtshof van het Leiedepartement. Het Hof van Cassatie in Parijs bevestigde die verwijzing op 21 november 1811 en het bijzonder gerechtshof van het Leiedepartement nam op 13 maart 1812 kennis van deze strafzaak en sprak Cauwelier vrij wegens gebrek aan bewijs.⁶⁹ De gehele strafvervolgging duurde bijna zeven maanden.

In een strafzaak tegen de 44-jarige landbouwwerkman Pierre De Smedt uit Pollinkhove duurde de strafvervolgging zelfs iets langer. De raadkamer van Veurne vaardigde in deze strafzaak op 14 augustus 1813 een bevel tot gevangenneming uit en maakte de zaak tegen De Smedt meteen over aan de kamer van inbeschuldigingstelling in Brussel. Die verwees de zaak op 2 september 1813 naar het bijzonder gerechtshof van het Leiedepartement en het Hof van Cassatie bevestigde die bevoegdheidsbeslissing op 4 november 1813. Het Openbaar Ministerie diende een akte van inbeschuldigingstelling in bij het bijzonder gerechtshof op 29 november 1813, maar dat gerechtshof behandelde de zaak pas op 24 september 1814, iets meer dan een jaar na het bevel tot gevangenneming op 14 augustus 1813.⁷⁰ Van een promptere justitie was bij het bijzonder gerechtshof al lang geen sprake meer.

3 Een strengere bestraffing?

Napoleon streefde met de invoering van zijn bijzondere strafrechtbanken ook naar een strengere bestraffing, in de zin van minder vrijspraken.⁷¹ De vraag stelt zich dan ook of de bijzondere strafrechtbanken van het Leiedepartement in deze strengere bestraffing geslaagd zijn.

De onderzochte rechtbanken verklaarden zich in twaalf⁷² strafzaken, waarbij er negentien verdachten betrokken waren, onbevoegd. Het Openbaar Ministerie vervolgde daar-

69 RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 35, nr. 35 en inv.nr. 240, nr. 23. Op 16 september 1812 verscheen Pierre Cauwelier nog eens voor het bijzonder gerechtshof van het Leiedepartement voor een derde reeks diefstallen. Ditmaal veroordeelde het bijzonder gerechtshof hem tot een levenslange dwangarbeid en het aanbrengen van het brandmerk TP op zijn rechter-schouder, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 35, nr. 78.

70 RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 35, nr. 122.

71 Over de problematiek van de vele vrijspraken door de jury's, zie E. Berger, *La justice pénale*, 210-220.

72 Cijfers opgemaakt aan de hand van de arrestboeken en de minuten van de uitspraken van deze rechtbanken, RAB, Hof van Assisen, inv.nrs. 14 tot 19, 35 en 82 tot 91.

bij tien verdachten voor weerspanningheid tegen de gewapende macht, vijf voor valsheid in een openbare of authentieke akte of het wetens gebruiken van een dergelijke akte, twee voor valsheid in een privaat geschrift⁷³ of het wetens gebruiken van een dergelijk geschrift en twee voor brandstichting. Voor veertien verdachten verklaarden de bijzondere rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof zich onbevoegd omdat er een wettelijke bevoegdheidsvoorwaarde niet was vervuld, bijvoorbeeld omdat het feitelijk om een valsheid in woorden en niet in geschriften ging,⁷⁴ dat het om een ongewapende weerspanningheid tegen de gewapende macht ging, dat die weerspanningheid maar door één en niet door meerdere personen was gepleegd,⁷⁵ dat wie weerspanningheid pleegde niet wist dat hij met een gewapende macht te doen had,⁷⁶ dat er bij die weerspanningheid geen fysiek geweld was gebruikt,⁷⁷ dat het niet om een echte brandstichting of om het begin van uitvoering van een brandstichting ging,⁷⁸ of dat er een ander gebouw dan een graanschuur, graanmolen of graanopslagplaats in brand was gestoken.⁷⁹ *Ratione materiae* verklaarden de bijzondere rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof zich ook onbevoegd wanneer het om een valsheid in geschriften ging die staatschulden tot voorwerp hadden⁸⁰ en *ratione loci* wanneer de aangeklaagde feiten in een ander departement gepleegd waren.⁸¹

De bijzondere rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof het Leiedepartement stelden in totaal ook 44 verdachten buiten vervolging omdat het voorafgaande gerechtelijke onderzoek tegen de verdachte onvoldoende bezwaren had opgeleverd. Het Openbaar Ministerie vervolgde er hiervan 33 voor weerspanningheid tegen de gewapende macht,⁸² vijf voor valsheid in een privaat geschrift of het wetens gebruiken van een dergelijk geschrift,⁸³ vier voor valsheid in een openbare of authentieke akte of het wetens ge-

73 Vertaling van '*écriture privée*', niet te vertalen als 'onderhandse akte', omdat het ook kon gaan om geschriften andere dan akten, zoals boekhoudkundige documenten.

74 Zaak François Genochio in 1803, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 14, 383-384, en zaak Olivier Willems in 1807, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 16, 74-75 en inv.nr. 87, nr. 331.

75 Zaak Charles Logier in 1809, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 10, 284-285, inv.nr. 18, 273-275 en inv.nr. 89, nr. 573, en zaak Pierre Van Ryckeghem en Adrien Baekelandt in 1811, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 11, 258-259, inv.nr. 19, 225-227 en inv.nr. 91, nr. 685.

76 Zaak Adrien Provoost in 1806, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 16, 10-13 en inv.nr. 86, nr. 314, en zaak Guillaume Levaine, Jean Ramu en Jean Baptiste Sonati in 1809, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 10, 244, inv.nr. 18, 259-261 en inv.nr. 89, nr. 569.

77 Zaak Pierre De Gryse, Barbe Beke en Anne De Gryse in 1810, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 11, 65-66, inv.nr. 19, 51-53 en inv.nr. 90, nr. 612.

78 Zaak Idoine Van Roose in 1811, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 11, 275-276, inv.nr. 19, 247-248 en inv.nr. 91, nr. 693.

79 Zaak Philippe De Langhe in 1802, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 14, 141-142 en inv.nr. 156, nr. 385.

80 Zaak Louis Van Ravensteijn in 1807, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 16, 172-176 en 196-211, en inv.nr. 87, nr. 357 en 361, en zaak Alexandre Brown, François Perre en Charles Verbeke in 1808, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 9, 224-225, inv.nr. 17, 247-252 en inv.nr. 88, nr. 452.

81 Zaak André Coussement in 1810, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 11, 110, inv.nr. 19, 113-114 en inv.nr. 90, nr. 638.

82 Bijv. de zaak Pierre en Jean Baptiste Descamps in 1806, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 15, 355-356 en inv.nr. 183, nr. 635, en zaak van Pierre, Jean en Charles Cauwelier en Grégoire Van den Hende in 1808, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 18, 5-10 en inv.nr. 213, nr. 903.

83 Bijv. de zaak Constantin Arickx, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 17, 115-122 en inv.nr. 192, nr. 713, of de zaak Guillaume Van Rentergem in 1809, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 18, 46-47.

bruiken van een dergelijk geschrift,⁸⁴ één voor het in brand steken van een graanschuur⁸⁵ en één voor een schriftelijke bedreiging met brandstichting.⁸⁶

De bijzondere rechtbank, het bijzonder crimineel gerechtshof en het bijzonder gerechtshof van het Leiedepartement spraken ten gronde een eindoordeel uit over 194 personen.⁸⁷ Daarvan beschuldigde het Openbaar Ministerie er 91 van valsheid in geschriften, 77 van weerspanning tegen de gewapende macht, zeventien van muntvervalsing, drie van een schriftelijke bedreiging met brandstichting en zes van een diefstal met verzwarende omstandigheden en herhaling. Bij die 194 veroordeelden waren er maar 36 vrouwen. Eén van die vrouwen werd vervolgd voor valsheid in geschriften, drie voor (medeplichtigheid aan) valsmunterij en 32 voor weerspanning tegen de gewapende macht. In dit laatste geval ging het meestal om de moeder of de zuster van een dienstweigeraar of deserteur die veldwachters of de gendarmerie probeerden aan te houden.

Bij de 91 personen die het Openbaar Ministerie beschuldigde van valsheid in geschriften waren er 73 die beticht werden van valsheid in een openbare of authentieke akte of het wetens gebruiken van een dergelijke akte.⁸⁸ Bij 54 van hen was dat wegens valsheid in een geboorteakte, een attest van niet-aanduiding als dienstplichtige, een paspoort, een notariële plaatsvervangingsakte of een combinatie van die akten, met de uitdrukkelijke bedoeling om een dienstplichtige aan zijn militaire dienst te laten ontsnappen. Twee notarissen en vier particulieren werden vervolgd voor valsheid in een notariële verkoopakte van een huis, vier deurwaarders en een politieagent voor het afleveren van een procesverbaal waarin feiten vermeld stonden die in werkelijkheid niet plaats hadden gevonden, drie particulieren voor valsheid in een huwelijksakte of een geboorteakte om een erfenis in te pikken, drie particulieren voor het gebruik van een vals paspoort, een gewezen griffier voor het afleveren van een afschrift van een vonnis dat niet was geweest en een particulier voor het vervalsen van de duurtijd van zijn paspoort.

Het Openbaar Ministerie vervolgde voor de bijzondere criminele rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof van het Leiedepartement achttien personen voor valsheid in een privaat geschrift of het wetens gebruiken van een dergelijk geschrift. Bij zeven van die achttien personen ging het daarbij over valsheid in een geschreven schuldbekentenis, bij vijf over valsheid in een wisselbrief en het wetens gebruiken van die wisselbrief, bij twee over valsheid in een bestelbrief en het wetens gebruiken ervan, bij twee over valsheid

84 Bijv. de zaak Marie Van Wymelbeke en Jean Monteyne in 1807, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 16, 166-172 en inv.nr. 189, nr. 680, en de zaak Jean Meersseman in 1808, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 17, 124-127 en inv.nr. 199, nr. 773.

85 Bijv. de zaak van Jean Casier in 1809, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 18, 111-112 en inv.nr. 214, nr. 913.

86 Bijv. de zaak van François Laevens in 1810, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 19, 201-202.

87 De bijzondere criminele rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof verklaarden zich daarnaast bevoegd voor zeven personen die verstek lieten gaan, maar behandelden hun zaak daarna niet ten gronde. De strafzaken tegen deze zes personen zijn in de verdere berekeningen niet meegenomen, zie RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 14, 215-217 (Jacques Huyghe) en 265-269 (Norbert Herman), inv.nr. 17, 122-123 (Eugène Van de Putte) en inv.nr. 19, 249-252 (Jean Nolf, Catherine Remy, Séraphine Nolf) en 274-277 (Jean Liebaert).

88 In toepassing van artikel 1, derde lid, van titel 3 van deel 2 van de *Code pénal* van 1791 die de medeplichtige van een misdrijf even zwaar strafte als de dader van datzelfde misdrijf.

in een eigenhandig geschreven testament en het wetens gebruiken ervan, bij één persoon over valsheid in een waarborgakte en het wetens gebruiken ervan, en bij één persoon over valsheid in het opstellen van apothekersvoorschriften en het wetens gebruiken ervan.

Van de 77 personen die het Openbaar Ministerie vervolgde voor weerspannigheid tegen de gewapende macht, pleegden twee personen de weerspannigheid tijdens de aanhouding van een bedelaar en 75 tijdens de aanhouding van een dienstweigeraar of deserter. In dat laatste geval waren de verdachten meestal familieleden van de aangehouden persoon. De zes recidivisten die het bijzonder gerechtshof na 1811 berechtte, waren allen al eerder veroordeeld voor diefstal met verzwarende omstandigheden en maakten zich opnieuw schuldig aan dat misdrijf.

De bijzondere rechtbank, het bijzonder crimineel gerechtshof en het bijzonder gerechtshof van het Leiedepartement spraken 111 (58 procent) van de 194 vervolgdgen vrij. Voor drie van die 111 verdachten gebeurde dit omdat zij krankzinnig⁸⁹ of minderjarig⁹⁰ waren en dus niet toerekeningsvatbaar. Voor de 108 andere vrijgesproken personen was dit het geval omdat er een essentieel materieel of moreel bestanddeel van het aangeklaagde misdrijf ontbrak.⁹¹ Zo spraken de bijzondere rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof van het Leiedepartement verschillende personen vrij die beschuldigd waren van het gebruik van een vals geschrift, omdat het niet bewezen was dat zij wisten dat er in dat geschrift valsheid was gepleegd⁹² of omdat het niet bewezen was dat zij daarbij handelden met de bedoeling om iemand schade toe te brengen.⁹³ Bij dat laatste verwezen de rechters naar artikel 424 van de *Code des délits et des peines* van 1795⁹⁴ dat stelde dat een misdrijf alleen strafbaar was als het bewezen was dat de dader kwaadwillig had gehandeld.⁹⁵

89 Zaak Benoit De Coninck in 1803, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 7, 151-152 en 168-170, inv.nr. 14, 213-215, 224-228, 232-234, 234-244, 266-267 en 272-273, inv.nr. 83, nr. 181, 185 en 186, en inv.nr. 158, nr. 414bis, en zaak François Derrevaux in 1809, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 11, 13-14 en 37-39, inv.nr. 18, 319-321, inv.nr. 19, 4-8, en inv.nr. 89, nrs. 583 en 598.

90 Zaak Pierre Carlier in 1809, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 10, 285, inv.nr. 11, 9-10, inv.nr. 18, 271-273 en 304-308, inv.nr. 89, nrs. 572 en 580, en inv.nr. 221, nr. 1030. Het bijzonder crimineel gerechtshof paste hierbij artikel 2 van de vijfde titel van deel I van de *Code pénal* van 1791 toe: 'Si les jurés décident que le coupable a commis le crime sans discernement, il sera acquitté du crime; mais le tribunal criminel pourra, suivant les circonstances, ordonner que le coupable sera rendu à ses parents, ou qu'il sera conduit dans une maison de correction, pour y être élevé et détenu pendant tel nombre d'années que le jugement déterminera, et qui toutefois ne pourra excéder l'époque à laquelle il aura atteint l'âge de vingt ans'.

91 Uit de formulering van de uitspraken is niet altijd duidelijk op te maken om welk element het precies gaat, zie Allen, *Les tribunaux criminelles*, chap. II, 12-46.

92 Bijv. zaak Augustin Facquer in 1806, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 15, 346-348, inv.nr. 16, 22-27, inv.nr. 86, nrs. 304 en 317, en inv.nr. 185, nr. 656.

93 Bijv. zaak Henri Boutens in 1802, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 7, 89-90 en 90-92, inv.nr. 14, 151-153, 153-157 en 157-162, inv.nr. 83, nr. 163 en inv.nr. 156, nr. 391; zaak Jacques Coffijn in 1802, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 7, 90-91 en 94-95, inv.nr. 14, 163-164, 164-169 en 169-174, inv.nr. 83, nrs. 164 en 165, en inv.nr. 157, nr. 393; zaak Jacques Bekaert in 1807, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 9, 43-45, inv.nr. 16, 159-162 en 325-334, en inv.nr. 87, nr. 386; zaak Nicolas Pennehout in 1808, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 9, 184, inv.nr. 17, 147-150 en 195-200, inv.nr. 88, nrs. 428 en 443, en inv.nr. 207, nr. 833.

94 'Article 424. Lorsque l'accusé a été déclaré non convaincu, le président, sans consulter les juges, ni entendre le commissaire du pouvoir exécutif, prononce qu'il est acquitté de l'accusation, et ordonne qu'il soit mis sur-le-champ en liberté. Article 425. Il en est de même, si les jurés ont déclaré que le fait a été commis involontairement, sans aucune intention de nuire, ou pour la légitime défense de soi ou d'autrui.'

95 Bijv. zaak Jacques Coffijn in 1802, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 7, 90-91 en 94-95, inv.nr. 14, 163-164, 164-169 en 169-174, inv.nr. 83, nrs. 164 en 165, en inv.nr. 157, nr. 393; zaak Jean Nicolle in 1809, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 11, 3-14 en 32-35, inv.nr. 18, 321-325 en 350-370, inv.nr. 89, nrs. 584 en 595, en inv.nr. 218, nr. 961.

Het bijzonder crimineel gerechtshof legde aan één vrijgesproken persoon toch nog een gevangenisstraf van tien dagen op, omdat hij door zijn langdurig verstek getoond had dat hij geen respect had vertoond voor het gerecht.⁹⁶

De bijzondere rechtbank, het bijzonder crimineel gerechtshof en het bijzonder gerechtshof van het Leiedepartement legden uiteindelijk maar aan 83 vervolgden een straf op. Voor 35 van hen gebeurde dit voor valsheid in geschriften, voor 31 voor weerspanning tegen de gewapende macht, voor twaalf voor muntvervalsing en voor vijf voor diefstal met verzwarende omstandigheden en herhaling. Gespreid over de periode van 1802 tot 1814 was dat gemiddeld nog voor geen zeven bestraffingen per jaar.

Op zichzelf toont dit lage cijfer al aan dat deze bijzondere rechtbanken maar een heel beperkte impact hadden op de beteugeling van de misdrijven in het departement. Die conclusie is nog duidelijker als men weet dat 25 van de 82 gestraften wegens verzachtende omstandigheden slechts een correctionele gevangenisstraf van ten hoogste twee jaar kregen⁹⁷ en er dus maar 57 van de 194 vervolgden de volle wettelijke straf kregen. Bij valsheid in geschriften aanvaardden de bijzondere rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof als verzachtende omstandigheid dat het niet bewezen was dat de dader kwaadwillig had gehandeld of dat hij de bedoeling had om iemand te benadelen,⁹⁸ twee elementen die noodzakelijk samen aanwezig moesten zijn om iemand wegens valsheid tot een straf te veroordelen.⁹⁹ Bij weerspanning tegen de gewapende macht aanvaardden zij als verzachtende omstandigheid dat een plotselinge, of met veel geweld gepaard gaande, aanhouding van een familielid een hevige emotie bij de naaste bloed- en aanverwanten had doen losbarsten, die hen alle redelijkheid deed verliezen.¹⁰⁰ Bij muntvervalsing aanvaardden zij als verzachtende omstandigheid dat de daders niet beseften dat zij met het inwrijven van munten met zilverpoets het misdrijf van muntvervalsing pleegden.¹⁰¹

Van de 83 verdachten die de bijzondere rechtbank, het bijzonder crimineel gerechtshof en het bijzonder gerechtshof van het Leiedepartement straffen, veroordeelden zij er maar vier tot de doodstraf, waarvan drie op tegenspraak en één bij verstek.¹⁰² De drie doodstraf-

⁹⁶ In toepassing van artikel 479 *Code des délits et des peines* van 1791: arrest van 19 januari 1811 in de zaak Jean Van Besien, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 19, 238-242 en inv.nr. 219, nr. 983.

⁹⁷ In toepassing van artikel 646 van de *Code des délits et des peines*: 'Lorsque le jury a déclaré que le fait de l'excuse proposée par l'accusé est prouvé, s'il s'agit d'un meurtre, le tribunal prononce ainsi qu'il est réglé par l'article 9 de la section première de la seconde partie du code pénal. S'il s'agit de tout autre délit, le tribunal réduit la peine établie par la loi, à une punition correctionnelle qui, en aucun cas, ne peut excéder deux années d'emprisonnement'.

⁹⁸ Zaak Louis De Surmont, Louis Commijn en Henri Verstraete in 1806, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 8, 338 en 352-354, inv.nr. 15, 207-210, 210-213 en 234-263, inv.nr. 86, nr. 279, 280 en 283, en inv.nr. 173, nr. 540.

⁹⁹ Art. 41 van sectie 5, titel 2, deel 2 van de *Code pénal* van 1791: 'Quiconque sera convaincu d'avoir méchamment et à dessein de nuire à autrui, commis le crime de faux, sera puni ainsi qu'il suit.'

¹⁰⁰ Zaak François Clauws in 1808, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 9, 188-189, inv.nr. 17, 150-152 en 209-219, inv.nr. 88, nr. 429 en 445, en inv.nr. 207, nr. 827, en zaak Jean Panne en Eugénie Panne in 1808, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 9, 279-281, inv.nr. 17, 315-317 en 338-348, inv.nr. 88, nr. 476 en inv.nr. 210, nr. 864.

¹⁰¹ Zaak Ferdinand De la Rue, François Cavel en Angélique Wilderic in 1809, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 10, 183-184 en 190-191, inv.nr. 18, 161-162 en 170-175, inv.nr. 89, nrs. 531 en 533, en inv.nr. 218, nr. 948.

¹⁰² Zaak Pierre Van Besien (weerspanning tegen de gewapende macht) in 1809, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 10, 216, inv.nr. 11, 11-13, inv.nr. 18, 308-316, inv.nr. 89, nr. 550 en inv.nr. 219, nr. 983.

fen op tegenspraak werden alle drie uitgevoerd. Een van die doodstraffen werd uitgesproken voor een dienstweigeraar die de veldwachter die hem wou aanhouden, opzettelijk had doodgeschoten.¹⁰³ De twee andere waren voor twee Kortrijkse muntvervalsers.¹⁰⁴ De bijzondere rechtbanken veroordeelden daarnaast twee verdachten tot een levenslange dwangarbeid, twee tot een dwangarbeid van twintig jaar, drie tot een dwangarbeid van vijftien jaar, zestien tot een dwangarbeid van acht jaar, één tot een dwangarbeid van vijf jaar, achttien tot een dwangarbeid van vier jaar, vier (allen vrouwen) tot een opsluiting van vier jaar, acht tot een gevangenisstraf van twee jaar, negen tot een gevangenisstraf van zes maanden, acht tot een gevangenisstraf van drie maanden, één tot een gevangenisstraf van twee maanden en twee tot een gevangenisstraf van een maand.

Aan de veroordeling tot een dwangarbeid of een opsluiting voegden de bijzondere rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof tot april 1811 altijd een tentoonstelling toe van de veroordeelde gedurende zes uren op een openbaar plein in Brugge. Boven zijn hoofd moest dan een plakkaat prijken waarop in grote letters zijn familie- en voor- naam, zijn beroep, zijn woonplaats, zijn misdrijf en zijn straf vermeld stonden.¹⁰⁵ Indien gestraft werd wegens valsheid in een geschrift of muntvervalsing, veroordeelden de bijzondere rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof ook tot het aanbrengen van een brandmerk in de vorm van de letter 'F' (van 'faux') op zijn rechterschouder.¹⁰⁶ In uitvoering van artikel 20 van de *Code pénal* van 1810¹⁰⁷ voegde het bijzonder gerechtshof van het Leiedepartement daar vanaf 1812 een brandmerk met de letter 'T' (van 'Travaux forcés à temps') aan toe wanneer het veroordeelde tot een tijdelijke dwangarbeid en een brandmerk met de letters 'TP' (van 'Travaux forcés à Perpétuité') wanneer het veroordeelde tot een levenslange dwangarbeid.¹⁰⁸

103 Zaak Jean Verstraete in 1810, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 11, 144-145 en 175-177, inv.nr. 19, 140-143 en 157-162, inv. nr. 90, nrs. 643 en 651, en inv.nr. 228, nr. 1080.

104 Zaak Jean en Augustin Van Becelaere in 1813, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 35, nr. 91 en inv.nr. 248, nr. 99; zie J. Monballyu, 'De onthoofding met de guillotine van twee Kortrijkse valsmunters in 1813', *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en oudheidkundige kring van Kortrijk*, 2017, 185-196.

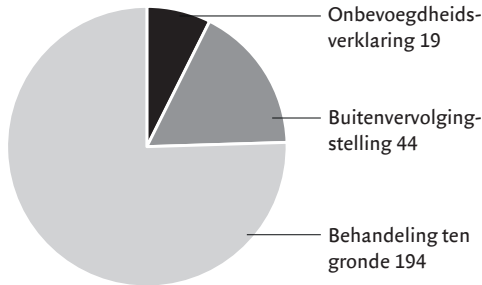
105 In toepassing van artikel 28, titel 1, deel 1 van de *Code pénal* van 1791.

106 In uitvoering van artikel 6 van de wet van 23 floréal jaar X.

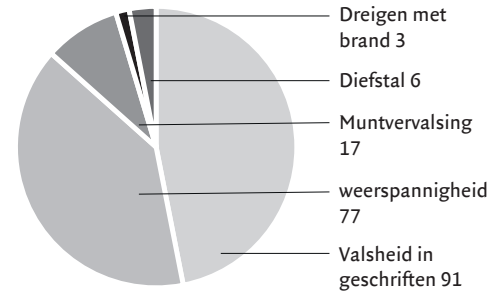
107 'Article 20. Quiconque aura été condamné à la peine des travaux forcés à perpétuité, sera flétri, sur la place publique, par l'application d'une empreinte avec un fer brulant sur l'épaule droite. Les condamnés à d'autres peines ne subiront la flétrissure que dans les cas où la loi l'aurait attachée à la peine qui leur est infligée. Cette empreinte sera des lettres TP pour les coupables condamnés aux travaux forcés à perpétuité, de la lettre T pour les coupables condamnés aux travaux forcés à temps, lorsqu'ils devront être flétris. La lettre F sera ajoutée dans l'empreinte, si le coupable est un faussaire.'

108 Bijzonder gerechtshof 16 september 1812, RAB, Hof van Assisen, inv.nr. 35, nr. 78 en inv.nr. 240, nr. 23; Bijzonder gerechtshof 17 september 1812, *ibidem*, inv.nr. 35, nr. 20 (en inv.nr. 243, nr. 60).

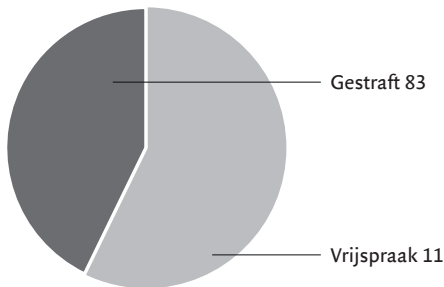
Grafiek 1 Vonnissen

Grafiek 2 Ten gronde behandelde tenlasteleggingen

Grafiek 3 Straffen en vrijspraken

3 Besluit

Napoleon richtte in het Leidepartement drie bijzondere strafrechtbanken op: de bijzondere rechtbank van 1802 tot 1804, het bijzonder crimineel gerechtshof van 1804 tot april 1811 en het bijzonder gerechtshof van mei 1812 tot september 1814. De bijzondere rechtbank en het bijzonder crimineel gerechtshof waren feitelijk dezelfde rechtbank met een andere naam. Het bijzonder gerechtshof was een anders samengestelde en anders bevoegde strafrechtbank, die ook een andere rechtspleging volgde. De Franse wetgever richtte deze bijzondere strafrechtbanken op om enkele, zeer gevaarlijk geachte, misdrijven, zoals valsheid in geschriften, muntvervalsing, brandstichting en weerspannigheid tegen de gewapende macht, sneller en strenger te straffen dan de gewone criminele rechtbanken. Zowel de jury van inbeschuldigingstelling als de vonnisjury werden daarom uitgeschakeld. Zoals verschillende historici al voor andere departementen hebben vastgesteld,¹⁰⁹ werkten deze bijzondere strafrechtbanken in het Leidepartement helemaal niet sneller en ook niet strenger dan de gewone strafrechtbanken in dat departement.

¹⁰⁹ Allen, *Les tribunaux criminels*, chap. VI, 29-51; Bouguet, 'Une juridiction d'exception', 115; Landron, 'Les tribunaux', 190 en 192-198; Schnapper, 'Les systèmes', 32.

Summary

Napoleon created three special criminal courts in the department of the Lys (Belgium): a *Tribunal spécial* from 1802 to 1804, a *Cour de justice criminelle spéciale* from 1804 to April 1811 and a *Cour spéciale* from May 1812 to September 1814. The first and the second court were in fact the same tribunal under a different name. The third, from May 1812 to September 1814, was a differently composed and otherwise competent criminal court. This court also followed different procedural rules. The French legislator set up these special criminal courts to punish certain ‘dangerous’ crimes faster and more severely than ordinary criminal courts did, thereby eliminating the trial by jury. As several historians have already pointed out for other departments, however, these special criminal courts did not at all work faster or more severely!

Keywords

Special Criminal Courts, Prompt Administration of Justice, Acquittals, Trial by Jury, Forgery, Arson, Rebellion

DE ONDERHANDELINGEN OVER HET FRANCO-BELGISCH VERDRAG VAN 1861 EN DE EERSTE ONVOORWAARDELIJKE MOST-FAVOURÉD-NATION-CLAUSULE IN DE BELGISCHE HANDELS-POLITIEK*

1 Inleiding

Deze bijdrage behandelt het Belgisch handelsbeleid tijdens de negentiende-eeuwse periode van liberalisering (1860-1870) van de internationale handel, met bijzondere aandacht voor de onderhandelingen over het Franco-Belgisch Verdrag (1861). Hoewel België reeds tijdens de jaren 1850 het handelsprotectionisme afbouwt en stappen zet in de richting van meer vrijhandel,¹ breekt de liberalisering van de handel pas echt door in 1860, naar aanleiding van een verdrag tussen Frankrijk en Groot-Brittannië (het zogeheten Anglo-Frans Verdrag of Cobden-Chevalier Verdrag). In navolging daarvan onderhandelt België het voormelde handelsverdrag met Frankrijk, waarin de twee buurlanden een onvoorwaardelijke meest-begunstigde-natieclausule (hierna: ‘most-favoured-nation-clausule’) opnemen. Dit is nieuw voor de Belgische regulering van de internationale handel: een dergelijke clausule duikt namelijk voor het eerst op in 1861.

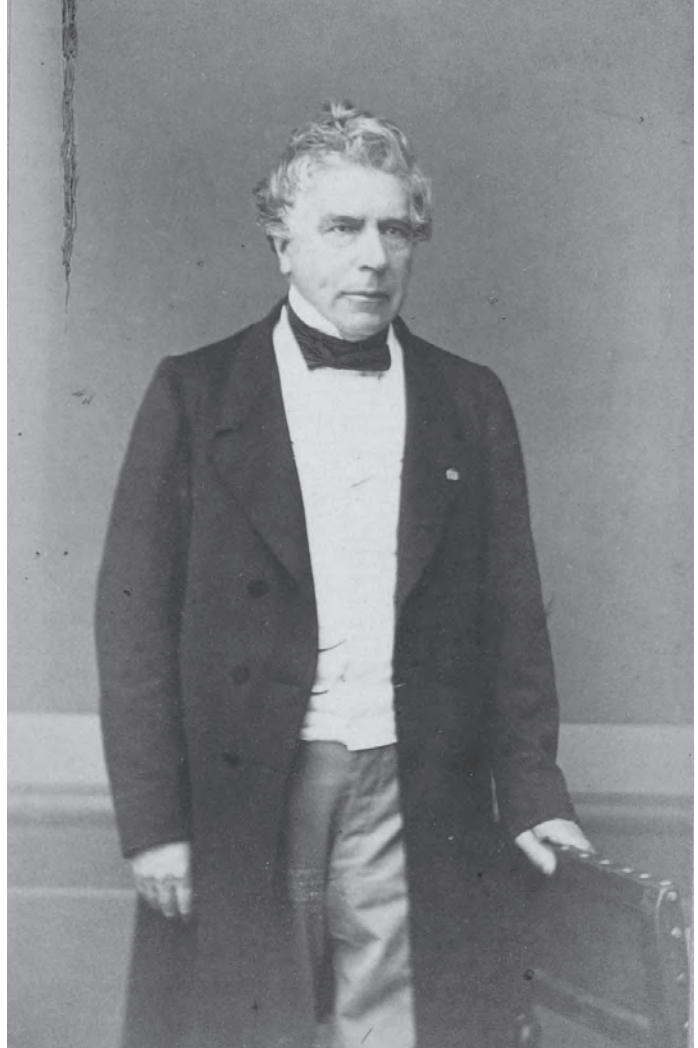
Hoewel deze nieuwigheid in de Belgische handelspolitiek juridisch merkwaardig is, hebben rechtshistorici het Franco-Belgisch Verdrag (evenals de andere handelsverdragen gesloten in dezelfde periode) nog niet bestudeerd. De totstandkoming van dit verdrag had nochtans heel wat voeten in de aarde. De aanvaarding van deze nieuwe clausule vergde een mentaliteitswijziging bij de Belgische beleidsmakers. Ondanks de liberale inslag van hun politiek gedachtegoed stonden leidende liberale figuren toch weigerachtig ten opzichte van de onvoorwaardelijke most-favoured-nation-clausule, voornamelijk omwille van de nauwe banden met Frankrijk in het verleden. De weigerachtigheid bij de Belgische liberalen ten opzichte van most-favoured-nation is des te meer opvallend omdat reeds sinds 1850 stappen werden gezet ter hervorming van de Belgische handelspolitiek.² In 1857 komt bovendien een homogeen liberale regering aan de macht onder leiding van

* Deze bijdrage is in hoofdzaak gebaseerd op de door de auteur in het academiejaar 2017-2018 voorgelegde masterproef ‘Infant industry protection in negentiende-eeuwse België en de transitie van protectionisme naar vrijhandel: een rechtshistorische studie’, voor het behalen van zijn masterdiploma rechten aan de Universiteit Gent. De auteur wenst prof. dr. Dirk Heirbaut te bedanken voor de begeleiding van deze masterproef, evenals prof. dr. Georges Martyn (als commissaris) en prof. dr. Frederik Dhondt (voor zijn suggesties). Tot slot zijn de opmerkingen van twee anonieme reviewers de kwaliteit van de tekst ongetwijfeld ten goede gekomen. Enige fouten of gebreken zijn voor de rekening van de auteur zelf.

1 Zie J. Willequet, *Lambermont et la fin du protectionnisme en Belgique (1850-1856)*. De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865): verzameling studies, Brussel, 1965, 9-31; M. Suetens, *Histoire de la politique commerciale de la Belgique depuis 1850 jusqu'à nos jours*, Brussel, 1955, 48-78.

2 Willequet, *Lambermont et la fin du protectionnisme en Belgique*, 22-29.

Portret van Charles Latour Rogier, door fotograaf Ghémar Freres, circa 1860. Tijdens de regering Rogier II vervult hij eerst het ambt van minister van Binnenlandse Zaken (1857-1861), nadien het ambt van minister van Buitenlandse Zaken (1861-1867). Amsterdam, Rijksmuseum.

Charles Rogier (1800-1885),³ die de deur naar vrijhandel definitief opent. Deze zogeheten regering Rogier II blijft aan de macht tot 1867. Naast de handelsverdragen begin jaren 1860, is een belangrijke verwezenlijking van deze regering de eenmaking van de Belgische interne markt door de afschaffing van de gemeentelijke octrooirechten in 1860. Deze verbruiksbelasting op consumptiegoederen is een vorm van fiscale autonomie voor

³ Charles Rogier, zoon van een Franse officier, groeit op in Luik, studeert rechten en promoveert tot doctor in 1826. Hij werkt mee aan verschillende kranten die het beleid van Willem I bekritisieren en zetelt na de Belgische Revolutie in het Voorlopig Bewind en het Nationaal Congres. Gedurende zijn politieke loopbaan is hij gedurende verschillende decennia volksvertegenwoordiger. Rogier is tot het einde van zijn politieke carrière in 1868 één van de zwaargewichten binnen de Belgische liberale partij. Hij vervult meermaals het ambt van minister; tijdens de regering Rogier II vervult hij eerst het ambt van minister van Binnenlandse Zaken (1857-1861), nadien het ambt van minister van Buitenlandse Zaken (1861-1867), zie E. Discailles, *Charles-Latour Rogier*. Biographie nationale, dl. 19, Brussel, 1907, 693-781.

steden en gemeenten, die aan de stadspoorten een taks kunnen heffen op de door de stedelijke autoriteiten bepaalde goederen. Dit gemeentelijk belastingstelsel kan verschillen van stad tot stad en staat volledig los van de fiscale politiek van de centrale overheid. Bijgevolg zijn de gemeentelijke octrooirechten een aanzienlijke belemmering voor de handel binnen België.⁴ De afschaffing ervan is zodoende een grote stap vooruit.

Een tweede grote stap voorwaarts in de vrijmaking van de handel (voorafgegaan door de handelsverdragen begin jaren 1860) is de afkoop van de Scheldetol (1863). In de Belgisch-Nederlandse vredesverdragen van 1839, wordt overeengekomen dat Nederland een tol kan heffen op het Antwerpse havenverkeer. Om de handel niet te ondermijnen, neemt België in heel wat handelsverdragen de verplichting op zich om deze tol terug te betalen aan de reders. Door de bloei van Antwerpen als haven voor transitverkeer, lopen de kosten van deze tol voor de Belgische Staat tegen 1856 op tot 1 procent van de overheidsbegroting. In 1857 wordt dan ook het besluit genomen de Scheldetol te kapitaliseren en af te kopen van Nederland. In een diplomatiek huzarenstuk slaagt België er vervolgens in een tiental maritieme staten te overtuigen bij te dragen aan deze kapitalisatie en de Scheldetol af te kopen, waarbij het zelf slechts 1/3 van de prijs betaalt.⁵ Kortom, het Franco-Belgisch Verdrag van 1861 past binnen een ruimere liberale handelspolitiek, zowel op intern als extern vlak.

De gehanteerde methode is contextueel:⁶ deze bijdrage bekijkt zowel de voorbereidende werken van het Belgische parlement als de diplomatieke correspondentie, naast de tekst van het verdrag zelf.⁷ Tijdens de negentiende eeuw wordt het internationaal recht uitgedrukt en toegepast door keizers, koningen en ministeries van Buitenlandse Zaken, bij gebreke aan internationale (rechterlijke) organen.⁸ De diplomatieke correspondentie van het Belgisch ministerie van Buitenlandse Zaken⁹ geeft inderdaad inzicht in de wijze waarop diplomaten en regeringsleiders het internationaal recht toepassen (*law in action*), maar ook hoe men over internationaal recht denkt (*law in the minds*).¹⁰ Bovendien heb-

4 Op het ogenblik dat Frankrijk en Groot-Brittannië het Anglo-Frans Verdrag sluiten, zijn er in België maar liefst 78 (1) binnenlandse tolgrenzen. Voor een algemene geschiedenis van de gemeentelijke octrooirechten in België, zie Y. Segers, 'Een omstreden verbruiksbelasting: de stedelijke octrooien in België (1799-1860)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2000, 325-369. Voor de discussies omtrent de afschaffing, *Ibidem.*, 354-359.

5 R. Coolsaet, *België en zijn buitenlandse politiek: 1830-2015*, 2014, 114-115. Zie ook R. Depoortere, *Le rachat du péage de l'Escaut*, Brussel, 1991.

6 D. Heirbaut, 'A tale of two legal histories', in: D. Michalsen (red.), *Reading past legal texts*, Oslo, 2006, 91-112. A. Fitzmaurice, 'Context in the history of international law', *Journal of the History of International Law*, 2018, 5-30.

7 De gevolgde werkwijze is zodoende geïnspireerd door F. Dhondt, 'Looking beyond the tip of the iceberg: diplomatic praxis and legal culture in the history of public international law', *Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte Edition Rechtskultur*, 2013, 31-42.

8 L. Mälksoo, 'Sources of international law in the nineteenth-century European tradition: insights from theory and practice', in: S. Besson en J. D'Aspremont (red.), *The Oxford Handbook on the Sources of International Law*, Oxford, 2017, 151-152.

9 M. De Waele, *De ontwikkeling van de Belgische buitenlandse handelspolitiek sinds 1830*, Gent, 1984, 10-11 levert nog bijkomende argumenten om de diplomatieke correspondentie te bestuderen. De primaire bronnen in het Diplomatiek Archief zijn vooraf niet gefilterd en geven bijgevolg de persoonlijke tussenkomsten en correspondentie van regeringsleiders en hoge functionarissen weer. Ook de activiteiten (lees het 'lobbyen') van drukingsgroepen zijn bewaard.

10 De oorspronkelijke term *law in action* is ontleend aan R. Pound, 'Law in books and law in action', *American Law Review*, 1910, 12. Voor *law in the minds*, zie W. Ewald, 'The jurisprudential approach to comparative law: a field guide to "rats"', *American Journal of Comparative Law*, 1998, 701-708.

ben (rechts)historici deze bron tot nog toe grotendeels genegeerd, zeker wat betreft het Franco-Belgisch Verdrag van 1861. Ten tweede wordt de regulering van de internationale handel sterk gedreven door de economische context, zodat een louter tekstuele analyse van de verdragsteksten weinig zinvol is. Politieke motieven zijn bovendien nooit ver weg, ook bij de totstandkoming van handelsverdragen. Bijgevolg is de contextuele rechtshistorische methode de meest aangewezen werkwijze voor de studie van het negentiende-eeuwse internationaal economisch recht. Deze contextuele benadering wordt vervolledigd door een intellectueel historische analyse (*intellectual history*),¹¹ om de intellectuele achtergrond van het internationaal economisch recht ten volle tot zijn recht te laten komen. Zelfs vandaag is de regulering van de internationale handel nog een uiterst gepoliticiseerde rechtstak.¹² Tijdens de negentiende eeuw is dit niet anders: zowel economisch-wetenschappelijke als zuiver ideologische argumenten worden ten berde gebracht ter legitimering van deze of gene handelspolitiek.¹³

2 Een beknopte voorgeschiedenis van de *most-favoured-nation-clausule*

Most-favoured-nation-clausules zijn vandaag wijdverbreid. *Most-favoured-nation* is de hoeksteen van de Wereldovereenkomst voor Tarieven en Handel (General Agreement on Tariffs and Trade, hierna verkort 'GATT') en het hedendaagse multilaterale handelssysteem (in het bijzonder de Wereldhandelsorganisatie).¹⁴ Moderne vrijhandels- en investerings-

11 Over wat de intellectueel historische methode precies is, bestaat discussie, zie R. Whatmore, *What is intellectual history?*, Cambridge, 2015, 13-20, voor een overzicht. Meestal verstaat men onder de noemer intellectuele geschiedenis 'the process of recovering "what people in the past meant by the things they said and what these things meant to them"', *Ibidem* 13. Een dergelijke opvatting werd voor het eerst voorgesteld in Q. Skinner, 'Meaning and understanding in the history of ideas', *History and Theory* 1969, 3-53. De auteur heeft bij het schrijven van deze bijdrage de Skinneriaanse benadering niet expliciet gevolgd. Voor zover een dergelijke invloed merkbaar is, is deze louter het bijproduct van de contextuele studie van de parlementaire voorbereiding en diplomatieke correspondentie. Voor een goed begrip van beide bronnen is een zeker begrip van hoe de historische hoofdrolspelers denken evenals hun bedoelingen immers onontbeerlijk. Een mogelijke kritiek is dat (de invloed van) de zuiver economische machtsverhoudingen op de handelspolitiek zo uit het oog verloren gaan. Tot op zekere hoogte is dit inderdaad het geval, doch het hoofddoel van deze bijdrage is het weergeven van de interne debatten die de Belgische verdragspolitiek voorafgaan, eerder dan weer te geven hoe de strikt economische verhoudingen de Belgische verdragspolitiek determineren.

12 Voor een overzicht over hoe de regulering van de internationale handel evolueert na WO II, zie R. Howse, 'The World Trade Organisation 20 years on: global governance by judiciary', *European Journal of International Law*, 2016, 9-77.

13 Klassiek stelt men dat de professionalisering van het juridische beroep in het internationaal publiekrecht omstreeks 1870 aanvangt, zie M. Koskenniemi, *The gentle civilizer of nations: the rise and fall of international law 1870-1960*, Cambridge, 2001. Voor het internationaal economisch recht doet deze evolutie zich pas ruim na WO II voor, J. D'Aspremont, 'The professionalisation of international law', in: J. D'Aspremont et al. (red.), *International law as a profession*, Cambridge, 2017, 22-23. Bij gebreke aan een groep van professionele juristen die zich het monopolie op het legitimeren van macht toe-eigent, zijn de argumenten ter legitimering van macht veel diverser, zie M. Koskenniemi, 'What should international legal history become?', in: S. Kadelbach, T. Kleinlein en D. Roth-Isigkeit (red.), *System, order, and international law: the early history of international legal thought from Machiavelli to Hegel*, Oxford, 2017, 381-397. Mede om deze reden is de contextuele rechtshistorische methode te beperkt en wordt deze aangevuld door een intellectueel historische analyse.

14 Zie artikel I (1) GATT, dit is de algemene *most-favoured-nation-clausule*: '1. With respect to customs duties and charges of any kind imposed on or in connection with importation or exportation or imposed on the international transfer of payments for imports or exports, and with respect to the method of levying such duties and charges, and with respect to all rules and formalities in connection with

verdragen bevatten vandaag nagenoeg steeds een *most-favoured-nation-clausule*. Veelal rekent men deze verdragen en de *most-favoured-nation-clausule* tot de rechtstak die het ‘internationaal economisch recht’ heet.¹⁵ Kortom, binnen dit geheel van regels is *most-favoured-nation* een sleutelclausule. Over de precieze oorsprong van de clausule bestaat in de literatuur echter nogal wat verwarring.¹⁶

Hoewel *most-favoured-nation* in zijn onvoorwaardelijke vorm voor het eerst opduikt in de tweede helft van de negentiende eeuw, is de clausule zelf heel wat ouder dan dat. Vanaf midden zeventiende eeuw tot midden achttiende eeuw komt in de Europese wereld een bilateraal netwerk van zogeheten vriendschaps- en handelsverdragen tot stand. In het kader van dit verdragsnetwerk verschijnen de eerste *most-favoured-nation-clausules*, die een verdragspartij recht geven op een gelijke behandeling indien aan een derde partij een meer voordelige behandeling wordt toegekend.¹⁷ In deze verdragen komen staten overeen om in het geval één van hen ten aanzien van een derde staat ten oorlog trekt, vrij ruime rechten toe te kennen aan hun (verondersteld) neutrale partner.¹⁸ Met andere woorden, het voorwerp van deze verdragen betreft de regels inzake neutraliteit, eerder dan de regulering van de internationale handel door middel van tarieven. De gelijkenis is louter formeel. Het doel is in beide gevallen weliswaar het faciliteren van de handel, maar het eigenlijke voorwerp (in materiële zin) verschilt.

Een tweede punt van verwarring betreft het al dan niet voorwaardelijk karakter van *most-favoured-nation*. In de periode voor 1860, worden reeds verdragen gesloten met als voorwerp het wederzijds verlagen van tarieven (i.e. de regulering van de internationale handel, in tegenstelling tot neutraliteit), inclusief *most-favoured-nation-clausules*. Het is echter zo dat deze clausules voor 1860 steeds voorwaardelijk zijn. Dit betekent concreet dat wanneer een verdragspartij (A) een meer voordelige behandeling toekent aan een derde staat (C), het deze behandeling enkel moet toekennen aan zijn meest begunstigde verdragspartner (B) *onder dezelfde of gelijkwaardige voorwaarden* die gelden voor de derde staat (C), die een meer voordelige behandeling verkrijgt. Anders gezegd, indien een verdragspartij (A) privileges toekent aan een derde staat (C), zonder dat het zelf enige toewijding (‘gratis’) doet om deze privileges te verkrijgen, dan dient verdragspartij (A) zon-

importation and exportation, and with respect to all matters referred to in paragraphs 2 and 4 of Article III, any advantage, favour, privilege or immunity granted by any contracting party to any product originating in or destined for any other country shall be accorded immediately and unconditionally to the like product originating in or destined for the territories of all other contracting parties. Deze clausule is duidelijk ruimer geformuleerd dan artikel 19 van het Anglo-Frans Verdrag en artikel 37 van het Franco-Belgisch Verdrag (*infra*), maar de gelijkenis is treffend.

¹⁵ De precieze inhoud van deze rechtstak staat evenwel ter discussie, zie S. Charnovitz, ‘What is international economic law?’, *Journal of International Economic Law*, 2011, 3-22.

¹⁶ Zie S. Hornbeck, ‘The most-favored-nation clause: history’, *American Journal of International Law*, 1909, 395-397.

¹⁷ A. Paulus, ‘Treaties of Friendship, Commerce and Navigation’, in: R. Wolfrum (red.), *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Oxford, 2012, par. 2, www.mpepil.com. Zie ook S. Neff, *Justice among nations: a history of international law*, Cambridge, 2014, 203. Vgl. D. Gaurier, *Histoire du droit international de l'Antiquité à la création de l'ONU*, 2014, 1029-1030. Meer algemeen, zie E. Schnakenbourg, *Entre la guerre et la paix: Neutralité et relations internationales, XVIIe-XVIIIe siècles*, Rennes, 2013.

¹⁸ S. Neff, *The rights and duties of neutrals: general history*, Manchester, 2000, 27. Vgl. P. Jessup en F. Deak, *Neutrality: its history, economics and law*. University Press, 1935, 137-140. Zie ook Neff, *Justice among nations*, 201.

der meer deze privileges toe te kennen aan zijn meest begunstigde verdragspartner (B). Echter, indien verdragspartij (A) wél bepaalde toegevingen gedaan heeft ten aanzien van een derde staat (C), dan zal de meest begunstigde verdragspartner (B), dezelfde of gelijkwaardige toegeving moeten doen als de derde staat (C), om dezelfde behandeling te verkrijgen vanwege zijn verdragspartner (A).¹⁹ De vernieuwing die de handelsverdragen vanaf 1860 brengen, is het verlaten van het voorwaardelijk karakter van *most-favoured-nation*. Een *onvoorwaardelijke most-favoured-nation-clausule* houdt met andere woorden in dat de voordelen die een verdragspartij aan een derde staat toekent, ook aan de verdragspartner zullen toekomen, *steeds en zonder dat enige voorwaarde aan deze uitbreiding verbonden is* (in juridische termen *van rechtswege*).

Kort samengevat, zijn de *most-favoured-nation-clausules* in de periode na 1860 ‘nieuw’ om twee redenen. Vooreerst is er een inhoudelijk verschil met de verdragen van de zeventiende en achttiende eeuw, die betrekking hebben op neutraliteit en navigatie (vrijheid op zee), niet zozeer op de regulering van grensoverschrijdende handel door middel van tarieven. Anders gezegd, er bestaat een materieel verschil tussen de twee periodes: het gelijk behandelen van (neutrale) schepen op zee ten opzichte van een gelijke behandeling inzake belasting bij invoer aan de grens. Een tweede punt van verschil met de voorgaande periode betreft het (on)voorwaardelijk karakter van de clausule (i.e. een materieel verschil).²⁰

3 Het Franco-Belgisch Verdrag van 1861 in zijn ruimere context

De aanzet voor de liberalisering van de handel in Europa is de spanning tussen Frankrijk en Groot-Brittannië eind jaren 1850, met als voornaamste oorzaak de Franse bemoeienissen bij de eenmaking van Italië. Naar aanleiding van deze agressieve buitenlandpolitiek van Napoleon III (regeert als Franse keizer van 1852 tot 1870), begeeft het eminente Engelse parlamentslid Richard Cobden (1804-1865) zich in oktober 1859 naar Parijs, op vredesmissie.²¹ Sinds de opheffing van de *corn laws* in 1846, importheffingen die sinds 1815 de Engelse grootgrondbezitters beschermen tegen ingevoerde graanproducten, staat Cobden bekend als de grootste verdediger van vrijhandel over het Kanaal. In Parijs beperkt Cobden zich echter niet tot de rol van vredesduif. Hij bespreekt ook een mogelijk handelsverdrag met Michel Chevalier (1806-1879), de belangrijkste economische adviseur van keizer Napoleon.²²

¹⁹ T. Einhorn, ‘International customs law’, in: R. Wolfrum (red.), *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Oxford, 2012, par. 17-18, www.mpepil.com. Dezelfde verplichting bestaat overigens in hoofde van B ten aanzien van A, aangezien de *most-favoured-nation-clausule* op wederkerige basis geldt.

²⁰ Voor een meer gedetailleerde uiteenzetting, zie F. Volkaert, *Infant industry protection in negentiende-eeuws België en de transitie van protectionisme naar vrijhandel: een rechtshistorische studie* (Onuitgegeven masterproef), Gent, 2018, 49-71 en 98-103.

²¹ A. Iliasu, ‘The Cobden-Chevalier Commercial Treaty of 1860’, *The Historical Journal*, 1971, 72.

²² Michel Chevalier, van opleiding ingenieur, is midden negentiende eeuw een van de luidste stemmen in Frankrijk ter

Portret van de Franse president Louis-Napoléon Bonaparte (Napoléon III), door Marie Alexandre Alophe, 1848. Amsterdam, Rijksmuseum.

De twee leren elkaar kennen op een bijeenkomst van de Franse *Association pour la liberté du commerce* ('Vereniging voor de vrijheid van de handel') in 1846 en onderhouden een goed gedocumenteerde vriendschap.²³ Chevalier en Cobden voeren aanvankelijk in het geheim onderhandelingen over een verdrag dat voor de afbouw van de wederzijdse handelsbarrières moet zorgen. Zoals eerder aangegeven, is het zogeheten 'Cobden-Chevalier-verdrag' van 1860 vooral vernieuwend door het verschijnen van de moderne, onvoorwaardelijke vorm van *most-favoured-nation*.²⁴

verdediging van vrijhandel. In de jaren 1830 spendeert hij een aantal jaren in de Verenigde Staten, waar hij onder de indruk raakt van het Amerikaanse transportnetwerk. In zijn werken verdedigt hij dan ook sterk de aanleg van transportwegen om de economische ontwikkeling te stimuleren. Reeds in 1829 'bekeert' Chevalier zich tot het Saint-Simonisme (een solidaristische beweging die een technocratisch, elitair bestuur verdedigt) en neemt de redactie van het Saint-Simonistisch tijdschrift *Globe* op zich. In dit tijdschrift klaagt hij vooral de bestaande tarieven aan, die hij veel te hoog acht. In 1840 krijgt hij de leerstoel politieke economie aan het Collège de France, zie J. Walch, *Michel Chevalier: économiste Saint-simonien 1806-1879*, Rijssel, 1974; A. Dunham, *The Anglo-French Treaty of Commerce of 1860 and the Progress of the Industrial Revolution in France*, Ann Arbor, 1930, 31-33 en 37-38; P. Marsh, *Bargaining on Europe: Britain and the First Common Market, 1860-1892*, New Haven, 1999, 9-10; Suetens, *Histoire de la politique commerciale*, 83-84.

²³ Dunham, *The Anglo-French Treaty*, 40-41; Marsh, *Bargaining on Europe*, 9-10.

²⁴ Artikel 19 van het Anglo-Frans Verdrag formuleert de *most-favoured-nation-clausule* in de volgende bewoordingen: 'Chacune des Hautes Puissances contractantes s'engage à faire profiter l'autre Puissance de toute faveur, de tout privilège ou abaissement dans

Het Cobden-Chevalier verdrag van 1860 kondigt een periode aan van liberalisering van de internationale handel doorheen heel Europa. In de daaropvolgende jaren voert België een zeer actieve verdragspolitiek. De voor de hand liggende verklaring – vanuit economisch oogpunt – is dat de Belgische beleidsmakers de gelegenheid zien om een economisch probleem op te lossen waarmee de Belgische industrie reeds decennia worstelt. Het land wordt namelijk sinds zijn ontstaan geplaagd door een gebrek aan buitenlandse afzetmarkten.²⁵ Door de snelle industrialisatie en de kleine interne markt is de Belgische industrie gedwongen haar producten naar elders te exporteren. In een tijdperk gekenmerkt door protectionisme, stoten de Belgische producten echter op hoge tarieven, die de Belgische export sterk bemoeilijken. Wanneer dankzij het Anglo-Frans Verdrag van 1860 Groot-Brittannië en Frankrijk de markt wederzijds vrij(er) maken, springt België vervolgens enthousiast op de kar om eindelijk de toegang naar de buitenlandse markten te openen. De Belgische staat sluit verdragen met Frankrijk in 1861, met Groot-Brittannië en Zwitserland in 1862, en met Bremen, Denemarken, (een bijkomend verdrag met) Frankrijk, Hamburg, Italië, Lübeck, Nederland, Noorwegen, Oldenburg, Pruisen en Zweden in 1863.²⁶ België speelt zo een centrale rol in de creatie van een Europees netwerk van handelsverdragen. Een premature gemeenschappelijke Europese markt ontstaat.²⁷

Studie van niet eerder geraadpleegd primair bronnenmateriaal toont aan dat de geschiedenis heel wat genuanceerder is.²⁸ Uit de diplomatieke correspondentie blijkt dat de Belgische beleidsmakers in 1860 zeer meewarig, bijwijlen zelfs vijandig, staan ten opzichte van de onvoorwaardelijke vorm van de *most-favoured-nation-clausule*. De innige relaties met, en de economische afhankelijkheid van, Frankrijk bepalen in verregaande mate de houding van de Belgische beleidsmakers. Deze bijdrage schetst de onderhandelingen tussen België en Frankrijk over het handelsverdrag van 1861 en focust op de interne debatten binnen de Belgische regerings- en diplomatieke kringen.

4 Firmin Rogier

Eind 1860 starten de officiële onderhandelingen tussen Frankrijk en België over een nieuw handelsverdrag.²⁹ Onofficiële onderhandelingen zijn echter al veel vroeger van

les tarifs des droits à l'importation des articles mentionnés dans le présent Traité, que l'une d'elles pourrait accorder à une tierce Puissance. Elles s'engagent, en outre, à ne prononcer l'une envers l'autre aucune prohibition d'importation ou d'exportation qui ne soit en même temps applicable aux autres nations', Brussel, Diplomatiek Archief (hierna verkort 'BDA'), Fonds Handelsverdragen en diplomatieke onderhandelingen (hierna verkort 'HDO'), inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Le Moniteur Universel: Journal Officiel de l'Empire Français*, n° 71 (11 maart 1860).

25 F. Baudhuin, 'Histoire économique de la Belgique', in: *Histoire de la Belgique contemporaine, 1830-1914*, Brussel, 1928, 284-285.

26 Suetens, *Histoire de la politique commerciale*, 93-94.

27 Zie Marsh, *Bargaining on Europe*.

28 De auteur dankt de medewerkers van het Diplomatiek Archief te Brussel, in het bijzonder de heer Didier Amaury, voor hun bijstand in het opsporen van dit bronnenmateriaal.

29 Marsh, *Bargaining on Europe*, 28-29.

start gegaan, zelfs nog voor het Anglo-Frans Verdrag officieel is aangekondigd. Een groot deel van de correspondentie is van de hand van Firmin Rogier (1791-1875), broer van Charles Rogier. Gelet op de hoofdrol van Firmin Rogier bij de totstandkoming van het Franco-Belgisch Verdrag, wordt beknopt stilgestaan bij diens leven en werk.

Firmin Rogier wordt geboren op 1 april 1790 in Cambrai en studeert letteren aan de *École normale* in Parijs. Hij behaalt zijn licentie in 1812 en geeft een aantal jaren Grieks in Luik en Caen. Zijn functie van redacteur bij het anti-Nederlandse tijdschrift *Le Politique* (1828-1830) tijdens de regeerperiode van Willem I leidt ertoe dat het Openbaar Ministerie hem vervolgt. In 1835 kent minister Barthélemy de Theux (1794-1864) hem het *croix de fer* toe voor zijn rol bij de Belgische Revolutie.

Bij decreet van 18 november 1830 zendt de Voorlopige Regering Firmin Rogier naar Parijs om er steun te winnen voor de Belgische zaak. Dankzij zijn jaren als student aan de *École normale*, is Firmin Rogier de geknipte persoon om een onafhankelijk België te verdedigen in de Franse hoofdstad. Op 24 februari 1831 benoemt Surlet de Chokier Firmin Rogier als *premier secrétaire de la Légation belge à Paris* ('eerste secretaris van de Belgische Legatie in Parijs'). Later krijgt hij nog de titel *Ministre plénipotentaire* ('gevolmachtigd minister') en wordt hij tot ridder geslagen.³⁰

5 Voorgeschiedenis: de Lijnwaadconventie van 1842

Firmin Rogier blijft verscheidene decennia op zijn post in Parijs. In die hoedanigheid onderhandelt hij voor België verschillende handelsverdragen, onder meer de Frans-Belgische Lijnwaadconventie van 1842 en het Franco-Belgisch Verdrag van 1861. Bij het eerste verdrag moet kort worden stilgestaan, omdat de daarin bedongen voordelen in belangrijke mate de Belgische houding bepalen tijdens de onderhandelingen met Frankrijk in 1861.

Vanaf 1836 reageert Frankrijk met een verhoging van importheffingen op de toevloed van Brits textiel op zijn interne markt.³¹ De Britse export van linnen naar Frankrijk bedraagt in 1830 nog 3000 kilogram. Tegen 1841 stijgt de Britse linnenexport dankzij de toenemende mechanisatie tot meer dan negen miljoen kilogram.³² De Franse regering ziet zich gedwongen te reageren tegen deze enorme stijging. De Britten verkopen naar aanleiding van een crisis in eigen land hun goederen met verlies.³³ Er is met andere woor-

³⁰ E. Discailles, *Un diplomate belge à Paris de 1830 à 1864 (Monarchie de juillet, Seconde république, Second empire)*, Brussel, 1908, 5-28.

³¹ *Exposé des motifs accompagnant le projet de loi relatif à la convention de commerce conclue entre la Belgique et la France*, 26 juli 1842, *Parl.St.*, Kamer, 1841-1842, nr. 417, 1.

³² Suetens, *Histoire de la politique commerciale*, 24-27.

³³ *Rapport fait, au nom de la Commission d'Industrie*, par M. Serruys sur la sortie du fil de lin écreu, 27 maart 1832, *Parl. St.*, Kamer, 1831-1832, 24.

den sprake van *dumping* van Britse goederen op de Franse markt.³⁴ In hedendaagse termen zou men dan ook de Franse tariefverhogingen anti-*dumping* maatregelen noemen. De Franse reactie treft echter in eerste instantie ook de Belgische linnenproducten. Ongeveer een derde van de totale Belgische linnenexport gaat naar Frankrijk, zodat de gevolgen voor de Belgische linnenindustrie groot zijn. De Franse anti-*dumping* maatregelen bestaan uit importrestricties ter bescherming van de eigen markt. Frankrijk erkent echter dat voor de buurlanden waar de fabrieksvoorwaarden min of meer dezelfde zijn, een uitzondering op de verhoogde tarieven kan worden gemaakt.³⁵ De reden hiervoor is precies dat de Fransen vooral de Britse toevloed van textiel willen afremmen, niet zozeer de Belgische export. Het uitzonderingsregime voor België wordt vastgelegd in de zogeheten Lijnwaadconventie van 16 juli 1842.

De belangrijkste bepaling van het verdrag is artikel 1. Belgisch linnen kan de Franse grens oversteken tegen het tarief dat gold voor de inwerkingtreding van het nieuwe en recent (verhoogde) tarief in Frankrijk. België ontsnapt zo aan een verdubbeling van het Franse tarief. Het Belgisch tarief blijft hetzelfde; wel wordt overeengekomen dat indien Frankrijk het tarief voor linnen verlaagt, België dit in dezelfde mate voor zijn eigen tarief moet doen.³⁶ Deze verplichting geldt echter enkel aan de Frans-Belgische binnengrens. Anders gezegd, de tarieven aan de gemeenschappelijke grens worden aan elkaar gekoppeld (maar hoeven niet noodzakelijk identiek te zijn). Voor België geldt nog de bijkomende verplichting dat het aan zijn buitengrenzen voor linnenproducten het Franse tarief moet toepassen. Aan de Belgische buitengrenzen wordt dus het Franse tarief toegepast; aan de grens met Frankrijk geldt een ander tarief, met name het tarief vastgelegd door de Lijnwaadconventie (inclusief de verplichting voor België om zijn tarief te verlagen wanneer Frankrijk dat doet, wat echter niet wilt zeggen dat het tarief aan de binnen- en buitengrens noodzakelijkerwijze hetzelfde is). Kortom, Belgische linnenproducten genieten van een uiterst voordelig regime bij export naar Frankrijk. Belgische producenten krijgen toegang tot de Franse markt aan een lager tarief in vergelijking met de overige handelspartners van Frankrijk, in het bijzonder Engeland.

Voor dit economisch voordeel betaalt België echter wel een politieke prijs. Het verliest namelijk grotendeels zijn soevereine bevoegdheid om vrij de tarieven voor linnen vast te leggen.³⁷ Niettemin bepleit de Kamer de onmiddellijke toepassing van het verdrag, pre-

34 De website van de Wereldhandelsorganisatie legt in heldere bewoordingen uit wat *dumping* precies is: 'If a company exports a product at a price lower than the price it normally charges on its own home market, it is said to be 'dumping' the product', zie WTO, *Understanding the WTO: Agreements*, https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm8_e.htm; vgl. Exposé des motifs accompagnant le projet de loi relatif à la convention de commerce conclue entre la Belgique et la France, le 16 juillet 1842, 26 juli 1842, Parl.St., Kamer, 1841-1842, nr. 417: '[le Gouvernement français] a fait connaître que l'augmentation du droit avait été reconnue nécessaire pour arrêter l'invasion des fils et tissus de lin étrangers, dont l'importation toujours croissante avait atteint un chiffre très considérable, et menaçait de jeter la perturbation dans l'industrie nationale.'

35 Suetens, *Histoire de la politique commerciale*, 25.

36 Exposé des motifs accompagnant le projet de loi relatif à la convention de commerce conclue entre la Belgique et la France, le 16 juillet 1842, 26 juli 1842, Parl.St., Kamer, 1841-1842, nr. 417, 2.

37 Suetens, *Histoire de la politique commerciale*, 25-26.

cies omwille van de exclusieve voordelen die de Belgische linnenproducenten zullen verkrijgen.³⁸ De Belgische parlementsleden zien er met andere woorden geen graten in een politieke prijs te betalen voor de economische voordelen die Frankrijk biedt.

Er zijn echter ook critici in de Kamer. Tegenstanders argumenteren dat de wijze van goedkeuring van het verdrag in strijd is met artikel 68 van de (toenmalige) Grondwet.³⁹ Volgens de critici zou artikel 68 van de Grondwet verbieden dat het parlement integraal aan de regering de bevoegdheid delegeert verdragen te sluiten. De parlementariërs in kwestie menen dat het parlement steeds de mogelijkheid moet krijgen om zelf na te gaan of een bepaald verdrag daadwerkelijk voordelen biedt voor de Belgische Staat. Het parlement kan slechts een mandaat geven aan de regering voor een welbepaald verdrag, binnen duidelijk vastgelegde grenzen. Een algemeen mandaat om handelsverdragen te sluiten is daarentegen onverenigbaar met de Grondwet. ‘Compleet delegeren’ zou immers klakkeloos ‘ratificeren’ zijn.⁴⁰

Een dergelijke kritiek – democratische controle op het bestuur – doet erg modern aan.⁴¹ Verder is het advies van de Middenafdeling⁴² eveneens negatief. Zij stelt vast dat Frankrijk er sinds de Belgische onafhankelijkheid steeds in slaagt meer concessies af te dwingen vanwege België dan Frankrijk zelf toestaat: ‘*Si elle nous offre plus d’avantages aujourd’hui, c’est à la condition de les payer chèrement*’.⁴³ Wijzigingen van het Belgische douanetarief blijken telkens weer in het voordeel te zijn van Frankrijk; omgekeerd stuiten Belgische producten op steeds hogere douanetarieven aan de Franse grens.⁴⁴ De Middenafdeling ziet dus liever geen nieuwe verdragen met Frankrijk, omdat deze te frequent eenzijdig in het voor-

38 Exposé des motifs accompagnant le projet de loi relatif à la convention de commerce conclue entre la Belgique et la France, le 16 juillet 1842, 26 juli 1842, *Parl.St.*, Kamer, 1841-1842, nr. 417, 3.

39 Artikel 68 van de Grondwet van 7 februari 1831 luidt als volgt: ‘De Koning voert het bevel over land- en zeemacht, verklaart oorlog, sluit de vredes-, verbonds- en handelsverdragen. Hij geeft er kennis van aan de Kamers, zodra het belang en de veiligheid van de Staat het toelaten, onder bijvoeging van de passende mededelingen. De handelsverdragen en de verdragen, waardoor de Staat zou kunnen worden bezwaard of Belgen persoonlijk gebonden, zijn slechts van kracht nadat zij door de Kamers zijn goedgekeurd. [...]’. De overeenstemmende bepalingen vindt men vandaag onder ‘Titel IV De buitenlandse betrekkingen’ (art. 167 t.e.m. 169). De federalisering van de Belgische staat en de Europeanisering hebben voor belangrijke bevoegdheidswijzigingen gezorgd. Een bespreking van deze evoluties valt buiten het bestek van deze bijdrage.

40 Exposé des motifs accompagnant le projet de loi relatif à la convention de commerce conclue entre la Belgique et la France, le 16 juillet 1842, 26 juli 1842, *Parl.St.*, Kamer, 1841-1842, nr. 417, 2-3: ‘[...] Une pareille délégation équivaudrait à une ratification’.

41 De verzetsbeweging tegen nieuwe handels- en investeringsverdragen, zoals CETA en TTIP, bedient zich van gelijkaardige argumenten over (het gebrek aan) democratische controle, zie bijv. P. Magnette, *CETA quand l’Europe détaille*, Waterloo, 2017. Op het internationale niveau krijgt dit verzet meer en meer academische aandacht, zie bijv. B. Kingsbury, D. Malone, R. Stewart en A. Sunami, *Megaregulation Contested: The Global Economic Order after TPP (Law and Global Governance)*, Oxford, 2019.

42 Over de Middenafdeling, zie W. Dewachter, *De mythe van de parlementaire democratie: een Belgische analyse*, Leuven, 2003, 350-351. De techniek van afdelingen en de Middenafdeling is een voorganger van het huidige systeem van commissies. Op basis van toeval worden volksvertegenwoordigers in zes afdelingen ingedeeld, waar zij een voorstel of ontwerp bespreken. De meerderheid binnen elke afdeling kan vervolgens een verslaggever sturen naar de Middenafdeling, waar de verslaggevers tot een gezamenlijk standpunt komen.

43 ‘Indien zij [Frankrijk] ons vandaag meer voordelen biedt, dan doet zij dit onder de voorwaarde ons er duur voor te laten betalen’.

44 Exposé des motifs accompagnant le projet de loi relatif à la convention de commerce conclue entre la Belgique et la France, le 16 juillet 1842, 26 juli 1842, *Parl.St.*, Kamer, 1841-1842, nr. 417, 4.

deel van de Fransen uitdraaien. Ondanks de kritiek, wordt het verdrag toch aangenomen. De voordelen voor de Belgische linnenindustrie zijn dan ook reëel: Belgische linnenproducten krijgen een geprivilegieerde toegang tot de Franse markt. In het licht van de Engelse superioriteit in de textielindustrie is de eigenlijke waarde van deze privileges niet te onderschatten.⁴⁵

6 De onderhandelingen over het Franco-Belgisch Verdrag

6.1 ‘Le cap de navire est retourné’: Chevalier contacteert Firmin Rogier

Een sussende brief van Michel Chevalier aan Firmin Rogier luidt het startschot in voor België om een nieuw handelsverdrag met Frankrijk voor te bereiden. Wat Chevalier schrijft is bijzonder belangwekkend, want richtinggevend voor de handelspolitiek die zowel Frankrijk als België zal volgen:

Le traité de commerce avec l'Angleterre m'est connu. Il le sera de vous-même en détail sous peu de jour. J'ai lieu de croire qu'il sera dans le Moniteur du 3 février; c'est le jour fixé quant à présent. Mais ce qui ne sera peut-être pas dans le Moniteur, c'est que la politique commerciale de la France est changée, le cap de navire est retourné. Le traité abolit toutes les prohibitions. [...] Le traité ne stipule que pour l'Angleterre; mais on est prêt ici à signer des traités semblables avec les autres états. Vous n'avez qu'à frapper, on vous ouvrira. [...] Votre proximité et votre contiguïté vous confèrent des avantages que rien ne pourra vous ravir et qu'on n'a aucunement la pensée d'amoindrir par des moyens artificiels. [...] La liberté de commerce, c'est la paix affermie, c'est le développement du bien-être de la classe la plus nombreuse et la plus pauvre. Voilà pourquoi j'y suis tant attaché et j'espère que sous votre impulsion elle fera de nouveau progrès. L'empereur y est tout acquis, et il a montré une grande fermeté.⁴⁶

Chevalier geeft aan dat de Franse handelspolitiek op het punt staat een ommekeer te maken. Dit gaat echter niet alleen op voor de handelsrelaties met Groot-Brittannië. Frank-

⁴⁵ Dit verklaart ook waarom België in de daaropvolgende jaren met Frankrijk blijft onderhandelen over de vernieuwing van dit verdrag. Zie meer algemeen voor de relaties met Frankrijk van 1844 tot 1860: Suetens, *Histoire de la politique commerciale*, 70-76.

⁴⁶ Zie BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 1 (januari-februari 1860): *Minute indicateur*, n°2649 (20 februari 1860): ‘Het verdrag met Engeland is mij bekend. Binnen enkele dagen zal het u ook bekend zijn. Ik denk dat het in het Staatsblad van 3 februari zal verschijnen; dat is de vooropgestelde datum volgens de huidige stand van zaken. Maar wat niet in het Staatsblad zal staan, is dat het handelsbeleid van Frankrijk gewijzigd is, dat de koers van het schip gedraaid is. Het verdrag schaft alle verboden af. [...] Het verdrag bedingt slechts voor Engeland, maar men is bereid om gelijkaardige verdragen te sluiten met andere staten. U heeft maar op de deur te kloppen, men zal ze voor u openen [...] Uw nabijheid en uw buurschap brengen u voordelen waarvoor men niet de intentie heeft ze van u af te nemen door kunstgrepen. [...] De vrijheid van handel is de vrede versterkt, zij verhoogt het welzijn van de grootste en armste klasse. Dat is waarom ik zo gehecht ben aan haar en ik hoop dat zij zich verder ontwikkelt onder uw impuls. De keizer is hiervan volkomen overtuigd en toont zich vastbesloten.’ De brief is eveneens opgenomen in Discailles, *Un diplomate belge à Paris*, 574-576. Volgens Discailles is de brief van Chevalier gericht aan Charles Rogier. Discailles geeft aan dat hij de brief gevonden heeft in de persoonlijke briefwisseling van Charles Rogier. De briefwisseling in het Diplomatiek Archief is echter grotendeels van de hand van Firmin Rogier. Het door de auteur geraadpleegde document is bovendien een origineel, zodat twijfel kan bestaan over wie van de broers de geadresseerde is.

rijk wil gelijkaardige verdragen sluiten met andere naties. Napoleon III zou daartoe vastbesloten zijn. Bovendien heeft België nog het voordeel van de nabijheid. België is inderdaad op dat ogenblik de derde grootste bevoorradere van Frankrijk. Beide economieën zijn daarenboven vrij complementair, eerder dan concurrenten.⁴⁷ In een brief aan het ministerie van Buitenlandse Zaken van 17 februari laat Firmin Rogier zijn bezorgdheid blijken. Hij stelt zich expliciet de vraag of Frankrijk nog een geprivilegieerd regime voor Belgische linnenproducten kan toekennen. Volgens Firmin Rogier is het antwoord op deze vraag duidelijk negatief, omwille van artikel 19 van het Anglo-Frans Verdrag: de *most-favoured-nation-clausule*. Hij vreest dat voor Belgisch linnen voortaan hetzelfde tarief zal gelden als voor gelijkaardige Engelse producten, met alle gevolgen van dien.

Zoals eerder besproken, gaat deze preferentiële markttoegang nog terug op de Frans-Belgische Lijnwaadconventie van 1842. In navolging van de Lijnwaadconventie werd een nieuw verdrag onderhandeld in 1854, waarvan de termijn aanvankelijk zou aflopen in 1859. De duur van het verdrag werd echter met twee jaar verlengd, tot 1 juni 1861.⁴⁸ Niet toevallig wordt daarom in het Anglo-Frans Verdrag overeengekomen om het nieuwe onderlinge tarief voor textiel in werking te doen treden op 1 juni 1861.⁴⁹ De Belgische voorkeurspositie voor linnen was Britse handelaars al langer een doorn in het oog. De Britten wilden expliciet een einde maken aan de voorkeursbehandeling van België op de Franse markt, voornamelijk voor linnen.⁵⁰ Firmin Rogier vreest zo uit te komen bij een tarief van dertig procent *ad valorem* voor linnen (artikel 1 Anglo-Frans Verdrag). Dit tarief zou veel hoger zijn dan het vorige en dus desastreus voor de Belgische linnenindustrie.

Het is opmerkelijk hoeveel correspondentie bekommernis toont voor de linnenproductie. Charles Rogier zendt specifiek over de linnenindustrie nog een bijkomende nota aan Adolphe de Vrière (1806-1885).⁵¹ Hij reproduceert hierbij grotendeels de argumenten van zijn broer Firmin. Op basis van artikel 1 van het Verdrag zullen Engelse linnen- en hennepproducten voortaan genieten van een invoerrecht van maximaal dertig procent *ad valorem*, zo meent hij. De vierde paragraaf van artikel 15 stelt bovendien dat het gegeven maximumtarief in 1864 zal dalen naar 25 procent (i.e. artikel 15, 4°, zoals in de vorige para-

47 Marsh, *Bargaining on Europe*, 29.

48 Suetens, *Histoire de la politique commerciale*, 84-86.

49 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Le Moniteur Universel: Journal Officiel de l'Empire Français*, n° 71 (11 maart 1860); zie ook Dunham, *The Anglo-French Treaty*, 98-99.

50 Marsh, *Bargaining on Europe*, 29.

51 Adolphe de Vrière was zowel politicus als diplomaat. Hij behaalde in 1825 het diploma van doctor in de rechten aan de Universiteit van Leiden. In zijn geboortestad Brugge werkte hij mee aan *De Standaard van Vlaenderen*, een anti-orangistische krant en werd in 1830 door het Voorlopig Bewind aangesteld als arrondissementscommissaris van Brugge. In 1831 begon hij zijn carrière als diplomaat, met een benoeming in Pruisen en Saksen. Hij trad tevens op als zaakgelastigde voor België in Kopenhagen (1841) en Lissabon (1845), waar hij in 1847 werd bevorderd tot minister-resident. Daarna trad hij een aantal jaren op als gouverneur van de provincies Namen, Henegouwen en West-Vlaanderen. In 1857 bood Charles Rogier hem het ambt van minister van Buitenlandse Zaken aan. Hetzelfde jaar werd hij verkozen als volksvertegenwoordiger, een mandaat dat hij tot 1870 met slechts één enkele korte onderbreking zal behouden. In 1861 nam hij ontslag als minister van Buitenlandse Zaken, omwille van meningsverschillen over de erkenning van de Italiaanse onafhankelijkheid, R. Van Eenoo, *Vrière, Adolphe Pierre de (1806-1885)*. Nationaal Biografisch Woordenboek, dl. 2, Brussel, 1966.

graaf werd aangegeven). Tot slot is er nog artikel 19, de *most-favoured-nation-clausule*. Een gezamenlijke lezing van deze artikelen leidt tot de vaststelling dat Frankrijk het voordelig regime zoals overeengekomen in de Lijnwaadconventie niet wil verlengen. Charles Rogier heeft dit goed begrepen. De afschaffing van het voordelig linnenregime voor België was namelijk een expliciete eis van de Engelsen bij de onderhandelingen met Frankrijk.⁵²

De minister ziet het Anglo-Frans Verdrag, in het bijzonder de *most-favoured-nation-clausule*, als het verbreken van een gegeven woord, minstens als het beschamen van gewekt vertrouwen. Charles Rogier heeft het duidelijk moeilijk met het gegeven dat vele textielproducten, vooral linnen, niet langer van een voorkeursregime zullen kunnen genieten. Gelet op de *most-favoured-nation-clausule* waarvan de Engelsen het voordeel genieten, heeft België niet langer hetzelfde belang bij het nastreven van Franse concessies als voorheen, aldus Charles Rogier.⁵³ Bovendien mag men niet uit het oog verliezen dat de markt verzadigd kan raken, zo stelt de minister. Lagere invoerrechten kunnen tot hogere consumptie leiden (producten worden immers goedkoper voor de consument), maar indien zowel Engelse als Belgische producten de Franse markt betreden, dreigt een overaanbod. Men verwacht ook een toename van de Franse productie, die zich zal vernieuwen door de verhoogde concurrentie. Nog volgens Charles Rogier mag de regering echter niet uit het oog verliezen dat de Belgische en Britse belangen in meerdere opzichten gelijklopend zijn.⁵⁴ Zowel België als Groot-Brittannië wensen over het algemeen lagere tarieven en open markten, eerder dan hoge tarieven en gesloten markten. Britse en Belgische ondernemingen specialiseren bovendien niet steeds in dezelfde sectoren. Zodoende verkopen Belgische en Britse ondernemingen voor een deel producten op de Franse markt die niet werkelijk met elkaar concurreren. In die zin zijn de lagere tarieven een goede zaak. Er zit bijgevolg weinig anders op voor België dan zo laag mogelijke tarieven te onderhandelen met de Fransen. Waar de Engelsen toch dezelfde producten op de Franse markt brengen, is er geen andere optie dan eenvoudigweg de concurrentie aan te gaan. Een ambtenaar maakt duidelijk dat het Cobden-Chevalier Verdrag als een reële breuk met het verleden moet worden beschouwd:

[...] Notre situation vis-à-vis de la France est tellement modifiée par le traité du 23 janvier, que nous ne pouvons plus nous contenter de négocier avec ce pays sur le pied de nos arrangements internationaux actuels, et que nous devons chercher à obtenir des stipulations dont les bases soient au moins aussi larges que celle de cet acte.⁵⁵

52 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l'Intérieur. Direction générale de l'agriculture et de l'industrie*, n° 1903 (30 maart 1860): 'Uit de gezamenlijke lezing van deze verschillende bepalingen, volgt dat indien Frankrijk onze lijnwaadconventie die pas op 1 juni 1861 verstrijkt, in stand had willen houden, het niettemin op formele wijze de intentie te kennen gegeven heeft om het verdrag niet te hernieuwen onder voorwaarden die bestonden voor het verdrag van 23 januari'.

53 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l'Intérieur. Direction générale de l'agriculture et de l'industrie*, n° 1903 (30 maart 1860).

54 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l'Intérieur. Direction générale de l'agriculture et de l'industrie*, n° 1903 (30 maart 1860).

55 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l'Intérieur. Direction générale de l'agriculture et de l'industrie*,

6.2 Vriend of vijand? De receptie van de most-favoured-nation-clausule in België

Ondertussen neemt België de nodige voorbereidingen om een nieuw verdrag te sluiten met Frankrijk. Minister van Binnenlandse Zaken Charles Rogier toont zich in een brief aan zijn collega van Buitenlandse Zaken de Vrière verontrust over de impact die het Anglo-Frans Verdrag op de Belgische industrie zou kunnen hebben. Deze leidende figuren binnen de Belgische regering voelen aan dat de spelregels veranderd zijn:

*Désormais cette convention étant passée en force de loi, nous ne pourrons plus avoir sur le marché français la position privilégiée pour n'importe quel produit industriel. Nos rapports avec la France se trouveront ainsi profondément modifiés, et si nous devons entreprendre avec ce pays des négociations nouvelles, en vue d'un arrangement commercial, il faudra probablement adapter des bases beaucoup plus larges que celle qui ont prévalu dans le passé.*⁵⁶

In de diplomatieke correspondentie komt het ongenoegen van Firmin Rogier over artikel 19 van het Anglo-Frans Verdrag sterk naar voren. Hij meent dat *most-favoured-nation* vooral een obstakel is voor het succesvol afronden van de toekomstige onderhandelingen met Frankrijk. Vooral het verlies van de preferentiële toegang tot de Franse markt, die hij zelf twee decennia eerder onderhandelde, zit hem bijzonder hoog. Hij gaat ervan uit dat België in de toekomst enkel nog het *droit commun* mag verwachten.⁵⁷ Vanuit Belgisch oogpunt valt de ontevredenheid over het verlies van de voorkeurspositie goed te begrijpen. Bekijkt men de zaken daarentegen vanuit hedendaags oogpunt (of vanuit het Britse standpunt in 1860),⁵⁸ dan is *most-favoured-nation* wel degelijk een stap vooruit.⁵⁹ Een wederkerige voorrang wat betreft markttoegang is immers discriminatoir ten aanzien van derde staten. Wanneer A en B (in casu België en Frankrijk) de toegang tot elkaars markt versoepelen, kan tussen hen beide sprake zijn van *trade creation*, i.e. een toename van de handel tussen de twee betrokken partijen. Voor een derde partij C (in casu Groot-Brittannië) daarentegen kan er sprake zijn van *trade diversion*. Wanneer A en B samen een monop-

n° 1903 (30 maart 1860): 'Onze situatie ten aanzien van Frankrijk is zodanig veranderd door het verdrag van 23 januari, dat we ons niet meer tevreden kunnen stellen door te onderhandelen met dat land op dezelfde voet als onze bestaande internationale regelingen, en dat we moeten zoeken naar bedingen waarvan de basis minstens even breed is als die van de bewuste verdrag'.

56 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 1 (januari-februari 1860): *Ministère de l'Intérieur, Direction générale de l'Agriculture et de l'Industrie*, n° 8063 (22 februari 1860): 'Van nu af aan is dat verdrag van kracht en kunnen we niet meer de bevoorrechte positie op de Franse markt behouden voor om het even welk industrieel product. Onze verhouding met Frankrijk wijzigt fundamenteel en als we met dat land nieuwe onderhandelingen ondernemen, met het oog op een handelsakkoord, dient men waarschijnlijk een veel bredere basis aan te nemen dan voordien het geval was'.

57 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère des Affaires Étrangères*. Minute, n° 2643 (2 maart 1860): 'Wat onze eerstvolgende onderhandelingen met Frankrijk zal kenmerken, is dat we niet langer meer mogen verwachten dan het gemene tarief'.

58 Dankzij *most-favoured-nation* kan Frankrijk niet meer discrimineren ten aanzien van de Engelsen, ten voordele van België. Iedere gunst die Frankrijk toekent aan een derde staat, dient het ingevolge artikel 19 van het Anglo-Frans Verdrag ook te verstreken aan Groot-Brittannië.

59 Deze stelling geldt uiteraard slechts in zoverre men, in de traditie van Adam Smith en David Ricardo, het uitgangspunt aanneemt dat een liberaal handelsbestel een positief gegeven is. Daarover kan – en bestaat – discussie.

sonie⁶⁰ hebben, kunnen zij zelfs hun extern tarief verhogen ten aanzien van derde partijen zonder daar zelf iets bij te verliezen. *Most-favoured-nation* werd precies in de GATT opgenomen om een situatie te voorkomen waarbij twee partijen aan elkaar preferentiële markttoegang toekennen, ten nadele van een derde staat.⁶¹

Het is ook om deze reden dat artikel XXIV GATT bepaalt dat douane-unies en vrijhandelszones enkel compatibel zijn met de GATT in zoverre dat ‘*duties and other restrictive regulations of commerce be eliminated with respect to “substantially all the trade” between the constituent countries*’. Artikel XXIV verbiedt tevens dat de partijen die deelnemen aan een douane-unie of vrijhandelszone de externe tarieven ten aanzien van derden zouden verhogen.⁶² Vanuit deze optiek valt goed te begrijpen waarom de Britten in 1860 er ten aanzien van Frankrijk zo op aandringen om een einde te maken aan het Belgische voorkeursregime. *Most-favoured-nation* zorgt immers voor gelijkschakeling van de concurrentie op internationaal vlak. Het is op zijn beurt het verlies van dit – artificieel – concurrentieel voordeel waar de leidende figuren in België wakker van liggen, aangezien de Britse producten intrinsiek competitiever zijn.

Dat het gewicht van Firmin Rogier zwaar weegt, volgt verder uit de lezing van een uitgebreid verslag geschreven door zijn broer Charles Rogier, gericht aan minister van Buitenlandse Zaken de Vrière.⁶³ Voor de evaluatie van artikel 19 volgt Charles Rogier nagenoeg over de gehele lijn de analyse van zijn broer Firmin. Het verslag is echter breder. Charles Rogier schetst de stand van zaken begin 1860 vanuit Belgisch perspectief en geeft zijn verwachtingen voor de toekomst weer. Hij maakt een stand van zaken op voor de handelsrelaties met zowel Frankrijk als Engeland en overweegt een wijziging van de interne Belgische douanerechten. Ten aanzien van Engeland vallen zijn toekomstverwachtingen nog relatief goed mee. België geniet dezelfde rechten als Frankrijk, met uitzondering voor een aantal specifieke producten zoals wijn, *eau-de-vie* en rum, die voor België weinig belangrijk zijn. Enkel voor chicorei, een Vlaams exportproduct, stellen zich problemen: de minister vreest dat de Engelse chicorei de Vlaamse zal verdringen op de internationale markten. Als de toekomstverwachtingen voor de handelsrelaties met Groot-Brittannië nog enigszins meevallen, is Charles Rogier heel wat negatiever gestemd over Frankrijk. Zelfs indien Frankrijk zijn traditioneel op Colbert geïnspireerde handelspolitiek⁶⁴ (*‘ses idées de prohibition et de protection excessive’*) laat varen, vreest de minister dat de uitkomst voor België enkel negatief kan uitdraaien. De Belgische industrie zal namelijk niet meer kunnen

60 Een monopsonie is een situatie waarbij er slechts één of een beperkt aantal kopers is, wat een zekere marktmacht geeft. Voor een uiteenzetting van de neoklassieke theorie over monopsonies, kan de lezer terecht bij nagenoeg ieder inleidend handboek economie, bijv. R. Pindyck en D. Rubinfeld, *Microeconomics*, Boston, 2013, 382-389.

61 M. Trebilcock, *Advanced introduction to international trade law*, Cheltenham, 2015, 38.

62 *Ibidem*, 44-47.

63 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l'Intérieur. Direction Générale de l'Agriculture et de l'Industrie*, n° 2643 (2 maart 1860).

64 Het Colbertisme als Franse traditie (*le rôle dirigiste* van de Franse staat) moet echter genuanceerd worden, zie H.-J. Chang, ‘Institutions and economic development: theory, policy and history’, *Journal of Institutional Economics*, 2011, 492; H.-J. Chang, *Kicking away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Londen, 2003, 35-39.

genieten van een voorkeursbehandeling voor veel van zijn belangrijkste producten, zoals linnen, steenkool, katoen, gietijzer en allerhande machines. Diezelfde voorkeursbehandeling, zo vervolgt Charles Rogier, zal voortaan voorbehouden zijn aan Engeland, ‘*notre plus redoutable rival en l’industrie*’. Bovendien is er niet enkel sprake van de verlaging van tarieven, maar zelfs van de afschaffing van invoerverboden.⁶⁵ Dat bepaalde toegevingen aan de Britten ook België ten goede zouden kunnen komen, stelt dit negatieve beeld niet bij. Integendeel, de minister vreest op lange termijn voor *trade diversion* ten voordele van de Britten. Aan de hand van de statistieken meent Charles Rogier een *trade diversion*-effect zelfs met quasi-zekerheid te kunnen voorspellen. De minister gaat ervan uit dat de deuren die opengaan voor de Engelsen, tegelijkertijd die voor de Belgen sluiten. De liberale voorman ziet de internationale handel kortom als een *zero-sum game*. Hij gaat er namelijk vanuit dat Britse ondernemingen de markt zullen inpalmen, ten koste van Belgische exporteurs. In de geest van Charles Rogier zal Groot-Brittannië, ‘*sous l’empire d’un traitement privilégié*’, de concurrentiestrijd om de Franse markt moeilijk, zo niet onmogelijk maken.⁶⁶

De minister meent dat het Anglo-Frans Verdrag de volgende Belgische producten met zekerheid negatief zal treffen: keramiek, linnen, kleding, metaalwerken, gietijzer, machines, katoen en zijde. Vooral het verlies van de Belgische export van linnen ter waarde van twaalf miljoen frank naar Frankrijk wordt gevreesd. Rogier denkt echter ook al aan oplossingen. Zodra het bestaande verdrag afloopt met Frankrijk, komen Belgische producten onder het gemene Franse handelsregime. Met uitzondering van steenkool (waarvoor de Belgen gelijkgesteld worden met de Engelsen), zullen Belgische producten getroffen worden ofwel door een invoerverbod, ofwel door zeer hoge invoerrechten. Voor Engelse producten daarentegen geldt sinds het Anglo-Frans Verdrag een maximumtarief van dertig procent en vanaf 1864 zelfs maar 25 procent. Wat betreft producten ten aan-

65 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l’Intérieur. Direction Générale de l’Agriculture et de l’Industrie*, n° 2643 (2 maart 1860): ‘Wat betreft Frankrijk, brengt de stand van zaken ten gevolge van het verdrag minder voldoening. Indien, als algemene stelling, we ons kunnen verheugen op het zien verlaten door dat land van zijn ideeën van verboden en excessieve bescherming, is het niet minder waar dat de wijze waarop deze verandering zich voordoet, voor ons in aanzienlijke verliezen resulteert [...] Deze bepalingen zullen onmiddellijke gevolgen hebben op het volgende vlak: 1° ons de geprivilegieerde positie afnemen die we hebben op de Franse markt voor meerdere van onze belangrijkste producten, zoals linnen, steenkool, katoen, gietijzer, machines en mechanica; 2° integendeel deze geprivilegieerde positie geven aan Engeland, onze meest gevreesde industriële rivaal, voor veel materialen met een hoge mate van consumptie, en dit niet enkel op vlak van tariefverminderingen, maar bovendien ook door de opheffing van een verbod dat voor ons een onoverkomelijke barrière blijft. Artikel 19 van het verdrag van 23 januari is zeer uitdrukkelijk op dit vlak. Het verzekert aan de Engelsen alle gunsten die het zal toekennen aan andere volkeren, voor de producten opgesomd in het verdrag.’

66 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l’Intérieur. Direction Générale de l’Agriculture et de l’Industrie*, n° 2643 (2 maart 1860): ‘Indien we anderzijds geen onmiddellijke verliezen lijden, kunnen we opwerpen dat we voor de toekomst aan grote gevaren blootgesteld zijn; in feite zal Engeland in staat zijn om ten gunste van zijn exclusieve en geprivilegieerde positie, vele betrekkingen aan te knopen in Frankrijk, die voorlopig en voor een voldoende lange termijn, ons zullen worden ontzegd, wanneer ten gevolge van de toepassing van het gemene tarief, op zijn beurt de toegang tot de Franse markt wordt toegestaan, bevinden wij ons onder de menigte, de Engelsen zullen de handel in bezit nemen, wat ons zal schaden, en zo niet onmogelijk zal zijn hen te ontnemen [...] We lopen dus niet het risico ons te vergissen indien we op algemene wijze zeggen dat voor het merendeel van de producten, onder het regime van de bestaande tarieven, Engeland in grote hoeveelheden zijn producten zal verkopen op de Franse markt, zijn situatie zal verbeteren, onder het rijk van een geprivilegieerde behandeling, in die mate dat de strijd zeer moeilijk, als niet onmogelijk zal zijn voor zijn concurrenten.’

zien waarvan een invoerverbod geldt, is de enige oplossing het sluiten van een nieuw handelsverdrag. Het wijzigen van het eigen douaneregime is namelijk geen optie:

*Quant aux produits frappés de prohibition, il est inutile de s'en occuper: aucune mesure, de quelque nature qu'elle soit, en dehors d'un traité de commerce [sic], ne saurait racheter pour nous l'inégalité de position qui nous est faite [...]. La réforme de notre tarif, entreprise dans ce but, donnerait lieu à des graves difficultés; il suffit de se rappeler l'émotion violente soulevée par le projet de réduire certains droits même dans les limites d'une protection de 10 à 30%, pour qu'on ne conserve aucune illusion sur les embarras de toute sorte qui assailliraient le Gouvernement dans le cas où, en vue de donner à notre industrie une forte impulsion, il voudrait procéder à des dégrèvements de tarif assez influents pour conduire à ce but.*⁶⁷

Charles Rogier vreest met andere woorden dat protectionistische tendensen bij de Belgische fabrieksbazen zullen opspelen. Deze overweging van een leidend figuur binnen de Belgische regering toont aan dat belangengroepen een reële impact hebben op de besluitvorming. Een vorm van *regulatory capture* valt tijdens de negentiende eeuw niet uit te sluiten.⁶⁸ Als belangengroepen de wijziging van het Belgische interne recht verhinderen, rest de regering nog slechts één mogelijkheid, het onderhandelen van een verdrag met Frankrijk. De bedoeling van een dergelijk verdrag moet zijn om Belgische producten op gelijke voet te stellen met de Britse of minstens gelijkaardige voordelen te verkrijgen. De brief aan Firmin Rogier van Michel Chevalier in het achterhoofd is dit een reële mogelijkheid. Het is onwaarschijnlijk dat Firmin zijn broer Charles hierover niet gebriefd zou hebben. Charles Rogier stelt, nog steeds in hetzelfde verslag aan de Vrière, dat de wijziging van het interne recht weliswaar de industrie zou kunnen stimuleren, maar dat de beste piste erin bestaat een verdrag te sluiten met Frankrijk met het oog op het verkrijgen van dezelfde voordelen als overeengekomen in het Anglo-Frans Verdrag.⁶⁹

Meer nog, door een nieuw handelsverdrag te onderhandelen meent Charles Rogier een grote hervorming van het Belgische tarief te kunnen realiseren, een mogelijkheid die on-

67 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l'Intérieur. Direction Générale de l'Agriculture et de l'Industrie*, n° 2643 (2 maart 1860): 'Het heeft weinig nut zich bezig te houden met de producten getroffen door een verbod: geen enkele maatregel, van welke aard dan ook, met uitzondering van een handelsverdrag [sic], kan voor ons de ongelijke positie waarin we zijn terechtgekomen, herstellen [...] De hervorming van ons tarief met het oog op dergelijk doel, zou heel wat moeilijkheden doen ontstaan; het volstaat te herinneren aan de hevige emoties opgeroepen door het project bepaalde tarieven te verlagen, zelfs maar tot de grens van bescherming van 10 à 30%, opdat men er geen illusies zou op nahouden over de verlegenheid waarin de regering zou worden gebracht, in het geval, met het oog op het geven van een sterke impuls aan onze industrie, ze zou willen voortgaan met verlagingen van het tarief die voldoende invloed hebben om een dergelijk doel te bereiken.'

68 Het gebruik van het begrip *regulatory capture* is hier anachronistisch, zie G. Stigler, 'The theory of economic regulation', *Bell Journal of Economics and Management Science*, 1971, 3-21, voor één van de eerste *public-choice*-theorieën over belangengroepen.

69 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l'Intérieur. Direction Générale de l'Agriculture et de l'Industrie*, n° 2643 (2 maart 1860): 'Ook al ben ik van mening dat men geen enkele maatregel mag veronachtzamen die, door het aanpassen van ons intern regime, nieuwe kracht kan geven aan onze industrie, ben ik er ook van overtuigd dat we het merendeel van de schadelijke effecten die ons bedreigen ingevolge het verdrag van 23 januari, niet kunnen bezweren, dan door met Frankrijk een verdrag te onderhandelen dat ons toelaat dezelfde voordelen te genieten.'

der andere omstandigheden ondenkbaar zou zijn.⁷⁰ Een nieuw handelsverdrag biedt dus ook kansen om tot hervormingen te komen. Zo'n hervorming wordt al lang tevergeefs voorbereid en bovendien schat Charles Rogier de kans vrij hoog in dat een verdrag gelijkaardig aan het Anglo-Frans Verdrag kan gesloten worden. Het ziet er dus naar uit dat Chevaliers brief aan Firmin zijn impact heeft op Charles Rogier, die op zijn beurt de Belgische regering in een pro-Franse richting stuwt. Charles Rogier toont zich daarenboven overtuigd van de voordelen die vrijhandel zal brengen. Zijn pleidooi is er één voor unilaterale vrijhandel, in feite een erg Engelse opvatting.⁷¹ Hij ziet een nieuw handelsverdrag als een gelegenheid om het Belgisch handelsregime te liberaliseren en de protectionisten de pas af te snijden door het verkrijgen van Franse concessies:

[...] D'après M. Gladstone, à l'exception du droit sur les eaux-de-vie, [l'Angleterre] n'a rien donné à la France qu'elle n'eût dû amplement sacrifier dans son propre intérêt. L'utilité d'une réforme de tarif étant pour nous un point hors de discussion, nous devons, me semble, saisir avec d'autant plus d'empressement l'occasion de la réaliser au moyen de concessions faites à la France, que nous écarterons ainsi les seuls arguments des protectionnistes qui fassent encore quelque impression sur le public et qui sont puisés dans la doctrine de la réciprocité.⁷²

Charles Rogier besluit dat nieuwe onderhandelingen met Frankrijk zo snel mogelijk moeten worden aangeknoopt, liefst nog voor de Lijnwaadconventie afloopt. Hij voelt dat de tijdsgeest meezit en waarschuwt voor een nieuwe wind, waarmee hij doelt op de staatkundige instabiliteit van Frankrijk. In zijn besluit maant Charles Rogier zijn collega de Vrière vervolgens aan om de onderhandelingen met Frankrijk te starten, met als model het Anglo-Frans Verdrag. Het zogeheten 'netwerk van de Cobden-verdragen' kondigt zich zo aan.⁷³

70 'Een grote hervorming van ons tarief die ons anders heel veel moeite zou kosten te realiseren zonder deze omstandigheden.'

71 Een centrale stelling van het werk van Marsh is dat de Britten vooral over vrijhandel denken in termen van unilaterale vrijhandel, terwijl onderhandelaars op het continent in termen van wederzijdse concessies denken. Hij stelt voor een onderscheid te maken naargelang onderhandelaars denken in termen van unilaterale vrijhandel (*free traders*) of wederzijdse concessies (*commercial liberals*). Dit verschillend denken over vrijhandel bepaalt volgens Marsh ook de ongemakkelijke houding van Groot-Brittannië als (voormalig) lid van de Europese Unie en dus ook de Brexit, zie Marsh, *Bargaining on Europe*, 6-7 en 210-211. De vraag is of Marsh' centrale stelling wel klopt, gezien Charles Rogier hier duidelijk een voorstander blijkt te zijn van unilaterale vrijhandel en dus geen *commercial liberal* is. Eén zwaluw maakt echter de lente niet, al blijkt uit eigen onderzoek dat binnen de negentiende-eeuwse Belgische kamers van koophandel ook heel wat voorstanders van unilaterale vrijhandel aanwezig zijn, zie F. Volkaert, *Infant industry protection in negentiende-eeuws België en de transitie van protectionisme naar vrijhandel: een rechtshistorische studie*, Gent, onuitgegeven masterproef 2018, 235-258.

72 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l'Intérieur. Direction Générale de l'Agriculture et de l'Industrie*, n° 2643 (2 maart 1860): 'Volgens Mr. Gladstone, met uitzondering van de tarieven op *eaux-de-vie* [brandewijn], heeft [Engeland] niets aan Frankrijk gegeven wat het niet had kunnen opofferen in zijn eigen belang. Het nut van een hervorming van het tarief is voor ons een punt tijdens de discussie, we moeten, lijkt het, met des te meer gretigheid van de gelegenheid gebruikmaken om dergelijke hervorming te realiseren, door middel van toegevingen aan Frankrijk, zodat we de enige argumenten wegnemen die de protectionisten hebben, welke nog steeds indruk maken op het publiek en die ontleend zijn aan de leer van wederkerigheid.'

73 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère de l'Intérieur. Direction Générale de l'Agriculture et de l'Industrie*, n° 2643 (2 maart 1860): 'Ik denk dat het passend is om vanaf heden de basis voor te bereiden om onderhandelingen aan te

6.3 Ménage à trois: Michel Chevalier, Eugène Rouher en Napoleon III

Op 14 maart bericht Firmin Rogier aan de Belgische regering dat hij vanuit de Franse administratie bevestiging gekregen heeft dat de voordelen die aan Engeland toegekend zijn, normaliter ook zullen worden uitgebreid naar andere landen waarmee Frankrijk een handelsverdrag zal sluiten.⁷⁴ Vanaf eind maart komen de definitieve voorbereidingen voor het onderhandelen van een nieuw verdrag bijgevolg in een stroomversnelling. De Vrière vraagt advies aan Firmin Rogier over mogelijke toegevingen aan Frankrijk. De minister wil goed ingelicht zijn, teneinde niet ten prooi te vallen aan Franse misleiding. Firmin Rogier wordt gevraagd al het nodige te doen om informatie te krijgen over de Franse eisen.⁷⁵

Op 3 april 1860 ontvangt minister van Buitenlandse Zaken de Vrière een volledige stand van zaken vanwege Firmin Rogier over het nieuwe Franco-Belgische Verdrag.⁷⁶ De hoofdlijn is dat de Fransen een reeks nieuwe verdragen willen sluiten met het Anglo-Frans Verdrag als model.⁷⁷ De nota geeft een boeiende weergave van de dynamiek binnen het Franse onderhandelingssteam. Firmin Rogier beschrijft de psychologie van centrale figuren zoals Chevalier, Napoleon III en minister Eugène Rouher⁷⁸ (1814-1884). De lezer krijgt zo een uniek inzicht in de tijdsgeest. Michel Chevalier staat niet negatief tegenover een systeem van differentiële heffingen op Belgisch linnen en ijzer. Chevalier is echter een dromer, een academicus in zijn ivoren toren, met weinig gevoel voor praktische aangelegenheden, zo analyseert Firmin Rogier:

Je n'ignore pas que M. Michel Chevalier semble croire qu'un régime différentiel pourrait nous être résumé pour certains produits, notamment les lins et les fers [...] Mais il ne faudrait pas, je crois, attacher une vé-

knopen met Frankrijk, met als uitgangspunt en als regel het verdrag van 23 januari.'

74 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Légation de Belgique*, N° 256/187 (14 maart 1860).

75 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Ministère des Affaires Étrangères*. Indicateur n° 2643, N°. d'ordre 208 (21 maart 1860).

76 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Légation de Belgique*, N° 333/244 (3 april 1860): 'Het systeem waartoe de Keizerlijke Regering besloten heeft bestaat in het sluiten van handelsverdragen met diverse machten, die de bepalingen van het recente verdrag met Engeland bevatten.'

77 BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Légation de Belgique*, N° 333/244 (3 april 1860).

78 Eugène Rouher wordt geboren op 30 november 1814 te Riom (Puy-de-Dôme), een gemeente nabij Lyon. Hij studeert rechten in Parijs en wordt advocaat op 21-jarige leeftijd. In 1848 zetelt hij in de *Assemblée constituante* als vertegenwoordiger voor het district Puy-de-Dôme. Later wordt hij verkozen voor de *Assemblée législative*. In 1849 wordt hij minister van Justitie. In de turbulente jaren omstreeks 1850 neemt hij meerdere keren ontslag om naderhand zijn ambt terug op te nemen. In 1853 neemt hij een belangrijke positie op binnen de Raad van State (*Conseil d'Etat*). In 1855 biedt Napoleon III hem het ambt van minister van Landbouw, Handel en Publieke Werken, een positie die hij tot 1863 zal bekleden. In deze hoedanigheid speelt hij een belangrijke rol bij de onderhandelingen over de handelsverdragen met Groot-Brittannië, België, de Zollverein, Pruisen en Italië evenals bij de hervorming van het interne Franse douanerecht. Onder Napoleon III zal Rouher tevens nog als minister voor Algerije en Koloniën en minister van Financiën optreden. In 1863 krijgt hij de titel van minister van Staat en zal hij kortstondig als voorzitter van de Raad van State optreden. Na de val van Napoleon III wordt hij meerdere malen verkozen als volksvertegenwoordiger en neemt de leiding van de bonapartistische partij op zich. In 1884 overlijdt hij. Hij staat bekend als een voorstander van vrijhandel en een tegenstander van Adolphe Thiers. Voor een biografie door een tijdsgenoot, F. Ribeyre, M. Rouher, *ministre d'État: étude biographique*, Parijs, 1863. Een meer objectieve weergave vindt men in A. Robert, E. Bourloton en G. Cougny *Dictionnaire des parlementaires français: depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 5, Parijs, 1889-1891, 202-204.

ritable importance à ces assertions. M. Chevalier est plutôt un théoricien qu'un agent pratique, capable d'exercer une influence sérieuse sur les décisions de l'Administration; il est d'ailleurs fort enclin à prendre ses désirs pour des réalités; le traité anglais n'est pour lui qu'un premier pas vers une complète liberté; mais il est peu probable qu'on le suive dans cette voie: le traité a été un acte politique, il a été l'œuvre de M. Cobden seul auquel l'Empereur a tout accordé, sans marchander; M. Chevalier a été choisie un peu comme homme de paille dans cette négociation, vu qu'il fallait un élément français ostensible; et l'on semble croire généralement que là se [onleesbaar] son rôle.⁷⁹

Firmin Rogier gelooft kortom niet echt in de vooropgestelde liberalisering van de Europese handel: hij verwijt Chevalier een gebrek aan realisme. Het Anglo-Frans Verdrag dient slechts een politiek doel volgens Firmin Rogier. Het is inderdaad onmiskenbaar zo dat in de visie van Napoleon III het verdrag met Engeland ook een politiek karakter heeft. Firmin Rogier schat de situatie niettemin enigszins verkeerd in. Het is juist dat Louis Napoleon de Anglo-Franse alliantie wilde verstevigen door een handelsverdrag, vooral in het licht van de Italiaanse kwestie en de annexatie van Nice en de Savoye.⁸⁰ Chevalier is er echter tegen de verwachting van Rogier wel in geslaagd zijn plannen te verwezenlijken. Hij ziet Chevalier onterecht louter als een stroman. De gevolmachtigd minister geeft daarentegen wel aan dat zowel Chevalier als de keizer zelf welwillend staan ten opzichte van de Belgische industrie, doch dat vooral Napoleon III zich bezorgd toont over de Franse arbeiders die mogelijk in de werkloosheid terechtkomen ten gevolge van een nieuw verdrag.⁸¹

Firmin Rogier lijkt zo de invloed van Chevalier te onderschatten. Hij vreest dat de klachten vanwege de industrie en de door hen vooropgestelde toename van de werkloosheid de Franse keizer zal doen terugkrabbelen. Hij gelooft bovendien niet dat België een systeem van differentiële heffingen zal kunnen afdwingen. Minister Eugène Rouher kant zich immers tegen deze benadering:

[...] Point essentiel c'est le langage de M. Rouher qui est formel à cet égard; le Ministre m'a déclaré qu'il ne voulait pas de régime différentiel et qu'il tenait surtout à simplifier les tarifs par des mesures générales uniformes. Le Traité, comme on l'a répété sans cesse, n'est qu'un forme; le fond, c'est le remaniement des tarifs par des réductions de droits et par la levée des prohibitions sans le concours du Corps législatifs.⁸²

⁷⁹ BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Légation de Belgique*, N° 333/244 (3 april 1860): 'Ik weet zeer goed dat Mr. Chevalier lijkt te denken dat een differentieel regime ons zou kunnen worden toegekend voor bepaalde producten, in het bijzonder voor linnen en ijzer [...] Maar men mag niet teveel waarde hechten aan deze uitspraken, denk ik. Mr. Chevalier is meer een theoreticus dan een praktische ambtenaar, in staat om een aanzienlijke invloed uit te oefenen op de beslissingen van het bestuur; hij is overigens geneigd om zijn wensen voor realiteit aan te nemen; het Engels verdrag is voor hem slechts een eerste stap naar volledige vrijheid; maar het is weinig waarschijnlijk dat men hem volgt op deze weg: het verdrag is een politieke daad geweest, het is het werk van Mr. Cobden geweest waarmee de Keizer heeft ingestemd, zonder te onderhandelen; Mr. Chevalier is een beetje gekozen als een stroman tijdens de onderhandeling, gezien er een ogenschijnlijk Frans element nodig was; en het lijkt dat men algemeen denkt dat zijn rol daartoe beperkt is.'

⁸⁰ Iliasu, 'The Cobden-Chevalier Commercial Treaty of 1860', in het bijzonder 73-98.

⁸¹ BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Légation de Belgique*, N° 333/244 (3 april 1860): 'De welwillende ingesteldheid van de Keizer voor de Belgische industrie is uitgesproken zowel door Zijne Majesteit zelf als door Mr. Chevalier. Maar ik weet anderzijds dat de Keizer onophoudelijk bestookt wordt door klachten, waarvoor hij niet onverschillig blijft en dat hij geraakt is door het cijfer van werkloze arbeiders en zij die in de toekomst werkloos zullen zijn.'

⁸² BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Légation de Belgique*, N° 333/244 (3 april 1860): 'Een essentieel punt is de formele taal van Mr. Rouher in dit opzicht; de Minister heeft mij verteld dat hij geen differentieel systeem wil en dat hij

Kortom, Rouher wil vooral liberalisering door vereenvoudiging. Handelsverdragen lenen zich hier uitstekend toe, omdat Napoleon III hiervoor een exclusieve bevoegdheid heeft. Ratificering vanwege het Franse parlement is niet vereist. De vraag is of dit voor België wel zo negatief is. Een lezing van de diplomatieke correspondentie toont aan dat een aantal Belgische kamers van koophandel negatief staat ten opzichte van dergelijk systeem.⁸³ Kort daarop, in 1865, wordt het systeem van differentiële rechten definitief afgeschaft.⁸⁴

6.4 De interpretatie van most-favoured-nation door Firmin Rogier

Tot slot buigt Firmin Rogier zich nog over de interpretatie van artikel 19 van het Anglo-Frans Verdrag: de *most-favoured-nation-clausule*. De geraadpleegde correspondentie geeft een bijzondere blik op de *law in the mind* van deze vooraanstaande diplomaat. Hij betoogt dat de Fransen een mogelijke interpretatie over het hoofd zien:

*En présence de cette déclaration, l'interprétation de l'article 19 du traité anglais n'a plus d'intérêt pratique. M. Rouher semble personnellement partager l'opinion émise à Londres et qui attribue de plein droit et gratuitement à l'Angleterre toutes faveurs faites à des tiers: l'Administration entière, y compris les bureaux de M. Rouher lui-même, ne comprend pas qu'on puisse seulement songer à donner ce sens à une clause qui ne saurait être considérée que comme de pur style.*⁸⁵

Firmin Rogier meent met andere woorden dat de Fransen zouden kunnen argumenteren dat de *most-favoured-nation-clausule* als een stijlclausule moet begrepen worden. De toekomst wijst echter uit dat deze interpretatie manifest verkeerd is. Nochtans is de interpretatie voorgesteld door Firmin Rogier niet uit de lucht gegrepen. Recht onderscheidt zich als sociaal fenomeen omdat zijn beoefenaars zich bezighouden met het toekennen van verschillende betekenissen aan eenzelfde (groep van) woord(en). Taal is inherent onduidelijk en leent zich tot verschillende interpretaties.⁸⁶ Geconfronteerd met een geheel nieuwe clausule, bestaat een consensus over welke interpretaties aanvaardbaar zijn vooralsnog niet. Firmin Rogier begrijpt bovendien wel degelijk de inhoud van de clausule. *Most-favoured-nation* is niet louter een stijlclausule. De nota vervolgt immers:

vooral de vereenvoudiging van tarieven op het oog heeft door uniforme, algemene maatregelen. Het Verdrag, zoals men onophoudelijk herhaalt, is slechts de vorm; de grond is de herziening van de tarieven door reducties van taksen en door het opheffen van verboden zonder inmenging vanwege het *Corps législatif*.'

⁸³ Volkaert, *Infant industry protection in negentiende-eeuws België*, 235-258.

⁸⁴ Suetens, *Histoire de la politique commerciale*, 100-101.

⁸⁵ BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Légation de Belgique*, N° 333/244 (3 april 1860): 'In het licht van deze verklaring, heeft de interpretatie van artikel 19 niet langer een praktisch belang. Mr. Rouher lijkt persoonlijk de opinie te delen die werd geuit in Londen, en die kent van rechtswege en kosteloos aan Engeland iedere gunst toe die aan derden wordt gedaan: de hele administratie, daarin begrepen de kantoren van Mr. Rouher zelf, begrijpen niet dat men zelfs maar durft te dromen van het geven van dergelijke betekenis aan een clausule die slechts als louter een stijlclausule kan worden beschouwd.'

⁸⁶ Vgl. F. Cohen, 'Transcendental nonsense and the functional approach', *Columbia Law Review*, 1935, 823-824. Zie ook R. Dworkin, *Law's empire*, Cambridge, 1986, 13.

[...] Si une semblable exigence se produiserait [sic], la France serait, dès l'abord, en mesure d'embarrasser sérieusement le Gouvernement Britannique, en faisant [sic] usage du même droit, en vertu de cette disposition bilatérale. Mais, je le répète, si le résultat est le même, il importe peu du moins pour le moment, qu'il provienne de la lettre du traité ou du système arrêté librement dans la pensée du Gouvernement Impérial de prendre ce traité pour base générale: et en admettant même que de part et d'autre, un fait d'accord pour n'user du bénéfice de l'art. 19 qu'à titre onéreux, il en résulte une situation précaire et de fâcheuses chances d'altération dans l'économie des Conventions tiers.⁸⁷

De bewoordingen van Firmin Rogier zijn nogal onhandig, maar deze passage betreft de interpretatie van *most-favoured-nation* als voorwaardelijke of onvoorwaardelijke clausule. De grote vraag is of men de voordelen van *most-favoured-nation* zonder meer kan invoeren of enkel onder 'bezwarende titel'. Vermoedelijk doelt Rogier hiermee op een vereiste van wederkerigheid. De toekomst wijst uit dat de *most-favoured-nation*-behandeling overeengekomen in het Anglo-Frans Verdrag onvoorwaardelijk is, zonder vereiste van wederkerigheid. Rogier stelt terecht de vraag of de onvoorwaardelijke *most-favoured-nation*-clausule bijgevolg niet onrechtmatig doorwerkt in de verhouding tussen een verdragspartij en een derde staat. Een onvoorwaardelijke *most-favoured-nation*-clausule in de verhouding tussen A en B kan inderdaad een impact hebben op de verhouding tussen B en C. Het is echter precies het onvoorwaardelijke karakter van de clausule die het Anglo-Frans Verdrag van 1860 zo vernieuwend maakt, aangezien voorwaardelijke *most-favoured-nation*-clausules reeds veel vroeger gemeengoed waren.⁸⁸

7 Het Franco-Belgisch Verdrag van 1861

Op 1 mei 1861 wordt het nieuwe handelsverdrag tussen België en Frankrijk ondertekend door enerzijds Firmin Rogier en Charles Liedts (1802-1878),⁸⁹ anderzijds de Franse ministers

⁸⁷ BDA, HDO, inv.nr. 2074, boek 2 (maart-mei 1860): *Légation de Belgique*, N° 333/244 (3 april 1860): 'Indien een dergelijke eis zich zou voordoen, zou Frankrijk van meet af aan in staat zijn om de Britse Regering in ernstige verlegenheid te brengen, door beroep te doen op hetzelfde recht, op basis van deze bilaterale bepaling. Maar, ik herhaal, indien het resultaat hetzelfde is, is het van minder belang, op dit ogenblik tenminste, of het nemen van dit verdrag als algemene basis volgt uit de letter van het verdrag dan wel vrij ontstaan is in het denken van de Keizerlijke Regering; en zelfs wanneer beide kanten overeenstemming bereiken om het voordeel van artikel 19 slechts in te roepen onder bezwarende titel, dan is het gevolg niettemin een precaire situatie en bestaat er een kwalijke kans dat de werking en de toepassing van overeenkomsten met derden wordt gewijzigd.'

⁸⁸ Zie *supra*, hoofdstuk 3, 'Een beknopte voorgeschiedenis van de *most-favoured-nation*-clausule'.

⁸⁹ Charles Liedts studeert rechten in Gent en wordt naderhand advocaat in Oudenaarde, zijn geboortestad. Later treedt hij toe tot de magistratuur. Hij zetelt tevens in de Kamer van 1831 tot 1848, inclusief vijf jaar als voorzitter. In 1840 is hij kort minister van Binnenlandse Zaken; in 1847 krijgt hij de titel minister van Staat. Een jaar later wordt hij voor het eerst naar Nederland gestuurd om te onderhandelen over een nieuw handelsverdrag, wat een tweede maal gebeurt in 1851. Een jaar later trekt hij naar Frankrijk om een bestaand handelsverdrag te heronderhandelen. Als minister van Financiën speelt hij in 1854, opnieuw bij onderhandelingen met Frankrijk, een belangrijke rol. Hij onderhandelt tot slot, samen met Firmin Rogier, het Franco-Belgisch Verdrag van 1861. Kort na het afronden van deze onderhandelingen, wordt hij bestuurder bij de Generale Maatschappij, beter bekend als de *Société Générale* (de machtigste financiële instelling in België), zie T. Juste, *Charles-Augustin Liedts*. Biographie nationale, dl. 12, Brussel, 1892-1893, 408-409.

Thouvenel (1818-1866)⁹⁰ en Rouher, de eerste bevoegd voor Buitenlandse Zaken, de tweede voor Landbouw, Handel en Publieke Werken. Op 28 mei verschijnt de tekst ervan in het Belgisch Staatsblad.⁹¹ De belangrijkste artikelen van het verdrag worden hier beknopt besproken.

In de artikelen 1 en 2 worden het Belgisch en Frans paviljoen⁹² gelijkgeschakeld. Anders gezegd, in de onderlinge relaties tussen België en Frankrijk geldt eenzelfde tarief, ongeacht of de belaste goederen worden aangeleverd met een Belgisch dan wel een Frans schip of over land. Artikel 3 heeft betrekking op de aanpassing van de uitvoerrechten langs beide kanten. Artikel 4 legt een specifiek tarief vast voor chemische producten van Belgische herkomst wanneer deze worden ingevoerd in Frankrijk. Artikel 5 heeft betrekking op *drawbacks*⁹³ voor chemische producten. Frankrijk verbindt zich ertoe deze af te schaffen. Artikel 6 stemt de accijnzen in beide landen op elkaar af. Indien een in het verdrag opgesomd '*article de production ou de fabrication nationale*'⁹⁴ getroffen wordt door een accijnsverhoging, mag de andere partij de invoerrechten op '*un article similaire*'⁹⁵ verhogen. In feite bevat artikel 6 een sanctiemechanisme voor artikel 7. Dit artikel bepaalt namelijk dat op '*les marchandises originaires de l'un des deux pays et importées dans l'autre*'⁹⁶ geen accijns of gelijksoortige consumptiebelasting mag worden geheven die hoger is dan de belasting op '*les marchandises similaires de production nationale*'.⁹⁷

Artikel 16 is identiek aan artikel 11 van het Anglo-Frans Verdrag. Beide partijen verbinden zich ertoe noch de export van steenkool te verbieden, noch de uitvoer te belasten.⁹⁸ De

90 Edouard Thouvenel neemt tijdens het Tweede Keizerrijk de posities van senator en minister in. Hij studeert rechten en doet in 1839 dienst bij het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken. Een tijdlang is hij *attaché* bij de Franse legatie in Brussel. In 1855 benoemt Napoleon III hem tot ambassadeur te Constantinopel. Begin 1860 krijgt hij het ambt van minister van Buitenlandse Zaken toegewezen, in welke hoedanigheid hij het Franco-Belgisch Verdrag van 1861 mee onderhandelt. Als minister van Buitenlandse Zaken speelt hij een belangrijke rol bij de annexatie van Nice en de Savoye evenals bij de Franse expedities in Syrië en China. In 1862 neemt hij ontslag vanwege onenigheid binnen de Franse regering over de Italiaanse eenmaking, A. Robert, E. Bourlonton en G. Cougny, *Dictionnaire des parlementaires français: depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 5, Parijs, 1889-1891, 418-419.

91 *Loi qui approuve le traité de commerce conclu, le 1er mai 1861, entre la Belgique et la France* (1), BS 28 mei 1861.

92 Hiermee wordt het instrument bedoeld ter identificatie van een voer- of vaarttuig, zoals een vlag of een vaandel.

93 De World Customs Organisation definieert *drawbacks* als volgt: "The term "drawback" in commercial law signifies the practice of paying back or refunding duties (customs, sales or excise duties) on re-exported goods (goods may be re-exported either unprocessed, processed or incorporated in other products) which have been previously taxed at importation. Drawback may also be called a "border tax adjustments". In feite gaat het om een vorm van exportsubsidies.

94 Deze term is moeilijk te vertalen. Bedoeld worden goederen van nationale oorsprong.

95 'Een gelijkaardig product'.

96 'Goederen oorspronkelijk uit één van beide landen en geïmporteerd in het andere'.

97 'Gelijkaardige goederen van nationale productie'. Deze clause kan als een vroege voorloper van de 'national treatment'-clause beschouwd worden. Artikel III (2) GATT leest als volgt: 'The products of the territory of any contracting party imported into the territory of any other contracting party shall not be subject, directly or indirectly, to internal taxes or other internal charges of any kind in excess of those applied, directly or indirectly, to like domestic products.' De betekenis van deze laatste term 'like domestic product' staat zeer ter discussie, zie H. Horn en P. Mavroidis, 'Still hazy after all these years: the interpretation of national treatment in the GATT/WTO case-law on tax discrimination', *European Journal of International Law*, 2004, 39-69. Over de artikelen 6-7 van het Franco-Belgisch Verdrag zouden gelijkaardige discussies mogelijk zijn. Artikel III (2) GATT en artikel 7 van het FBV zijn vrij gelijkaardig. Artikel 7 FBV luidt als volgt: '*Les marchandises de toute nature, originaires de l'un des deux pays et importées dans l'autre, ne pourront être assujetties à des droits d'accise ou de consommation supérieurs à ceux qui grèvent ou grèveraient les marchandises similaires de production nationale*'. De termen 'like domestic products' en '*les marchandises similaires de production nationale*' zijn nagenoeg identiek.

98 Over de herkomst van de bepalingen over steenkool, zie J. Lemnitzer, *Power, law and the end of privateering*, Basingstoke, 2014, 97-98 en 112-113. Vgl. Volkaert, *Infant industry protection in negentiende-eeuws België*, 213-224.

Belgische kamers van koophandel, die de regering adviseerden om de exportrestricties op steenkool te behouden, worden daarmee niet op hun wenken bediend.⁹⁹ De Fransen doen echter wel een toegeving van hun kant. Zij verbinden zich ertoe voor de duur van het verdrag de invoerrechten op steenkool, steenkoolbriketten en cokes niet te verhogen. De Belgische regering zorgt dus wel voor een compensatie ten voordele van de eigen staal- en metaalindustrie. Het ziet er echter naar uit dat de Fransen toch beter onderhandeld hebben. Zij verkrijgen namelijk ook vanwege België een verlaging van de invoerrechten tot 1 frank per 1000 kilogram op steenkool, steenkoolbriketten en cokes van Franse oorsprong.

De overige artikelen van het verdrag zijn minder interessant. De tekst bevat heel wat meer administratieve bepalingen dan het Anglo-Frans Verdrag, onder meer met betrekking tot douanecontroles. In artikel 30 komen beide partijen overeen om wederzijds iedere belasting op de transit van goederen af te schaffen. Specifiek wordt ook *most-favoured-nation*-behandeling inzake transit overeengekomen. Verder wordt in artikel 35 Algerije met Frankrijk gelijkgesteld. Artikel 36 heeft dan weer betrekking op de aandelen- en obligatiehandel. Titels uitgegeven door Franse overheidslichamen en naamloze vennootschappen moeten op officieel in België erkende beurzen worden toegelaten in zoverre deze titels op de Parijse beurs toegelaten zijn. Omgekeerd geldt hetzelfde voor titels uitgegeven door Belgische overheidslichamen en naamloze vennootschappen toegelaten op de beurs van Brussel. Er is met andere woorden sprake van wederzijdse erkenning. Dit is een juridische techniek die vandaag ook binnen de Europese Unie wordt gebruikt om het nationaal recht van de Unielidstaten op elkaar af te stemmen, onder meer in het kader van de interne markt.¹⁰⁰ Artikel 37 tot slot bevat de *most-favoured-nation-clausule*:

Chacune des deux hautes parties contractantes s'engage à faire profiter l'autre de toute faveur, de tout privilège ou abaissement dans les tarifs des droits de l'importation ou à l'exportation des articles mentionnés ou non dans le présent traité, que l'une d'elles pourrait accorder à une tierce puissance. Elles s'engagent, en outre, à n'établir l'une envers l'autre aucun droit ou prohibition d'importation ou d'exportation qui ne soit, en même temps, applicable aux autres nations.¹⁰¹

Deze bepaling is nagenoeg identiek aan de *most-favoured-nation-clausule* in het Anglo-Frans Verdrag (*supra*). Er zijn echter twee kleine verschillen waarvan het belang inhoudelijk gezien significant is. Ten eerste slaat '*toute faveur, privilège ou abaissement dans les tarifs*' zowel op in- als uitvoerrechten. In het Anglo-Frans Verdrag heeft *most-favoured-nation*-behandeling daarentegen enkel betrekking op invoerrechten. Ten tweede heeft de *most-*

⁹⁹ Volkaert, *Infant industry protection in negentiende-eeuws België*, 235-258.

¹⁰⁰ De literatuur over wederzijdse erkenning is quasi-oneindig. Bij wijze van voorbeeld: F. Schioppa, *The principles of mutual recognition in the European integration process*, Basingstoke, 2005.

¹⁰¹ 'Elk van de twee contracterende Hoge Partijen verbindt zich ertoe de andere te laten genieten van iedere gunst, ieder privilege of verlaging van de tarieven van de in- of uitvoerrechten op de artikelen genoemd of niet genoemd in het huidige verdrag, die één van hen zou kunnen toekennen aan een derde macht. Ze verbinden zich er bovendien toe, de één ten opzichte van de ander, geen tarief of verbod op de in- of uitvoer in te stellen, dat niet op hetzelfde moment van toepassing zal zijn ten aanzien van andere naties.'

favoured-nation-behandeling zoals hier geformuleerd betrekking op alle mogelijke artikelen. Er staat namelijk ‘*des articles mentionnés ou non*’.¹⁰²

Kortom, de invloed van het Anglo-Frans Verdrag is groot. De sleutelclausules zijn nagenoeg identiek. Men kan echter wel vaststellen dat er geen blinde knip- en plak oefening heeft plaatsgevonden. Zo is de *most-favoured-nation*-clausule in het Franco-Belgisch Verdrag duidelijker geformuleerd dan die in het Anglo-Frans Verdrag. De bepalingen over de beurshandel in het Franco-Belgisch Verdrag illustreren deze vaststelling verder. Het gebruik van wederzijdse erkenning is hierbij opvallend. De gemeenschappelijke taal en traditie spelen ongetwijfeld een belangrijke rol in dit verhaal.

8 Besluit

Deze bijdrage heeft de totstandkoming van het Franco-Belgisch Verdrag onderzocht, aan de hand van de contextuele rechtshistorische methode, aangevuld door intellectueel historische elementen. Zowel de Belgische parlementaire voorbereidingen, maar vooral de diplomatieke correspondentie komen hierbij ruimschoots aan bod. De toepassing van het internationaal recht is tijdens de negentiende eeuw immers de zaak van ministeries van Buitenlandse Zaken en diplomaten, wat de discussie over de interpretatie van de *most-favoured-nation*-clausule bevestigt. De rol van een individu – en het sociaal netwerk waarbinnen een persoon zich beweegt – kunnen zo sterke invloed uitoefenen op het (handels)beleid en het recht. Firmin Rogier is hiervoor illustratief. Als broer van een vooraanstaand Belgisch liberaal politicus, onderhandelt hij twee van de belangrijkste handelsverdragen die België tijdens de negentiende eeuw sluit. Hij onderhoudt rechtstreekse contacten met hooggeplaatste figuren binnen de Franse administratie en heeft zo toegang tot *insider*-informatie, die hij handig doorspeelt aan zijn broer. Verder krijgt ook de economische context de nodige aandacht. De Belgische beleidsmakers tonen zich uiterst bezorgd over de stand van de industrie en houden hiermee duidelijk rekening. Recht en economie interageren met andere woorden voortdurend. Tot slot werd ook de tekst van het Anglo-Frans Verdrag zelf besproken. Gezien de tekst van het verdrag beknopt is, geldt dit noodzakelijkerwijze ook voor deze tekstuele bespreking zelf. Een aantal opvallende tekstuele gelijkenissen met vandaag werden niettemin gesignaleerd. De volgende paragrafen bevatten een samenvatting van de belangrijkste bevindingen van deze bijdrage.

In 1860 sluiten Groot-Brittannië en Frankrijk het zogenoemde Cobden-Chevalier Verdrag, dat de wederzijdse handelsbarrières tussen beide landen sterk afbouwt. De centrale clausu-

¹⁰² Het verrichte archiefonderzoek geeft geen aanwijzingen over het *waarom* van deze kleine, doch significante verschillen. De bijkomende beperkingen op de soevereiniteit van beide landen zijn groot: de uitsluiting van uitvoerrechten (anders gezegd, de mogelijkheid om voor verschillende handelspartners ongelijke uitvoerrechten te heffen) geldt voor alle producten (*‘des articles mentionnés ou non’*). België en Frankrijk kunnen in hun onderlinge relatie ten aanzien van derde landen dus niet langer discrimineren wat betreft uitvoerrechten voor om het even welk product; terwijl Frankrijk en Groot-Brittannië deze mogelijkheid wel ten volle behouden.

le van het verdrag is de onvoorwaardelijke *most-favoured-nation-clausule*. Het verdrag wordt genoemd naar de twee belangrijkste onderhandelaars, Richard Cobden en Michel Chevalier. De eerste is sinds een aantal decennia de grootste verdediger van vrijhandel in het Britse parlement. Chevalier op zijn beurt is een vooraanstaand vrijhandelseconoom en adviseur van keizer Napoleon III. Dit nieuwe handelsverdrag wordt in België koud ontvangen. Men vreest voor negatieve gevolgen voor de Belgische industrie op de Franse markt ten gevolge van nieuwe Britse concurrentie. In 1842 werd immers de Frans-Belgische Lijnwaadconventie gesloten, waarbij België preferentiële toegang tot de Franse markt verkreeg. Door de *most-favoured-nation-clausule* in het Anglo-Frans Verdrag, dreigt België deze voordelen te verliezen.

België wenst daarom een nieuw handelsverdrag te sluiten met Frankrijk. De voorbereidingen aan Belgische kant over een nieuw handelsverdrag beginnen met een vriendschappelijke brief van Chevalier (de onderhandelaar van het Anglo-Frans Verdrag) aan Firmin Rogier, de broer van de voorman van de Belgische liberale partij, Charles Rogier. Opvallend is dat Firmin Rogier zowel de onderhandelingen in 1842 en 1861 leidt. Zijn sociaal netwerk levert België echter heel wat nuttige informatie tijdens de onderhandelingen. Frankrijk geeft aan bereid te zijn een verdrag te sluiten met België, met het Anglo-Frans Verdrag als model. Aanvankelijk bestaat er van Belgische kant nogal wat wantrouwen ten aanzien van het Franse voornemen. Het verlies van de voordelen bedongen in de Lijnwaadconventie van 1842 weegt zwaar door in de geesten van de Belgische beleidsmakers. De nieuwe onvoorwaardelijke *most-favoured-nation-clausule* wordt als problematisch beschouwd voor de positie van Belgische producten op de Franse markt. België zet vervolgens toch, onder impuls van Charles Rogier, allicht daartoe aangemaand door zijn broer, stappen ter voorbereiding van een nieuw verdrag.

Opmerkelijk is dat ondanks de vriendschappelijke contacten tussen beiden, Firmin Rogier enige twijfels heeft bij de betrouwbaarheid van Chevalier. Hij vindt de voormalige houder van de leerstoel economie aan het *Collège de France* te veel een dromer, met weinig gevoel voor *Realpolitik*. Rogier onderschat echter de invloed van Chevalier op de keizer. Frankrijk sluit vanaf 1860 in slechts zes jaar nog handelsverdragen met maar liefst elf landen in Europa.¹⁰³ België volgt Frankrijk op de voet en wordt één van de voortrekkers bij de totstandkoming van een Europese gemeenschappelijke markt. België sluit in deze periode namelijk nog verdragen met nagenoeg ieder land in Europa dat enig belang heeft op economisch vlak.¹⁰⁴ Deze handelsverdragen hebben alle het Anglo-Frans Verdrag van 1860 als model. Artikel 19, de *most-favoured-nation-clausule*, is de sleutelbepaling van dit verdrag.

Nochtans is discussie mogelijk over de interpretatie van deze clausule. Er is sprake van een zekere ambiguïteit. Een ervaren diplomaat zoals Firmin Rogier signaleert twee problemen. Ten eerste zou men de clausule kunnen beschouwen ‘*comme de pur style*’. Aangezien een onvoorwaardelijke clausule volkomen nieuw is, is Rogiers opmerking niet geheel uit de lucht gegrepen. Ten tweede oordeelt Rogier dat *most-favoured-nation* in on-

103 Marsh, *Bargaining on Europe*, 28.

104 Suetens, *Histoire de la politique commerciale*, 93-94.

voorwaardelijke vorm onaanvaardbare gevolgen kan hebben voor derde staten. Het is echter precies de essentie van *most-favoured-nation* om discriminatoire behandeling in de handelsrelaties tussen staten uit te schakelen.

Hoe dan ook, de ambiguïteit van *most-favoured-nation* zoals geformuleerd door artikel 19 weerhoudt België en Frankrijk niet van de *most-favoured-nation-clausule* in het Franco-Belgische Verdrag op min of meer dezelfde wijze te formuleren. In minder dan een decennium 'bekeert' nagenoeg heel Europa zich tot de onvoorwaardelijke vorm van *most-favoured-nation*. Door het sluiten van een groot aantal handelsverdragen, inclusief *most-favoured-nation*, ontstaat uiteindelijk het Cobden-Chevalier-netwerk en een premature gemeenschappelijke Europese markt. De voordelen van de onvoorwaardelijke *most-favoured-nation*-vorm zijn echter zo groot dat de clausule de desintegratie van de gemeenschappelijke markt omstreeks de eeuwwisseling overleeft. *Most-favoured-nation* is in zijn onvoorwaardelijke vorm nog steeds de basis van het hedendaagse multilaterale handelssysteem.

Summary

In 1860, France and Great-Britain concluded the so-called Cobden-Chevalier commercial treaty, comprising the first unconditional *most-favoured-nation* clause in history. From an economic perspective, for a neutral country with a small, open economy, the *most-favoured-nation* clause and its potential for the liberalisation of international trade is to be welcomed. Notwithstanding, Belgian policymakers were not pleased with these new evolutions. They foremost feared the loss of preferential access to the French market. Consequently, the Belgian head diplomat in Paris even argued for an interpretation of 'the most favoured nation' as a clause that is purely stylistic. He also warned for the adverse effects on the rights of third parties. In the end, Belgian policymakers realised that the *most-favoured-nation* clause also entailed benefits and the State concluded a commercial treaty with France in 1861, comprising a *most-favoured-nation* clause that is strikingly similar to the *most-favoured-nation* clause in the Anglo-French Treaty of 1860. From 1861 to 1865, Belgium engaged in a treaty-making campaign all over Europe, contributing to the establishment of the Cobden-Chevalier Treaty-network and a liberal era of trade in Europe.

Keywords

Most-Favoured-Nation Clause, Nineteenth Century, Belgian Trade Policy, Firmin Rogier (1791-1875), Charles Rogier (1800-1885), Anglo-French Cobden-Chevalier Treaty (1860), Franco-Belgian Treaty (1861)

De kunst van het recht

Vanessa Paumen, Tine Van Poucke, Stefan Huygebaert en Georges Martyn, *De Kunst van het Recht. Drie eeuwen gerechtigheid in beeld*, Tielt, Lannoo 2016, 208 p. EAN 9789401440400 (€ 29,99)

Ius est ars boni et aequi: recht is de kunst van het goede en het billijke. Recht en gerechtigheid te bewerkstelligen is inderdaad een kunst, en zeker geen sinecure, het goede en het billijke moet voortdurend bevochten worden in een eeuwigdurend strijdtoneel, eertijds met de vuist en later steeds vaker met het woord. Er rust op houders en hoeders van het recht, een noodzakelijke publieke plicht gerechtigheid te bewerkstelligen. Goede justitie verdient navolging. Geen wonder dat die publieke plicht door de eeuwen heen zeer veel aandacht kreeg, als de hoogste deugd, in de verbeelding van het recht. Verbeelding is verweven in de woorden van het recht. Ulpianus verbeeldde geleerde juristen als priesters;¹ regels kunnen beeldend worden verwoord, en de mooiste is wel die uit het oude Friese landrecht op grond waarvan een moeder het erfdeel van haar kind te gelde maken kan, als ‘thet kind is stocnakend jef-ta huslas, and thenna ti thiuster niwel- and nedcalda winter and thio longe thiustre nacht on tha tunan hliet ...’² De gecodificeerde civiele traditie is wat minder beeldend dan de lokale, en eveneens minder dan de common law traditie aan de overzijde van het kanaal. Wie de woorden leest: ‘[i]t was bluebell time in Kent’, weet onmiddellijk: met deze worden vangt de beslissing aan van Lord Denning waarmee shockschade voortaan voor vergoeding in aanmerking zou komen.³ De feiten kunnen worden verbeeld en daarmee een regel tot leven brengen. Verbeelding als stijlmiddel, mnemonisch, om regel of oordeel in te prenten.

Aanzien doet gedenken dat is al lang een onderkend gegeven – Homerus liet Hephaistos onder veel meer een gerechtigheidsstafereel in Achilles’ schild uithameren – exempla, voorbeelden, van mensen of gebeurtenissen kunnen worden aangehaald ter versterking of verzwakking van zaken, aldus Cicero;⁴ Jan Matthijsen, schepen van Den Briel in de aanvang van de vijftiende eeuw, verwerkte zeer vele exempla in zijn Rechtsboek.⁵ Daarom hoort de verbeelding van justitie bij de publieke, openbare, machtsuitoefening. Die beeldtraditie is internationaal, met lokale eigenaardigheden. Daarvan doet dit boek, een ca-

talogue van een gelijknamige tentoonstelling in het Brugse Groeningemuseum, prachtig verslag.

Drie eeuwen gerechtigheid in de kunst verbeeld, geeft ons de lange oordelende mars vanuit uit de duisternis der eeuwen tot in onze tijd. Tentoonstelling en catalogus zijn prachtig ingericht en uitgegeven, met royaal gestoffeerde en uitstekende analyses van goed gekozen themata uit het panopticum van recht en rechtvaardigheid, door in de volgorde van verschijning Georges Martyn, Anne van Oosterwijk, Vanessa Paumen, Elissa Watters, Virginie D’Haene, Mathias Desmet, Jos Monballyu, Kristel van Aude-naeren, Martijn Vermeersch, Stefan Huygebaert, Alain Wijffels, Evelien de Wilde, velen met meerdere, soms gezamenlijke bijdragen. Die bijdragen zijn ondergebracht in vijf themata: hemelse rechtspraak als voorbeeld voor de wereldse rechtspraak (I); exempla iustitiae in het tweede deel (II); Cambyses Sisamnes en Otanes vochten zich in op eigen kracht (III), wat verder ter tafel kwam, waaronder Joos de Damhouder (IV), terwijl Iustitia – de hoogste deugd in het laatste deel – tentoonstelling en boek besluit (V).

De parallel van hemelse en wereldse rechtspraak is als verbeelding, voorbeeld en legitimatie tegelijk, van alle tijden – Themis en Sol Iustitiae zijn al zo lang onder ons – de vergelijking met priesters door Ulpianus legt de verbinding met het hogere, en net zo gebeurde in het Christelijke geloofs- en wereldbeeld. Vreemd is het ook daarom niet dat procesrecht juist door de kerkelijke rechtspraak tot wasdom gekomen is, en door de wereldlijke justitie overgenomen. Wie Joos de Damhouder’s rijk geïllustreerde *Practycke in Civile saecken* leest, ziet en leest de fundamentele verwevenheid van wereldse met hemelse justitie, vanwege de schepping van de mens naar Gods evenbeeld: [m]aer de mensch heeft sijn rechtveerdicheyt, soo hy eenige heeft, van de goddelijke rechtveerdicheyt gekreghen en behoort de selve, voor so veel als in hem is, naer den regel van de Goddelijke rechtveerdicheyt te schicken.⁶ Die verwevenheid blijkt ook uit het gebed dat voorafgaande aan de zitting van bijvoorbeeld het Utrechtse schepengerecht werd uitgesproken: ‘en hij zeide tot de rechters: ziet wat gij doet, want gij houdt het gericht, niet den mens, maar den Heere; en Hij is bij u in de zaak van het gericht.’⁷

Zowel het oude als het nieuwe testament bieden zeer vele voorbeelden van recht en gerechtigheid, van de eerste dagvaarding ‘Adam, ubi es?’, tot het laatste oordeel,⁸ maar bovenal zijn daar uit het nieuwe testament als gerechtigheidsstafereel gebruikt het proces tegen Jezus, de kruisiging en het laatste oor-

deel als voorbeelden van weging van goed en kwaad. Een prachtige laat zestiende-eeuwse voorstelling uit het Maastrichts stadhuis – met het eerste gezicht op de bovenstroomse stad aan de Maas – Christus als rechter, oordelend in rood kleed, vergezeld van het zwaard der gerechtigheid en de lelie der barmhartigheid – een deugd vaak verbeeld door Maria – boven de wereldse justitie, met allerlei dreigende ondeugden. Zwaard en weegschaal bevinden zich in die Bijbelse voorstelling vaak bij aartsengel Michael in goede handen, want hij weegt de zielen en bestrijdt het kwade.⁹ Het laatste oordeel treffen we in de noordelijke Nederlanden niet zo vaak aan. In de godsdiensttwisten tussen Arminianen en Gomaristen trokken de preciezen met hun predestinatieleer aan het langste eind, en als de uitkomst te voren al vaststaat, kan een verbeelding van het laatste oordeel geen aansporing tot goed handelen zijn, en het is niet vreemd dat dat laatste oordeel na het eerste kwart van de zeventiende eeuw verdwijnt als verbeelding van gerechtigheid in overheidsgebouwen in de Noordelijke Nederlanden.

Vele exempla spoelden voorts aan op de oevers van onze klassieke stromen van historie en mythologie. Die exempla verhalen van justitie, deugdelijk of ondeugdelijk, van de (grond)regels van (proces) recht. In zeer veel overheidsgebouwen, schepenkamers en hogere gerechten zijn die exempla aan te treffen. De deuren van de oude grote zittingszaal van de Hoge Raad kent Salomo en Daniel en Suzanna uit de bijbel, Cambyses en Zaleukos uit de klassieke historie, de gerechtigheid van Trajanus en van de goede graaf Willem III uit de vroege en latere middeleeuwse verdichting, maar er zijn er veel en veel meer. De Thebaanse rechters, blind en zonder handen; Herkinbald van Bourbon die eigenhandig zijn neef, de veertiende-eeuwse graaf Willem de Goede – maar niet mild in zijn oordeel – die eigenhandig zijn baljuw onthalt,¹⁰ de eerste meer in de zuidelijke, de laatste in de noordelijke Nederlanden verbeeld;¹¹ Keizer Otto III, die zijn eigen vrouw laat terechtstellen; Papinianus, die de moord van de keizer, Caracalla, op zijn broeder Geta niet wenste te rechtvaardigen.

Wie door de oude stadhuizen van het Avondland wandelt, heeft veel moois te verwachten. In het Amsterdamse van de hand van Artus Quellinus als achtergrond van de vierschaar: centraal het rechtvaardige oordeel van Salomo en ter weerszijden de barmhartigheid van Zaleukos – die een van zijn eigen ogen uit liet steken om zijn zoon het verlies van bei-

de te besparen en zo binnen de grenzen van de wet kon blijven¹² – de kracht en publieke zaak van Lucius Junius Brutus, die zijn eigen zonen liet terechtstellen wegens heulen met de oude Tarquinen.¹³

Van Traianus' rechtvaardigheid doet Johannes Diaconus verslag in zijn levensbeschrijving van Gregorius de Grote waarin hij beschrijft dat de priester (later Paus) Gregorius over het Forum van Trajanus wandelt, en daar een reliëf ziet waarop de legende staat afgebeeld: een weduwe beklagt zich bij de keizer, die op het punt staat met zijn leger uit te trekken, over de dood van haar zoon door toedoen van een van 's keizers soldaten Trajanus belooft haar dat recht zal geschieden na zijn terugkomst, maar daar neemt de weduwe geen genoegen mee. Wat zal er gebeuren als de keizer niet terugkeert? Weegt dan de onzekere goede daad van zijn opvolger mee bij de beoordeling van Trajanus' eigen deugdzaamheid? De keizer doet dan toch terstond zelf recht en stelt de soldaat die in latere versies van het verhaal zijn eigen zoon wordt, ter plekke terecht. Ook via Dante's *divina commedia* kwam dit exemplum terecht in het vagevuur.¹⁴

Herodotos¹⁵ schonk ons het verhaal van Cambyses, zoon van Cyrus en koning der Perzen, die hij met recht zeer krankzinnig noemt, en eveneens wel raad wist met de omkoopbare rechter Sisamnes, die voor geld een onrechtvaardig vonnis had geveld. In korte slagen verhaalt Herodotos, zonder expliciet aan Cambyses' krankzinnigheid te refereren, van het gevolg. Sisamnes wordt gearresteerd, levend gevild, zijn huid wordt tot stroken verwerkt en daarmee wordt de rechterstoel bekleed. Otanes, zoon van Sisamnes, mag dat ambt uitoefenen, gezeten op die stoel des vaders. Het is een tafereel dat in vroegmoderne tijd vaak werd verbeeld opdat rechters hun taakopvatting deugdelijk zouden waarnemen. De mooiste Cambysesverbeelding van al is van de hand van Gerard David, uit de Brugse schepenkamer.

Procesrechtelijke Verhandelingen spruiten uit de romeins-canonieke procedure, en de verwijzingen in die uiteenzettingen naar Bijbelse voorschriften zijn tot in de moderne tijd aanwezig. Joos de Damhouder heeft als geen ander op de schouders van Philips Wielant die toon gezet voor het Nederlandse zuiden en noorden. Wie in Brugge is kan hem nog zien, vlak bij Michelangelo's Madonna en het graf van Maria van Bourgondië – die van het groot-privilege – afgebeeld met familie in een triptiek in de Onze Lieve Vrouwekerk. De schatplichtigheid aan Damhouder is groot, maar dat blijkt niet meer uit expliciete

verwijzingen. In deze eeuw wordt aan Damhouders werk nog eenmaal gerefereerd voor het hoogste Noord-Nederlandse forum. Advocaat-Generaal Jörg brengt Damhouders werk ter sprake, waar het gaat om de genuanceerde verdeling van de proceskosten.¹⁶ Het is de enige expliciete hedendaagse verwijzing naar hem in het elektronische corpus van rechtspraak. Kosten en tijd – twee praktische, maar altijd aanwezige kwesties bij de rechtsbedeling, waarvoor rechters en advocaten verantwoordelijk werden gehouden – in woord en beeld, waarvan de *litis abusuprenten* van Galle en Goltzius getuigen. Deugden moeten worden ingeprent.

De deugden *iustitia*, *veritas*, *fortitudo*, *prudentia* – geloof, hoop en liefde – klassiek en bijbels – hebben altijd onderdak, vaak ook met andere noodzakelijke deugden, zoals *temperantia*, zelfstandig of als gezelschap van een *exemplum*. Goede rechtsbedeling verlangt rechters die deugdzaam zijn in hun oordelen. Ook weer uit de klassieke mythologie wordt verhaald van de (Egyptisch-) Thebaanse rechters, van wie de opperrechter blind is, en de overige rechters zonder handen zijn; Alcibus neemt het in zijn *emblemata* van 1531 over. De moraal: geld behoren rechters niet aan te nemen, en een oordeel vergt goed luisteren.¹⁷ Dat is in de alledaagse rechterlijke praktijk niet altijd even makkelijk. Luisteren gaat vaak beter met de ogen dicht – maar dan kan het ook achteraf spannend worden. Want lijkt dat niet erg op slapen? In een vrij recente rechterlijke beslissing is dat in Duitsland aan de orde gesteld. De ogen dicht, dat lijkt op slapen, maar dat hoeft het nog niet te zijn.

*Auch das Schließen der Augen und das Senken des Kopfes auf die Brust, selbst wenn es sich nicht nur auf wenige Minuten beschränkt, beweist noch nicht, dass der Richter schläft. Diese Haltung kann vielmehr auch zur geistigen Entspannung oder zu besonderer Konzentration eingenommen werden. Deshalb kann erst dann davon ausgegangen werden, dass ein Richter schläft oder in anderer Weise „abwesend“ ist, wenn andere sichere Anzeichen hinzukommen, wie beispielsweise tiefes, hörbares und gleichmäßiges Atmen oder gar Schnarchen oder ruckartiges Aufrichten mit Anzeichen von fehlender Orientierung. Hochschrecken allein kann wiederum auch nur daraufschließen lassen, dass es sich um einen Sekundenschlaf gehandelt hat, der die geistige Aufnahme des wesentlichen Inhalts der mündlichen Verhandlung nicht beeinträchtigt.*¹⁸

Fehlender Orientierung? Niet dit boek! Het staat in een mooie en lange traditie van in boekvorm uitgegeven illustraties van recht en gerechtigheid.¹⁹ Met name *Thronus Iustitiae* heeft terecht ook een plaats

verdiend in deze catalogus, geïllustreerd door de Utrechtse kunstenaar Joachim Wttewaal, verschenen in 1606 en door Den Tonkelaar in 2007 en 2014 opnieuw uitgegeven. Inspiratie kan het nog steeds bieden. Behalve Mozes, Salomo, Papinianus, Graaf Willem de Goede, Cambyses, Alexander de Grote, de Atheense Areopagieten, de kruisdraging, het laatste oordeel, en de wankelmoedige rechter Bias, verschijnt daar de jongeling Daniel, die opstaat ten gunste van Suzanna. ‘En als men haar wegvoerde tot de dood, zo verwekte God de heilige geest van een jongeling, die genaamd was Daniël.’ Ten onrechte van overspel beticht door rechters die met lust tegen haar waren ontstoken, weet Daniel met procedurele wijsheid haar van een wisse dood door steniging te redden. Het volk had een ferme hand nodig: ‘zijt gij kinderen Israëls zo dwaas, dat gij een dochter Israëls veroordeelt, eer gij de zaak onderzocht en de zekerheid daarvan verstaan hebt?’ Is dat oud en museaal alleen? Van der Vlies²⁰ schreef een klein commentaar in het NJB 2009 – en wees op de hooguit museale betekenis van de verbeelding van de oude gerechtigheid. Actueel en sprekend tot hedendaags publiek zou het recht met name worden verbeeld in hedendaagse televisie, en sinds 2009 alweer moderner elektronische media en met andere beelden. Dat klopt slechts ten dele. Van oude beelden is in de hedendaagse woorden van het recht weinig meer te vinden aan expliciete verwijzingen – de oude beelden zelf spreken minder vaak direct tot ons. Maar dat betekent niet dat zij in hun betekenis niet herkenbaar zijn in ons hedendaagse recht

De abstracte woorden van het recht spreken misschien toch net te weinig voor wie daarmee het eerst in aanraking komt. Nog steeds klinkt in de methode Von Savigny’s vierslagstelsel door, van tekst, systeem, geschiedenis en logica – in aanvang hoekig en nors. Sociale normen hebben natuurlijk in dat formele recht hun intrede gedaan, in ieder geval door verkeersopvattingen, regels van maatschappelijke betamelijkheid, goede trouw, redelijkheid en billijkheid en de maatmannen in diverse verschijningsvormen; sociale wetenschappen hebben eveneens in de rechtswetenschappelijke methode een onthaal gevonden. In de duizenderlei lijning van de werkelijkheid was rechtvaardigheid en de legitimatie daarvan door ratio, traditie en charisma in vroeger dagen misschien wat eenvoudiger. De beelden van het recht daalden uit de hemel neer, of kwamen van hoge bergen, en zetelden ten troon, in de basilieken van het onder-

maanse – als spiegel voor hen die publieke macht uitoefenen, en tegelijk als legitimatie van de uitoefening van die macht. Daarvan werd veel schoons gemaakt. Die traditie mag natuurlijk niet alleen museum worden. Dat hoeft ook niet, want verbeelding is – nog steeds – een fundamenteel onderdeel van het recht, hoe jong of oud ook, en verdient daarom een plaats in academische onderwijs en discours. De kunst van het goede en het billijke verdient verbeeldende verhalen en kan niet zonder. *Welgelucksalig zijn de landen, daar het recht blind is en sonder handen*. Met zulke fraaie tentoonstellingen en publicaties als deze hoeft de sterkte van de stroom niet ijdel te worden.

Michael Milo, Hilversum

NOTEN

- 1 D.I.I, I, I, I (Ulpianus).
- 2 en het gaat door: ... sa faret allera monna hwelic on sin hof an on sin hus an on sine warme winclen and thet wilde diar secht thera birga hli and then hola bam, alther hit sin lif one bihalde; sa waynat an skriet thet unierich kind and wepet thenne sine nakene lithe and sin huslase an sinne feder ther him reda scholde with then hunger and then niwelkalda winter, thet hi sa diape and also dimme mith fior neilum is under eke and under ther molda bisleten and bihacht – sa mot thio moder hire kindis erve setta and sella, therumbe thet hiu ach ple and plicht, also longe sa hit ungerich is, thet hit noder frost ne hunger ne in fangenschap urfare. Vertaling: Als het kind spiernaakt is, zonder huis, de donkere, nevelige en snoeikoude winter en de lange duistere nacht het erf bedekken; als ieder naar eigen huis en haard gaat en in zijn warme hoekje (kruipt), en zelfs het wilde dier bescherming zoekt in de bergen en in de holle boom opdat het zijn leven mag behouden; als dan het minderjarig kind huult en schreit, en zijn naakte leden beweent, zijn dakloosheid, zijn vader, die hem zou moeten beschermen tegen honger en nevelkoude winter, maar opgesloten ligt, zo diep en zo donker met vier spijkers onder de eik en bedekt onder de aarde – dan mag de moeder haar kinds erfenis belenen en verkopen, omdat het haar zaak en haar plicht is dat het kind, zolang het minderjarig is, niet omkomt door vorst of honger of in gevangenschap. Vertaling Oebele Vries, zie Frits van Oostrom's <http://vogala.org/tekst/oudfries-het-vaderloze-kind>.
- 3 Hinz v Berry [1970] 2 QB 40 CA; zie zijdelings over het beeldende van het Engelse recht Peter Sparkes, *Drafting and Redrafting Comparative property Querstionnaires*, *Utrecht Law Review* 2018, p. 142-152.
- 4 Cicero, *De Inventione* I, 30, 49.
- 5 Jan Matthijsen, *Het rechtsboek van Den Briel*; opnieuw uitgegeven door J.A. Fruin en M.S. Pols. Nijhoff Den Haag 1880.
- 6 Damhouder, *Practycke in Civile Saecken*, oorspronkelijk in het Latijn (1567) – maar van Philips Wielant gekopieerd –

vertaald in vele drukken nadien en digitaal beschikbaar via Google Books.

- 7 II Kron.19:6-7.
- 8 Men leze de prachtige uitzettingen van E.J.H. Schrage, *Het Pad der Gerechtigheid*. Bijbel, Recht en Picturale Kunst als Hoekstenen van Civilisatie en Cultuur. Russell Advocaten 2005.
- 9 Bijvoorbeeld in een 16^e-eeuwse verbeelding op het tongewelf van de Grote Kerk te Naarden.
- 10 Cornelius Aurelius, *Die Chronyk van Hollandt, Zeelandt ende Vriesland* ('Divisiechroniek'), Leiden, Jan Seversz 1517, fol. 202 r-202 v.
- 11 Met de mooiste – zeer op een Vermeer gelijkende – verbeelding in het Overijsselse Hasselt – van de hand van Van Galen – zijn enige bekende werk.
- 12 Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*, 6.5.ext.3 – *Nihil illis etiam iustitiae exemplis fortius* – geen krachtiger voorbeeld van justitie onder deze.
- 13 Livius, *Ab Urbe Condita* II, 5.
- 14 Dante, *Purgatorio* X, 73-96.
- 15 Herodotus, *Historien*, III, 27-38.
- 16 ECLI:NL:PHR:2010:BM9405.
- 17 Alciatus, *Emblemata* (1531). Het is ontleend aan een beschrijving van Plutarchus' *Moralia* (*De iside et Osiride* X); en Diodorus van Sicilie I.48.6. Een zeer mooie afbeelding is te vinden in het stadhuis van Hoorn.
- 18 ECLI:DE:BVerwG:2007:190707B5B84.06.0.
- 19 Zie onder meer L.E. van Holk, 'Justitia, beeld en zinnebeeld' – ter gelegenheid van het tienjarig jubileum van het centrum voor rechtshistorische documentatie – *TvR* 46, 291 (1978); de catalogus van de tentoonstelling Weegschaal en Zwaard in het Historisch museum Den Haag (1999), 'Een beeld van Recht', *Pro Memorie* 2014; zeer recent *Roep om Rechtvaardigheid*, Mechelen 2018.
- 20 Inge van der Vlies, 'Verbeeld recht', *NJB* 2009, 1235.

Nederlands eerste minister van Buitenlandse Zaken

Pim Waldeck, Maarten van der Goes van Dirxland (1751-1826). *Nederlands eerste minister van Buitenlandse Zaken*, Nijmegen, Vantilt, 2017 (diss. Leiden 2017). 408 p., met illustraties (€ 29,50).

In de Bataafs-Franse tijd gaf Maarten van der Goes van Dirxland (1751-1826), een Haagse burgemeesterszoon en Nederlands eerste minister van Buitenlandse Zaken, meer dan tien jaar lang leiding aan de Nederlandse diplomatie. Hij overleefde vele machtswisselingen in deze turbulente en boeiende periode.¹

Toen Pim Waldeck zo'n veertig jaar geleden als aankomend diplomaat in het 'klasje' van Buiten-

landse Zaken college kreeg van de Utrechtse historicus Boogman, merkte deze op dat Van der Goes zeker een monografie verdiende. Na zijn pensionering heeft Waldeck deze leemte opgevuld met een dissertatie die een combinatie wil zijn van een biografie van Van der Goes en een verhandeling over de diplomatieke geschiedenis van ons land in de Bataafs-Franse tijd. Het zoeken naar de juiste balans tussen persoon en context is bij het schrijven van een biografie al niet eenvoudig, laat staan als de levensbeschrijving wordt gecombineerd met een min of meer zelfstandige behandeling van de buitenlandse politiek. De schrijver heeft dan ook duidelijk geworsteld met het vinden van een evenwichtige compositie. Zo gaan de eerste 35 bladzijden van het boek over de buitenlandse politiek, zonder expliciet licht op de persoon Van der Goes te werpen.

Daar komt bij dat Van der Goes een man was op wie een biograaf maar moeilijk vat krijgt. Er zijn weinig egodocumenten en particuliere brieven beschikbaar. Bovendien was hij geen uitgesproken persoonlijkheid. De auteur schetst hem als een ervaren diplomaat, deskundig en rechtschapen, en zeer tactvol. De bewindsman toonde vaak een wel zeer grote omzichtigheid, overigens niet de slechtste eigenschap van een diplomaat volgens Waldeck, die zich als vakbroeder nogal met Van der Goes lijkt te verzeelvigen.

Het kost de auteur moeite om Van der Goes in het politieke spectrum te plaatsen, omdat de minister noch een verklaarde Oranjegezinde, noch een overtuigde patriot was. Een grote ambivalentie toonde hij op het punt van de belangrijkste politieke kwestie van die tijd: handhaven van zelfstandige gewesten dan wel streven naar de eenheidsstaat. Terecht zegt de schrijver dat Van der Goes als diplomatieke technocraat op dit punt van federalisme versus unitarisme voortdurend alle opties openhield. De auteur had daar nog aan toe kunnen voegen dat Van der Goes in wezen geen eigen politieke overtuiging had.

Wat de Nederlandse buitenlandse politiek betreft, het boek laat zien dat deze in de Bataafs-Franse tijd volledig gericht was op het voortbestaan van de staat. Tegenover het dominerende Frankrijk voerde men een tweesporenbeleid. Enerzijds was er een 'statelijke ongehoorzaamheid' bij het nakomen van de zware oorlogsverplichtingen en financiële eisen van Frankrijk. Er was sprake van een tactiek van 'bui-gend riet'. Anderzijds bleef men hameren op het internationale belang van een zelfstandig bestaansrecht van de Nederlandse staat, juist omdat in de

Bataafs-Franse tijd het besef echt doorbrak dat Nederland een kleine mogendheid was. Van der Goes had daarbij slechts één doel voor ogen: het handhaven van de naam Holland op de kaart van Europa.

Waldeck constateert dat er direct vanaf het aantreden van Van der Goes als bewindsman van Buitenlandse Zaken in 1798 een verschil in benadering was tussen hem en Rutger Jan Schimmelpenninck. De laatste, een vermaard Amsterdams advocaat, vervulde in de periode 1798-1805 een sleutelrol als de belangrijkste en invloedrijkste gezant van de Bataafse Republiek, het grootste deel van de tijd als ambassadeur in Parijs. Van der Goes beseftte onvoldoende dat de problemen van buitenlandse politiek niet langer konden worden opgelost met middelen als gebieds-uitruil en neutrale bufferstaten, zoals die gebruikelijk waren in de achttiende-eeuwse diplomatie. Dat was de wereld die Van der Goes vanouds kende. In dit opzicht kenschetst Waldeck hem zelfs als een tragische figuur. Wel bestond bij Van der Goes de gedachte dat er een nieuwe grondslag voor de wereldvrede nodig was: er moest iets als een algemene grondwet voor de internationale relaties komen. Waldeck vermeldt dit slechts min of meer terloops, terwijl deze interessante gedachte meer aandacht had verdiend.

Anders dan Van der Goes zag Schimmelpenninck wel in dat het voortaan ging om een ideologische strijd tussen de oude monarchistische orde en de nieuwe republikeinse orde. Dit verschil in benadering lijkt mij inderdaad essentieel. In dit verband constateer ik wel een tegenstrijdigheid in het boek. Waldeck poneert namelijk ook dat pas op 23 juli 1803 de buitenlandse politiek in haar oude vorm geëindigd was. Dat was de dag dat Napoleon tegen een Nederlandse delegatie zei dat het lot van Nederland verbonden was aan Frankrijk als een satelliet aan een planeet. Deze kernachtige uitspraak was echter slechts een bevestiging van een nieuwe situatie met ideologische afhankelijkheid, die al eerder was ingetreden.

De constatering dat Schimmelpenninck veel beter dan Van der Goes inzag dat de wereld van de oude buitenlandse politiek was vervangen door een ideologische strijd, brengt mij op de verhouding Van der Goes-Schimmelpenninck. Deze relatie is een belangrijk thema in het boek. Ondanks hun verschil van inzicht bestond er een groot vertrouwen tussen de minister en zijn ambassadeur. Hun werkrelatie was zelfs zo, dat Van der Goes in Den Haag vooral kon overleven dankzij de steun van Schimmelpen-

ninck, zoals Waldeck stelt. Schimmelpenninck was politiek veel uitgesprokener en nam veel succesrijke initiatieven, terwijl Van der Goes veel meer de beroepsdiplomaat was. Mij bekreep bij het lezen van het boek af en toe de gedachte dat de formeel ondergeschikte, maar dominantere en productievere ambassadeur Schimmelpenninck belangrijker is geweest voor de buitenlandse politiek dan de minister.

Na 1804 was de rol van Van der Goes min of meer uitgespeeld. In dat jaar had het vertrouwen tussen Schimmelpenninck en Van der Goes een flinke deuk opgelopen door de gang van zaken rond de schadeloosstelling van het Oranjehuis, die onder druk van Napoleon uiteindelijk niet werd toegekend. Schimmelpenninck werd in 1805 raadpensionaris en benoemde Van der Goes nog wel als minister, maar speelde zelf de voornaamste rol in de betrekkingen met Frankrijk. Ook na de komst van koning Lodewijk Napoleon kwam minister Van der Goes er nauwelijks aan te pas. De samenwerking met de koning verliep vanaf het begin stroef, ook al had de minister zijn zoon de voornamen Lodewijk Napoleon gegeven. De koning behandelde zijn bewindsman meer nog dan de andere ministers als een dienaar, waar Van der Goes uiteraard slecht tegen kon. In 1808 volgde zijn ontslag.

Na de inlijving in 1810 kreeg Van der Goes geen zitting in de belangrijke, dertig leden tellende adviesgroep die Napoleon en zijn ministers in Parijs moest adviseren over de praktische invoering van de annexatie, terwijl hij toch een langjarige ervaring had als bewindsman van Buitenlandse Zaken. Wel werd hij tijdens de inlijvingsperiode benoemd tot lid van het Franse wetgevende lichaam, dat echter weinig invloed had. Na het herstel van de onafhankelijkheid benoemde koning Willem I hem tot lid van de Eerste Kamer. Waldeck noemt het een waardig slot van de loopbaan van Van der Goes, hoewel hij niet weet of deze als kamerlid ooit het woord voerde.

Door hun intensieve samenwerking hebben Van der Goes en Schimmelpenninck er volgens Waldeck voor gezorgd dat Nederland niet al enkele jaren eerder dan in 1810 werd ingelijfd. Ik waag deze stelling te betwijfelen. Er waren twee momenten dat Nederland werkelijk dreigde te worden geannexeerd. Dat was in het jaar 1795, toen de Nederlandse revolutionairen alles op alles zetten om de omwenteling tot stand te brengen voordat de Fransen het centrum van het land bereikten. Zo wilde men de inlijving voorkomen, die wel de Zuidelijke Nederlanden was overkomen. Schimmelpenninck en Van der Goes speelden

daarbij echter geen rol. Ook in het voorjaar van 1806 dreigde een inlijving en ook toen speelden raadpensionaris Schimmelpenninck en minister Van der Goes slechts een vrij passieve en afwachtere rol. Daarentegen onderhandelde een delegatie onder leiding van Verhuell, een vertrouweling van Napoleon, gedurende enkele maanden in Parijs via minister Talleyrand actief met de Franse keizer over zijn voornemen Lodewijk Napoleon tot koning te benoemen dan wel het land in te lijven. De concrete vraag blijft dan ook of en hoe Van der Goes en Schimmelpenninck de inlijving hebben vertraagd. De interne politieke samenhang in eigen land, de internationale situatie en de politieke overwegingen van Napoleon hebben mijns inziens het tijdstip van de inlijving bepaald; daar heeft de buitenlandse politiek weinig invloed op gehad.

De voorgaande kritische kanttekeningen doen niet af aan mijn positieve waardering voor de dissertatie van Waldeck. Hij heeft het nog braakliggend terrein van de Nederlandse buitenlandse politiek in de Bataafs-Franse tijd ontgonnen. Daartoe heeft hij een analyse van de buitenlandse politiek gecombineerd met een levensbeschrijving van Van der Goes. Dat was geen eenvoudig karwei, gezien de nogal kleurloze persoonlijkheid van Van der Goes en de eenzijdige oriëntering van Nederland op Frankrijk.

Jan Postma, Leiden

NOOT

1 Deze recensie verscheen ook in de *Mededelingen van de stichting Jacob Campo Weyerman* 41 (2018), 81-84.

Buitengerechtelijke vrijheidsberoving

Laurence Petrone, *Democratie in crisis. Een anatomie van de buitengerechtelijke vrijheidsberoving in West-Europa (1914-1940)*. Studies in Belgian History, dl. 3, publicatienr. 5722, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2017, 256 p. ISBN 9789057469862 (€ 19,95)

Met een knipoog naar de titel van het besproken boek, kan deze recensie als titel dragen: 'Een werk in crisis, symptoom van een publicatiebeleid in crisis?' Historica Laurence Petrone gaat in het derde deel van de reeks *Studies in Belgian History* op zoek naar de uitdagingen in een democratie wanneer zij door oorlog of een andere crisissituatie, zoals een toename in

de vluchtelingenstroom, onder druk komt te staan. Meer specifiek stelt de auteur zich de vraag hoe een staat (vermeende) politiek subversieve elementen probeert te onderdrukken. Die vraag beantwoordt zij aan de hand van de buitengerechtigde vrijheidsberoving tijdens de periode 1914-1940 en dat in vier landen: België, Nederland, Duitsland en Frankrijk. Binnen die, wat zij noemt 'vernieuwende comparatieve dimensie', gaat zij na hoe 'de buitengerechtigde vrijheidsberoving door een staat werd gehanteerd om een crisissituatie te doorstaan'. De potentiële actualiteitswaarde van dit boek kan niet genegeerd worden. De terreurdreiging zorgde in de media en in talloze parlamentsgebouwen voor debatten over de inperking van grondwettelijke vrijheden, de verlenging van de administratieve aanhouding en een uitbreiding van de bijzondere opsporingsmethodes. Petrone kan door haar werk in deze discussies een significante bijdrage leveren.

Het Algemeen Rijksarchief, uitgever van dit boek, kondigt de inhoud en waarde van zijn publicatie als volgt aan:

De focus van dit onderzoek is top-down institutioneel, maar wordt van onderuit aangevuld door zicht op de uitvoering van het beleid. Op die manier is er zowel aandacht voor het beleid als voor de praktijk. De geselecteerde cases zijn: Antwerpen onder de staat van beleg (1914), Nederland (1914-1918), België en Frankrijk op het einde van de jaren 1930 en tijdens de invasie in 1940, en de Weimarrepubliek (Duitsland in de periode van 1918/1919 tot 1933).

Volgens het Rijksarchief baseert het project zich op grondig onderzoek van rijke archiefbronnen uit binnen- en buitenland; onderzochte archiefvormers zijn de centrale organen van de uitvoerende macht (notulen ministerraden, correspondentie tussen onder meer de ministeries van Justitie en Landsverdediging), de Belgische Vreemdelingenpolitie en Hoog Commissariaat voor 's Rijks Veiligheid, alsook de Nederlandse, Belgische en Franse Generale Staf.

Een blik op de inhoudstafel toont inconsequenties in de titels. Het werk bestaat uit zeven hoofdstukken, waarvan elk een zogenaamde 'drempel' biedt van waarop de lezer de sprong naar het volgende stuk kan maken. Hoewel dit als structurelement logisch klinkt, slaagt Petrone er niet in het consequent te hanteren. De aangereikte drempels blijken vooral samenvattingen te zijn van het hoofdstuk en bieden heel weinig analyse.

Dit boek is in mijn ogen behept met een belangrijk gebrek: de onhoudbare comparatieve reflex die

tegenwoordig het (rechts)historiografisch onderzoek domineert. Vergelijken om te vergelijken moet vermeden worden. Appelen kunnen wel degelijk naast peren worden gelegd, om vast te stellen dat beiden fruit zijn en aan bomen groeien, maar het is aan te raden de nodige reserves in te bouwen en nuances aan te brengen. Dit is hier weinig doordacht gebeurd en vooral te weinig verantwoord. Petrone opteerde ervoor om diachroon vier landen binnen specifiek geselecteerde tijdperken te vergelijken, te weten Antwerpen onder de staat van beleg in 1914, Nederland tussen 1914 en 1918, België en Frankrijk op het eind van de jaren 1930 en tijdens de invasie van 1940, en Duitsland tijdens de Weimarrepubliek. Zij rechtvaardigt haar keuzes omdat die het mogelijk maken om 'gedeelde langetermijnervaringen met nationaal gebonden specificiteiten te contrasteren' (blz. 25). Die keuze overtuigt nauwelijks en is uitermate problematisch (stedelijke contexten vergelijken met nationale, onder verschillende juridische statuten tijdens verschillende periodes). De vergelijking gaat te weinig op en gebeurde te weinig consequent om tot een coherent werk te komen. Er wordt van de hak op de tak gesprongen in de hoop enkele parallellen te ontdekken.

Het is daarenboven niet duidelijk welke aspecten van de buitengerechtigde vrijheidsberoving de auteur precies wil behandelen. Het tweede hoofdstuk biedt een overzicht van de historiografie van 'de kampen', terwijl in andere delen Petrone eerder focust op vluchtelingen en nationaliteitsvoorwaarden. Uiteraard zijn er gelijkenissen tussen al die problematieken, maar het overtuigt niet. De finaliteiten van de verschillende kampen verschillen en niet alle vluchtelingen hadden eenzelfde statuut. Verder geeft Petrone in haar derde hoofdstuk staatsrechtelijke en constitutionele basiskennis van België en Frankrijk, die weinig aan de tekst toevoegt. De vraag rijst ook waarom de andere bestudeerde landen niet aan bod (mogen?) komen. Het vierde hoofdstuk bekijkt hoe Belgische autoriteiten de vluchtelingen crisis die de Tweede Wereldoorlog voorafgaat aanpakken en de auteur focust onder meer op de crisis rond de weggevoerden van mei 1940 (de Belgische staatsveiligheid liet potentieel subversieve elementen deporteren naar kampen in Frankrijk; het bekendste voorbeeld is Verdinasoleider Joris van Severen die uiteindelijk in een van de kampen is terechtgesteld). In het vijfde hoofdstuk bespreekt Petrone dan weer de Franse casus met uitlopers tot de bevrijding. Pas in haar zesde (!) hoofdstuk – rijkelijk laat in het boek – gaat de au-

teur over tot een echte vergelijking van haar casussen, alles samen slechts een fractie van het werk (40 blz.), waarna ze overgaat tot een algemeen besluit.

De premisses van de auteur zijn enigszins simplistisch. Zij poneert: ‘Onder het primaat van ’s lands veiligheid komt het machts-evenwicht op de helling te staan en zal de uitvoerende macht (ministers en administratie) groeien ten koste van de wetgevende en de rechterlijke machten. Op een dergelijke achtergrond is er een vraag van existentieel gewicht voor een democratie, namelijk: in welke mate zijn inbreuken op liberale, democratische waarden – zoals individuele rechten en vrijheden – verantwoord voor het overleven van de staat?’ Petrone vertrekt van een *trias politica* in perfect evenwicht, wat in heel wat juridisch-theoretische/filosofische/historische werken reeds lang wordt weerlegd. Ze geeft de indruk dat de uitvoerende macht per definitie misbruik maakt van een noodtoestand en gaat uit van een verglijden van de staatsmacht naar een niet-bevoegde overheid. Daarmee doet ze eigenlijk aan *Hineinterpretierung* en velt ze een waardeoordeel. Op dat punt in de geschiedenis werd het optreden van de uitvoerende macht niet als dusdanig negatief gecpercipieerd, wel integendeel. Het toont ook een gebrekkige kennis van de functies van de verschillende staatsmachten. Zo schrijft de auteur dat de politionele bevoegdheden aan de uitvoerende macht (Koning, gouverneur) toekwamen (blz. 33), waarmee ze de indruk schept dat dit een uitzondering zou zijn. Dat is foutief, want die instanties zijn sinds de Belgische onafhankelijkheid bevoegd om dringende politionele maatregelen te nemen. Zij zijn immers aangesteld om de openbare orde te garanderen en kunnen daarvoor gepaste maatregelen nemen, die naderhand door de democratisch gekozen instellingen al dan niet bevestigd worden. Een soortgelijke redenering gold voor de besluitwetten tijdens de Eerste Wereldoorlog door de regering uitgevaardigd. Het Belgische parlement was door de bezetting niet bij machte om samen te komen, waardoor de uitvoerende macht als enige nog ‘werkende macht’ de nodige regels kon en mocht uitvaardigen. De rechterlijke macht bevestigde herhaaldelijk de rechtsgeldigheid van die besluitwetten. Verder besluit zij tot een ongewenste machtstoename op lokaal niveau en verwijst daarvoor naar het ‘drama van Abbeville’. Het is inderdaad waar dat tijdens periodes van conflict, waar de centrale overheid afwezig blijkt, de lokale overheden de opperhand halen. Niettemin zijn de gevallen waar het danig fout liep – bijv. Antwerpen

met de joden in 1942 – relatief beperkt gebleven. Poneren dat de oorlog wantrouwen wekt en verscherpt is een open deur intrappen. De auteur blijft zich vooral verschuilen achter boutades en theoretische benaderingen maar lijkt niet te realiseren dat recht een maatschappelijk fenomeen is. Het is niet omdat het leger bepaalde bevoegdheden krijgt toegewezen tijdens de staat van beleg, dat er automatisch een militaire dictatuur wordt geïnstalleerd. De auteur lijkt er zich over te verwonderen op pagina 240. Elke jurist zal het verschil tussen *law in the books* en *law in the world* beamen. Ik kan me niet van de indruk ontdoen dat dit werk met enige (misplaatste) naïviteit is geschreven en dat blijkt mijns inziens ook uit de laatste alinea:

Buiten het pleidooi voor een permanente waakzaamheid om verworven waarden; waarborgen; en evenwichten te beschermen, onderstreept dit onderzoek het inzicht dat noodtoestanden van alle tijden zijn, net zoals de dialectiek tussen crisis en normaliteit. Dit maakt de bedreiging voor de rechtstaat chronisch en acuut, waardoor het een steeds te beschermen goed is.

De auteur baseert haar werk op een relatief rijk palet aan archiefbronnen, al vertonen de rechtshistorische heuristiek en het bronnenapparaat toch belangrijke lacunes. Het frequent gebruik van de term ‘*ibid.*’ in het voetnotenapparaat en de al bij al beperkte bibliografie tonen eigenlijk een minimum aan geraadpleegde studies en uitgegeven bronnen. Voor de Belgische casus hadden de parlementaire voorbereidende werken en handelingen, die nochtans integraal online beschikbaar zijn, een significante meerwaarde kunnen bieden over hoe het parlement omging met de machtsverschuiving naar de uitvoerende macht. De literatuur waarop Petrone zich verlaat voor het juridische beperkt zich tot inleidende handboeken. Petrone verwijst niet (systematisch) naar de vindplaats van aangehaalde wetten in de officiële publicaties zoals het *Belgisch Staatsblad* (dat vermeldt ze dan wel weer in de bibliografie). Al te vaak vermeldt zij wetgeving met verwijzingen naar secundaire literatuur (bijv. blz. 70 met de wet van 16 juli 1926; voetnoot 55 op blz. 70 geeft gewoon data van wetten, maar niet precies waarover die gaan noch hun vindplaats; voor de wet van 27 november 1891 betreffende de betuigeling van de landloperij wordt verwezen naar dossiers uit het archief en niet naar de wet zelf (blz. 98)). Verder verwaarloost de auteur de artikelen in toenmalige juridische periodieken. Het gevolg is dat enkele passages gefundeerd zijn op gedateerde handboeken of literatuur die niet

specifiek op de materie zijn gericht (bijv. het artikel van Michel Deckers over de strafrechtelijke betoegeling van het activisme om de besluitwet van 10 oktober 1916 te duiden). Daardoor geeft de auteur onvolledige of zelfs compleet verkeerde informatie. Het deel over de Belgische staatsrechtelijke en grondwettelijke organisatie (blz. 66 e.v.) is in dit verband symptomatisch. Petrone bekeek de werken van Robert Senelle (1974) en André Mast (1987) terwijl er heel wat recentere basiswerken over de (geschiedenis van de) Belgische Grondwet bestaan. Tot grote ergernis troostte de auteur zich de moeite niet om de huidige Grondwet te consulteren. Petrone hanteert de nummering van de grondwetsartikels met betrekking tot de burgerlijke vrijheden van voor de coördinatie. Nergens in haar werk geeft Petrone de indruk op de hoogte te zijn dat de Grondwet in 1994 werd hernummerd. Het is wetenschappelijk correct dat de auteur zich baseert op de toen geldende teksten, maar de wetenschappelijke eerlijkheid gebiedt dit dan ook te vermelden, al is het door bijvoorbeeld te schrijven ‘het toenmalige artikel’. Illustratief is de fout, of minstens de nalatigheid, die Petrone maakt in het punt 3.4.1 Rechtsbescherming. Zij haalt, correct, Robert Senelle aan die de artikelen 7, 8 en 9 van de Belgische Grondwet bekijkt maar vergeet evenwel te vermelden dat de nummering dateert van voor de coördinatie van 1994. Dit gegeven herhaalt zich vanaf bladzijde 79 (de bepaling die stelt dat de Grondwet noch geheel, noch ten dele kan worden geschorst, is vandaag art. 187 Grondwet en niet 130). De manier van schrijven wekt de indruk dat de ‘oude nummering’ nog steeds vandaag geldt.

Kan over het inhoudelijke nog gediscussieerd worden, dan kan er voor het taalkundige aspect en de opmaak minder mildheid aan de dag worden gelegd. Allereerst komt het werk over als een ‘kleurboek’. Om onduidelijke, en in mijn ogen onzinnige, redenen werden titels in het rood gedrukt en citaten in het blauw/grijs, en op meer dan regelmatige basis zijn woorden, zinsneden en citaten in het vet gezet. Het is ronduit storend en doet vragen rijzen bij het ganse reviewproces.

Die vragen lijken terecht wanneer op de taal wordt gelet. Allereerst is het werk, onder meer door een onduidelijke vraagstelling, warrig geschreven. Kan overmatig gebruik van passiefzinnen nog een beleidskeuze zijn, de vele andere taalfouten zijn aanstootgevend. Het simpelweg nalezen van dit werk door een jurist of minstens een expert in deze materie had heel veel kunnen vermijden. Wat hieron-

der volgt is slechts een bloemlezing van fouten in de tekst. De interpunctie is zeer deficiënt. De opsommende schrijfstijl is doorspekt met storende noteringen van opdelingen in ‘(1)’, ‘(2)’ en ‘(3)’ (bijvoorbeeld blz. 19-20, 33, 64, 175 en 189). Voorbeelden van foute interpunctie zijn ‘[...] als hoeksteenbegrippen- en praktijken [...]’ (blz. 22) of ‘geen totaalbeeld- en analyse’ (blz. 39).

Daarnaast is het juridisch taalgebruik inadequaat. Zo benoemt zij het legaliteitsbeginsel – voor juristen verbonden met de adagia *nulla poena/nullum crimen sine lege* – en de *rule of law* – het principe van de rechtsstaat – als synoniemen (blz. 22). De specifieke betekenis die internering heeft binnen het juridisch jargon neemt de auteur gewoonweg niet in acht. Petrone doet ook wenkbrauwen fronsen wanneer zij poneert dat amendementen in oorlogstijd – ze doelt wellicht op besluitwetten – wetgevende bronnen zijn (blz. 60-64). Een en ander resulteerde in vreemde zinswendingen zoals: ‘Ook hier beschreef men stipulaties betreffende het verklaren [...] van de staat van beleg’ (blz. 76) of ‘Niet-verdachten die konden maar weigerden te werken, dienden onder de bevoegdheid van de prefect het grondgebied te verlaten’ (blz. 183). Vermoedelijk bedoelt de auteur hier ‘op bevel’.

Is het juridisch jargon al bedenkelijk, dan is het Nederlands ondermaats. De tik- en spellingsfouten zijn zo talrijk dat die moeten verweten worden aan een gebrekkig reviewproces. Het werk lijkt op een blauwe maandag geschreven. Auteur, reviewer(s), noch uitgever merkten tikfouten op als ‘Vanderlandsliefde’ (blz. 6), ‘consenszoeken’ (dat vrijwel onmiddellijk gevolgd wordt door tweemaal ‘consensuszoeken’, blz. 36), ‘De geschetste dichotomie met betrekken tot de kampen [...]’ (blz. 55), ‘de preventieve hecht’ (blz. 61), ‘[...] een belegging [...] door rebellen’ (in plaats van ‘belegering’, blz. 74), ‘Zodra er zich een incident zou voordien, dienden ze te worden [...]’ (blz. 170), ‘generalen’ (blz. 190). De lijst is nog veel langer. Storende herhalingen (bijvoorbeeld blz. 21, tweemaal 1679 als datum bij de Habeas Corpus Act) en interne tegenstrijdigheden (art. 36 of art. 34 van de wet van 8 december 1939, blz. 65-66; ‘De toepassing van de besluitwet werd door het ministerieel besluit van 13.10.1939 gespecificeerd. Dit ministerieel besluit vulde de ministeriële circulaire van 23.10.1939 aan’ (blz. 99)) illustreren een mank lopende eindredactie. Er zijn ook onvolledige zinnen zoals ‘Deze maakte de wetgevende de uitvoerende macht bevoegd tot het formuleren van specifieke wetgeving’ (blz. 59). De auteur maakte fouten tegen

het enkel- en meervoud en zondigde tegen verschillende Nederlandstalige zegswijzen zoals ‘op de achtergrond’ in plaats van ‘tegen de achtergrond’ (blz. 169), ‘in dialectiek staan’ in de plaats van ‘in tegenstelling staan’ (blz. 103), ‘De samenwerking tussen het vrije individu en de soevereine staatsmacht berust in burgerparticipatie’ (blz. 59), ‘Vanaf 1934 nam het procedé een vogelvlucht’ (blz. 64). Omschrijvingen als ‘toepassingsradar’ in plaats van ‘toepassingsveld’ is een onnodige frivoliteit, want een radar verklikt enkel een aanwezigheid (blz. 92). Er is een slordig gebruik van de tegenwoordige en de verleden tijd. Onvergeeflijke fouten zijn: ‘De tekst bestede alle zorg aan [...]’ (blz. 73), ‘Een heel speculatief besluit hieldt [...]’ (blz. 184) of ‘[...] om die personen die men verdachte van het bedreigen van de nationale verdediging [...]’ (blz. 186). Deze bloemlezing illustreert het belang van een gedegen reviewproces en sterkt mijn persoonlijke overtuiging dat een goede leesbaarheid even belangrijk is als de inhoud van een werk.

Dit boek laat de lezer, of mij althans, achter met een wrang gevoel. Het werk verkeert kort gesteld op alle vlakken in crisis, niet het minst taalkundig. Het is jammer te moeten vaststellen dat dit onderzoek, in de staat waarin het zich op heden bevindt, publicatiewaardig bevonden is. Het Algemeen Rijksarchief heeft in het verleden, overigens tegen democratische prijzen, heel veel wetenschappelijk onderzoek wereldkundig gemaakt. Deze keer verdient de uitgever helaas echt geen pluim op de hoed. De slordigheid van deze publicatie is betreurenswaardig. Het potentieel van het hier besproken onderzoek komt nooit ten volle tot zijn recht.

Sebastiaan Vandenbogaerde, Gent

‘Het onwaarschijnlijke maar waar gebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode’ nog anders verteld

Frits van Oostrom, *Nobel Streven. Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode*, Amsterdam, Prometheus, 2017, tweede uitgave met correcties november 2017, derde uitgave met correcties, ongewijzigd hernomen in de vierde uitgave november 2018, 400 p., ISBN 9789044634679 (€ 24,99).

Het nieuwe boek waarin Frits van Oostrom het levensverhaal van ridder Jan van Brederode reconstru-

eert, leest als een trein.¹ Het werd op lovende kritiek onthaald en in oktober 2018 bekroond met de Libris Geschiedenis Prijs. De auteur schrijft met een gouden pen, weet zijn verhaal op te bouwen zo dat de lezer bij momenten op het puntje van zijn stoel gaat zitten om het vervolg te kennen. Net dan gaat de auteur nog even een uitwijding maken om de lezer wegwijs te maken in uiteenlopende en veelal weinig bekende aspecten van de middeleeuwse samenleving (anticonceptie, konijnenjacht, kartuizerleven, dispensatie, Jean Gerson enzovoort) om daarna het verhaal weer verder te laten lopen. Als specialist van de Middelnederlandse literatuur weet hij in een van de sterkste hoofdstukken van het boek het enthousiasme over te brengen dat hem aangestoken heeft bij de ontdekking van de creatieve taalbeheersing waar zijn hoofdfiguur blijk van geeft in het vertaalwerk dat hij verricht tijdens zijn verblijf in een kartuizerklooster. En als de lezer denkt nu wel het laatste te hebben gehad, pakt van Oostrom uit met nog een tekstfragment dat weer nieuw licht werpt op het leven en nu ook het einde van ridder Jan van Brederode.

Jan van Brederode (ca. 1372-1415) stamt uit een van de meest vooraanstaande families van het middeleeuwse Holland. Jaren is hij, als hoofd van het geslacht van Brederode, een vertrouwenspersoon van de graaf van Holland. Zo speelt hij een belangrijke rol in de Friese oorlogen. Zijn huwelijk met Johanna van Abcoude had een meesterzet kunnen zijn voor een geslaagde familiestrategie, maar zijn steenrijke schoonvader Willem van Abcoude weet hem huwelijksvoorwaarden op te leggen die voor Jan een strop om de hals zijn. En Willem laat niet na om de koord bij tijd en wijlen nog wat aan te trekken. Bovendien blijft het huwelijk ook nog kinderloos. Mogelijk in dit verband onderneemt Jan een bedevaart naar Ierland waarin de boeteling afschrikwekkende beproevingen moet doorstaan, maar dit brengt geen soelaas. Om aan zijn schuldeisers te ontkomen draagt Jan de familietitel over op zijn broer Walraven en treedt in bij de kartuizers in Zalem (Diest). Zijn vrouw Johanna trekt zich terug als dominicanes in het klooster van Wijk bij Duurstede. Daarmee hebben beiden eigenlijk verzaakt aan de nalatenschap van Willem van Abcoude. Maar bij het overlijden van Willem verlaat Jan het klooster, vraagt en bekomt in Rome dispensatie van zijn kloostergelofte en maakt alsnog aanspraak op de nalatenschap, waar hij krachtens pauselijke beslissing weer recht op heeft. Jan wordt echter slachtoffer van de machtspolitiek van de bisschop van Utrecht

en van de graaf van Holland die hem nu in de steek laat. Zij wijzen de nalatenschap toe aan Jacob van Gaasbeek, neef van Willem van Abcoude. Ook laten de bisschop en de kartuizers Jan niet met rust omdat hij zijn kloostergeloften verbroken heeft en zij blijven aandringen dat hij naar het klooster zou terugkeren. Wanneer Jan nietigheid van de kloostergelofte inroept omdat hij bij zijn intreden bedrieglijk zijn schulden heeft verborgen gehouden, wordt de alom erkende autoriteit van Jean Gerson, kanselier van de universiteit van Parijs, ingeroepen. Diens oordeel is voor Jans dromen finaal: de gelofte was geldig en Jan blijft gehouden om naar zijn klooster terug te keren, wat hij niet doet. Het eindigt voor ridder Jan van Brederode enkele jaren later op het slagveld van Azincourt waar hij sneuvelt in dienst van de Franse koning. Tot daar de boeiende reconstructie die de auteur met vaart en vaardigheid voorlegt.

Een bijzonder interessante website nobelstreven.nl biedt literatuur, niet-gebruikte fragmenten, boekbesprekingen en inhoudelijke reacties met correcties. Naast terechte lof zijn daar ook enkele kritische bedenkingen te lezen.² Volgens Guus van Breugel 'slingert 's Neerlands grootste chroniqueur' met betrekking tot het wapen van Jan van Brederode 'even de berm in'. In deze bijdrage wordt het boek gelezen met de bril van de jurist en wordt gesteld dat de auteur ook met betrekking tot het erfrecht en de vermeende pauselijke dispensatie, centrale gegevens in de reconstructie van Jans levensloop, van de weg is afgeraakt. Eerst wordt aangetoond dat er nooit een geldige pauselijke dispensatie is voorgelegd. Verder wordt stilgestaan bij de complexe problematiek van het erfrecht van kloosterlingen in het algemeen en dat van Jan en zijn echtgenote in het bijzonder.

Er is nooit een geldige dispensatie voorgelegd

Wanneer Willem van Abcoude op 23 mei 1407³ komt te overlijden kunnen de dochter Johanna en Jan van Brederode als kloosterlingen niet in eigen voordeel de nalatenschap opnemen (zie verder). Vrienden en familie raden Jan aan om in Rome voor hem en zijn echtgenote dispensatie van hun kloostergeloften te vragen om zo alsnog de nalatenschap van Johanna's vader te kunnen verwerven. We weten dat er inderdaad een vraag naar Rome is gegaan. We kennen 'niet de details van alle hier gepleegde kruipdoor-sluip-door, maar gelukkig wel het resultaat ervan' schrijft Van Oostrom.⁴ In november 1408 is op de grafelijke kanselarij van Holland een document van de Romeinse curie geregistreerd dat zich inlaat

met de betwisting tussen Jacob van Gaasbeek en Jan van Brederode. De beslissing is moeilijk te interpreteren omdat slechts een fragmentaire samenvatting is bewaard. De essentie is dat de argumenten in de brieven die de vrienden van Jacob van Gaasbeek in de zaak Abcoude aangebracht hebben tegen Jan van Brederode afgewezen worden. Wel valt op dat er in het bewaarde fragment zoals het bij van Oostrom is weergegeven op geen enkele manier een verwijzing te vinden is naar een dispensatie voor Jan of zijn echtgenote.⁵ In zijn analyse van de tekst glijdt de auteur volledig over dit punt heen, maar in zijn verdere reconstructie neemt hij niettemin voor vaststaand aan dat in dit pauselijk document een dispensatie voor Jan en zijn echtgenote besloten lag. Nergens in het boek wordt deze interpretatie beargumenteerd.

Uit de stukken in het dossier kan worden afgeleid dat Jan van Brederode ook nooit een geldige dispensatie voorlegt. Wel staat vast dat hij meent dat het Romeinse document hem voldoende legitimiteit biedt om zijn aanspraken op de nalatenschap te laten gelden en naar zijn oordeel ook een gegronde reden om begin 1409 zijn kartuis definitief te verlaten.⁶ Hij begeeft zich naar Utrecht waar hij bij de bisschop, wereldlijke heer van het gebied en tevens leenheer van Abcoude, zijn zaak wil bepleiten. De aanwezigheid van deze voortvluchtige ordegenoot schokt de plaatselijke kartuizers in Nieuwlicht, des te meer omdat hij met vrienden brutaal herrie gaat schoppen aan de poort van hun klooster. Twee brieven uit de eerste maanden van 1409 (wellicht februari) van de prior aan de bisschop van Utrecht zijn bijzonder leerrijk.⁷ Jan heeft tegen de wil van zijn prior het klooster verlaten en, zo schrijft de prior van Nieuwlicht, 'Hij verwaardigt zich niet, zoals hij zou moeten, om openlijk een autorisatie te tonen op grond waarvan hij dat zou doen of durven te doen, zo komt het ons voor, altijd onder voorbehoud van een beter oordeel'.⁸ Daarom vraagt de prior dat de bisschop hem zou aanmanen om naar zijn klooster terug te keren 'ofwel redenen te tonen die U en anderen redelijk voorkomen waarom hij dat niet wenst of hoeft te doen' zo vertaalt van Oostrom.⁹ In een andere brief herhaalt de prior zijn bezorgdheid 'niet wetende wie hem van zulk een gewichtige eed zou hebben bevrijd'.¹⁰ In de bijgaande 'Aantekeningen' op de website nobel.streven.nl acht de auteur het bevreemdend dat Jan in zijn dispuut met de kartuizers geen autorisatie zou hebben getoond op grond waarvan hij zijn klooster had verlaten. Waarom zou hij niet zijn pauselijke dispensatie tevoorschijn hebben gehaald? De auteur volgt de in-

terpretatie van de ontdekker en uitgever van de brieven J.P. Gumbert die vermoedt dat de kartuizers ‘officieel niet, maar onderhands wel wisten om wat voor een stuk het ging’. Zij zouden de zwakte van hun eigen positie beseft hebben.¹¹ Wij menen dat de brieven hiermee niet het gewicht krijgen dat ze verdienen. Het ziet er naar uit dat Jan van Brederode komt zwaaien met een document uit Rome waar men in Utrecht niet onmiddellijk weg mee weet. De kartuizers hebben wellicht niet rechtstreeks kennis van het stuk en dringen onderdanig maar met nadruk aan om beter geïnformeerd te worden. Zij vragen dat de bisschop Jan ‘zodanig zou willen aanmanen en hem op welke manier dan ook zelf of door anderen er toe zou brengen dat hij de kloosterstaat die hij verliet, herneemt, ofwel de rechtstitel toont (*causam ostendat*) die U en andere geleerden en deskundigen redelijk voorkomt, op grond waarvan hij dat niet wenst of hoeft te doen’.¹² Van Oostrom vertaalt *causa* in de vertrouwde zin als ‘redenen’. In juridische context krijgt een *causa* een waaier van betekenissen, waaronder die van ‘rechtstitel’. En de eerste betekenis van *ostendere* is laten zien, presenteren. In de tweede brief leggen de monniken zich er op voorhand bij neer als de bisschop ‘of een andere deskundige die, bijzonder in deze zaak, onpartijdig is’ het verzoek van de kartuizers niet redelijk of onrechtvaardig zou vinden.¹³ De herhaalde nadruk van de kartuizers op de noodzaak om het stuk door deskundigen te laten beoordelen wijst op twijfel over de authenticiteit van het stuk. Twee maand later gaan de bisschop en de graaf inhoudelijk frontaal in tegen de beweerde Romeinse beslissing die de aanspraken van Jacob van Gaasbeek op de nalatenschap van zijn oom lijkt af te wijzen. De bisschop en de graaf wijzen op goede grond (zie verder) de nalatenschap toe aan Jacob van Gaasbeek. Er is geen spoor dat zij zich ook maar enigszins gehinderd zouden hebben gevoeld door een andersluidende pauselijke uitspraak. De mogelijkheid dat een correct genomen pauselijke beslissing toch nog een opening zou laten aan de bisschop om zelf nog anders te beslissen, zoals van Oostrom oppert,¹⁴ is hoogst onwaarschijnlijk. De conclusie lijkt te moeten zijn dat de bisschop – zelf ook gereputeerd jurist – en deskundigen het document niet redelijk (of: verantwoord, *rationabilis*) vinden en het opzij leggen voor wat het is: een in Rome op slinkse manier – mogelijk voor geld – verkregen document dat niet als een authentieke en bindende pauselijke beslissing kan doorgaan.

Wat die bewuste dispensatie betreft, is de rest van de documentatie eenduidig. De kartuizers blij-

ven ageren om Jan van Brederode naar zijn klooster te doen terugkeren. De bisschop komt herhaaldelijk in die zin bij de generale overste van de kartuizers tussen. Dat hij niet rechtstreeks ingrijpt, zoals de kartuizers van Utrecht hem vragen, kan te maken hebben met de verregaande autonomie van elke afzonderlijke kartuizerij. De kloostergelofte van Jan is sprekend: ‘Ik, broeder Jan, beloof gehoorzaamheid in deze kluis, [...] in tegenwoordigheid van broeder Everard, prior. En als ik ooit van hier zal trachten weg te gaan, mogen de hier aanwezige knechten Gods mij met volledig rechtsgezag opeisen en mij met dwang en geweld in hun dienst terughalen’.¹⁵ We zien ook dat de prior van Zelem (Diest) waar Jan was ingetreden en ‘uitgelopen’, door de generale abt voor een te lakse houding bij Jans intreden wordt terecht gewezen. Dat kerkjuridische gegeven komt de bisschop ook goed uit. Een arrestatie van Jan om hem naar het klooster terug te brengen zou vermoedelijk een moeilijk te beheersen gewelddadig protest veroorzaken bij zijn aanhangers. In 1410 neemt de bisschop Jan wel gevangen wanneer die met geweld zijn echtgenote uit het klooster wil weghalen. Maar dan gaat het om verstoring van de publieke orde en niet om terugkeer naar het klooster. Jan wordt gevangen gezet in het kasteel van zijn concurrent Jacob van Gaasbeek.

Na het vonnis van 14 april 1409 begrijpen Jan van Brederode en zijn adviseurs dat zij het met dat Romeinse document niet kunnen redden en proberen een andere uitweg. Jan zou in het klooster getreden zijn om zich te onttrekken aan zijn schuldeisers. Een aldus gemotiveerde gelofte zou ongeldig zijn. Als de kloostergeloften van Jan en zijn echtgenote nietig moeten worden geacht, waren zij beiden op de dag van het overlijden van Willem van Abcoude juridisch nog ‘in de wereld’, ook al verbleven ze in het klooster. En Johanna was de enige wettige erfgenaam van haar vader. Ergens naar het einde van het jaar 1409 toe pakt Jan van Brederode uit met adviezen van theologen van de universiteit van Parijs die hem bij deze interpretatie in het gelijk stellen. De bisschop van Utrecht alarmeert het Generaal Kapittel van de kartuizers dat Jan beschuldigt van manipulatie in Parijs om ‘zijn afvalligheid met een zekere idee van billijkheid te bedekken’. De kartuizers richten zich dan zelf tot de hoogste theologische autoriteit van het ogenblik, Jean Gerson, kanselier van diezelfde universiteit van Parijs. Op 28 maart 1410 haalt Gerson de argumentatie in het voor Jan gunstige advies onderuit. Jan is verplicht in het klooster terug te keren. Dat hij over zijn schulden niet de vereiste open-

heid heeft betoond, brengt nog niet mee dat de gelofte die hem bindt tegenover God, nietig zou zijn geweest. Maar blijkbaar wordt van het standpunt van Gerson een gewijzigde versie verspreid die het tegendeel inhoudt van wat de auteur schreef. Ontstuitmige Jan is niet meer te houden: op 9 april 1410 trekt hij gewapend naar het klooster van zijn vrouw om haar daar weg te halen. Twee maand later komt Jean Gerson op de zaak terug. Zijn uitspraak werd verdraaid en het eerdere voor van Brederode gunstige advies van andere theologen steunde op onvolledige of verkeerde informatie. De gelofte is geldig. De voltallige theologische faculteit bevestigt deze interpretatie die niet in *abstracto* geformuleerd wordt maar nadrukkelijk een individu viseert: ridder Jan van Brederode moet naar het klooster terugkeren. Ook nu is er geen spoor van een pauselijke dispensatie die hem daarvan zou vrijstellen. De enig mogelijke verklaring is dat die er ook nooit geweest is.

Jan van Brederode heeft nooit een erkend bewijs van een pauselijke dispensatie voorgelegd. Na zijn uittreden heeft hij, tot bij de Engelse koning toe, constant het stigma van een voortvluchtige (*fugitivus*), zelfs een afvallige (*apostatus*) moeten dragen. Dat hij effectief een geldige dispensatie zou hebben verkregen, wordt door geen enkele historische bron ondersteund. Het is een creatie van de geschiedschrijving die voortgebouwd heeft op het vaststaande feit dat Jan en zijn vrienden zich inderdaad naar Rome hebben gewend. Hoe ze tot stand gekomen is moet hier niet in detail worden onderzocht. In 1924 schrijft H.J.J. Scholtens, die het onderzoek naar Jan van Brederode nieuw leven heeft ingeblazen, zonder enige verantwoording dat Jan ‘langs zijwegen uit Rome de vergunning [weet] los te krijgen om zijn klooster te verlaten’.¹⁶ Michel van Gent, die het tekstfragment dat naar de Romeinse beslissing verwijst, heeft opgediept, schrijft dat Jan zijn klooster verliet ‘nadat hij had laten weten dat hij door de paus was ontslagen van zijn kloostereed. Dat was in die tijd gemakkelijk te regelen, want er was een paus in Avignon en één in Rome en in ruil voor geld was er altijd wel iets te verkrijgen.’ In een voetnoot haalt Van Gent als enig bewijs en zonder verdere ontleding de hoger vermelde notitie uit het archief van de grafelijke kanselarij van Holland aan.¹⁷ Frits van Oostrom volgt de gevestigde interpretatie. Daarmee eindigt de reconstructie wel op een ongelukkige maar stekelige contradictie: Jan zou door de paus van zijn gelofte ontslagen zijn, maar iedereen blijft hem als afvallige beschouwen en verplichten om naar zijn klooster terug te keren.

Het lijkt niet erg nuttig om verder te speculeren over wat dan wel de inhoud van het Romeinse document is geweest. Meest waarschijnlijk is het tot stand gekomen op basis van gebrekkige of ronduit verkeerde informatie en van allicht ook wat smeergeld. Het stuk is in Utrecht niet ernstig (*rationabilis*) genomen, het heeft inhoudelijk op de verdere afhandeling van de betwisting geen invloed gehad en het heeft Jan op geen enkele manier voordeel bezorgd.

Over het erfrecht van kloosterlingen, de 'dode hand' en de burgerlijke dood

Van Oostrom oefent scherpe kritiek uit op de manier waarop Jan van Brederode bij de verdeling van de nalatenschap van zijn schoonvader in de kou wordt gezet. De rechten van zijn vrouw Johanna en dus ook zijn rechten zouden grovelijk miskend geweest zijn. Voor een goede beoordeling van de discussie is een bredere schets van het achterliggende juridische kader onontbeerlijk.

Schenkingen en erfenissen hebben de middeleeuwse kerk rijk gemaakt. Een constante stroom van onroerend goed is in handen van kerkelijke instellingen terecht gekomen. Wat de aanbreng van de kloosterlingen betreft ging het kerkelijk recht er van uit dat zij bij hun intrede een schikking treffen over de goederen die hij of zij op dat ogenblik hebben verworven. Dat betekende niet noodzakelijk, maar in vele gevallen wel een schenking doen aan het klooster. Goederen die ze later verwerven onder meer door erfenissen, kunnen ze ingevolge de gelofte van armoede niet zelf bezitten, maar ze verwerven die voor het klooster.

Maar kerkelijke instellingen sterven niet. Ze hebben, met een al vroeg opduikende uitdrukking, een ‘dode hand’ (*main morte*). Dat betekent dat bezittingen niet meer verder vererfd worden en in dezelfde dode hand accumuleren. Daarin steekt een ongewenste factor van maatschappelijk immobilisme en bovendien missen de overheden de bijhorende fiscale inkomsten. Daarom hebben de Bourgondische hertogen, Karel V en keizerin Maria Theresia steeds verder de aangroei van kerkelijk onroerend goed aan banden gelegd door onder meer heffingen bij het eerste verwerven door een kerkelijke instelling (*amortisatie*), door het opleggen van een voorafgaande machtiging voor het aanvaarden van schenkingen, gaande tot het verbod van kloosterinstellingen om te erven. Ook ongelukkig waren de vermogende families die de vroomheid en schenkingsijver van hun verwanten konden ervaren als een aanslag op het familiebezit.

Beide factoren hebben het ontstaan van het beginsel dat een kloosterling niet kan erven mede in de hand gewerkt. In verschillende gewesten, onder meer in Vlaanderen, was dit een regel van het gewoonterecht. In Brabant zou dit lang onzeker gebleven zijn. In weer andere gewesten bleef het erven voor het klooster lange tijd mogelijk.¹⁸ In de praktijk zouden de betwistingen relatief beperkt gebleven zijn omdat de kloosters veelal afstand deden van het erfrecht in ruil voor het uitbetalen van een dos bij de intrede.¹⁹ In de Zuidelijke Nederlanden evolueerde het recht naar een veralgemening van de ‘burgerlijke dood’ en is het voor de kloosterling niet meer mogelijk om te erven, ook niet ten voordele van het klooster. In de praktijk blijkt het stelsel van de afkoop van het erfrecht of de afstand tegen het toekennen van een dos lange tijd gangbaar.²⁰ Hoe diep verankerd in het Ancien Régime het concept van de ‘burgerlijke dood’ wel is, blijkt uit het feit dat de Belgische grondwetgever in 1831 het nog nodig acht om die uitdrukkelijk af te schaffen.²¹

Het was mij niet mogelijk om in het kader van deze bespreking in detail na te gaan wat het erfrechtelijk statuut van de kloosterling in Holland was. De vraagstelling is in het boek hoe dan ook afwezig. De generale overste van de kartuizers stelt aan het einde van zijn *quaestio* waarin de zaak van Jan van Brederode aan Jean Gerson wordt voorgelegd, dat in Holland, Gelre en Brabant ‘dergelijke religieuzen’ erven van hun verwanten of het klooster voor hen.²² Is met *religiosae tales* bedoeld dat de regel beperkt wordt tot conversen zoals Jan en wellicht ook Johanna, die frequent stamden uit vermogende families? Jean Gerson houdt in zijn advies, wat de theoretische alternatieven betreft, voortdurend rekening met de mogelijkheid dat geërfd wordt voor het klooster. Omdat de vraag niet uitdrukkelijk gesteld wordt spreekt hij zich echter niet uit over het erfrecht van Jan en Johanna. We houden in de verdere bespreking het oog op beide alternatieven: kloosterlingen zijn van erfrecht uitgesloten of ze kunnen erven, zij het de facto voor hun klooster.

Dwingend erfrecht

Op 23 mei 1407 overlijdt Jans schoonvader Willem van Abcoude. Na dochter Johanna, Jans echtgenote, is de dichtste bloedverwant de minderjarige zoon van Willems overleden broer, Jacob van Gaasbeek. Omdat Willem diens voogd was wordt onmiddellijk een voogdijraad aangesteld. De bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim, die leenheer

van Willem van Abcoude was, draagt op 29 juli 1407 – ‘met graagte’ – alle goederen en lenen over op Jacob van Gaasbeek. Willems dochter Johanna is ingetreden bij de benedictinessen en komt daarom in elk geval niet in aanmerking om het leenrecht dat aan haar vader was toegekend, over te nemen. Of ze als kloosterling het vermogen van haar vader kon erven hangt af van het in Holland geldende (gewoonte) recht, een vraag die niet wordt gesteld in het boek. Maar van Oostrom stelt wel dat Johanna als non niet persoonlijk kon erven.²³ Maar verder komt hij daar op terug en oordeelt dat de bisschop de rechten van Johanna in 1407 heeft miskend.²⁴

Bij de beoordeling van het vonnis dat de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland uitspreken op 14 april 1409 speelt een gebrek aan juridische kennis of advies de auteur parten. Ook de bisschop en de graaf wijzen de nalatenschap toe aan Jacob van Gaasbeek. De beslissing wordt uitdrukkelijk gesteund op het feit dat Jan en Johanna op de dag van het overlijden van Willem van Abcoude in het klooster waren en dus niet persoonlijk konden erven. Er was daardoor ‘nyemant in der werelt’, zo wordt in het vonnis gesteld, op wie de nalatenschap van Willem kon overgaan, anders dan de zoon van zijn broer. Mogelijk geldt hier dus, zoals in Vlaanderen, een gewoonterechtelijke uitsluiting van kloosterlingen in het erfrecht. Dat als peildatum, ‘met terugwerkende kracht’ de dag van het overlijden wordt genomen vindt Van Oostrom ‘een juridische *trouville* van formaat’. Het zou een staaltje van juridisch formalisme kunnen zijn, uitgedacht ‘pour le besoin de la cause’.²⁵ Het ‘legalistische argument’ dat in het nadeel van Jan speelt, heeft er ‘alle schijn van erbij gezocht te zijn teneinde een politiek opportuun vonnis te legitimeren’²⁶ Daarmee miskent de auteur de basisregel van een op bloedverwantschap gebaseerd erfrecht. Op het uur van het overlijden ligt onherroepelijk vast wie de dichtste bloedverwanten zijn. Wie zich later, wanneer ook, met de kwestie inlaat moet voor de beoordeling terugkeren naar de dag van het overlijden. In ons geval is Johanna er nog wel als dichtste bloedverwante, maar zij is niet meer ‘in der werelt’, maar in het klooster. Kloosterlingen zijn ‘dood voor de wereld’.

Met de aangehaalde formuleringen houdt de auteur nog een slag om de arm: ‘het heeft er alle schijn van’. Maar wanneer hij het vonnis gaat situeren in de concrete maatschappelijke machtsverhoudingen is hij resoluut: ‘De zaak van Jan van Brederode en Johanna werd dus opgeofferd aan een groter politiek belang’. Deze conclusie liet zich al aanvoelen in de

opbouw van het boek. Voor de graaf is Jan aanvankelijk een trouwe bondgenoot die al zijn steun krijgt, maar op het ogenblik dat het vonnis moet uitgesproken worden zoekt de graaf de hulp van de bisschop. Het vonnis zou voor de graaf wisselgeld zijn om de bisschop aan zijn kant te krijgen. De sociologisch geïnspireerde nadruk op de machtsverhoudingen in dit hoofdstuk verduistert de blik op de groeiende institutionele garanties die in dit dossier aan het licht komen. Zowel de bisschop als de graaf doen al het nodige om de aanhangers van beide partijen, speciaal van Jan Brederode, die zich gaan roeren, in te tomen en het gebruik van geweld te voorkomen. De manier waarop beiden respect voor het vonnis afdwingen biedt een zelden zo zichtbare illustratie van de vele kleine stappen die nodig geweest zijn om de rechtsstaat uit te bouwen. Verder in het werk zet de auteur deze ontwikkeling naar een geweldsmonopolie van de prille staat en het juridisch beslechten van geschillen ook duidelijk in de verf.²⁷ Maar waar de trend zich concreet manifesteert doet de auteur het handhaven van het gezag van een rechterlijke uitspraak af als keiharde machtspolitiek die Jan van Brederode nekt.²⁸ De auteur benadrukt in zijn analyse al te sterk het spel van de machtsverhoudingen, wat leidt tot een misvatting over een basisbeginsel van het erfrecht. In zijn slotwoord dankt de auteur zijn adviseurs voor gespecialiseerde zaken zoals heraldiek, Engelse oorkonden, kartuizers. Het is ongelukkig dat het recht, een bij uitstek gespecialiseerde materie, in dit lijstje niet voorkomt.

Het advies van Jean Gerson, die zich niet uitsprekt over erfrecht voor Jan of Johanna, maar glasheider de randvoorwaarden van de casus uittekent, laat toe ook even de hypothese te onderzoeken dat Johanna wel kan erven. De dag van het overlijden is zij in het klooster. Volgens het canoniek recht erft zij dan automatisch voor haar klooster,²⁹ maar dan ook enkel voor haar eigen klooster. De partners kunnen de door de bisschop goedgekeurde echtscheiding door onderlinge toestemming *'propter religionem'* niet opheffen en de maritale macht laten herleven. De vierde samenvattende overweging in het eindadvies is duidelijk: 'Zoals geen van beiden de ander kan terugvragen na de echtscheiding en de professie, zo moeten ook de goederen die door een van beiden voor zich of voor het klooster verworven zijn, of in de toekomst zouden verworven worden, niet ten goede komen aan de andere of zijn klooster als zouden zij moeten samenhangen met de andere echtgenoot'.³⁰ Als de regel gevolgd wordt dat kloosterlingen niet erven gaat de erfenis naar de neef van Gaasbeek. Als

Johanna erft, dan erft zij voor haar eigen klooster en staat Jan van Brederode ook nu weer buiten spel.

Geschiedenis schrijven

Als ik verantwoordelijk was voor de opleiding van jonge historici, dan zou dit boek van Frits van Oostrom verplichte lectuur zijn. Omwille van zijn kwaliteiten én – de auteur mag het niet kwalijk nemen – omwille van zijn tekorten. Ze kunnen er uit leren dat geschiedenis schrijven een puzzelwerk is waarvoor je eerst nog zelf de stukjes moet bijeenzoeken, om ze dan geduldig en oordeelkundig ineen te passen. Ze kunnen er ook de passie proeven voor een onderwerp en de creatieve durf om gegevens – altijd voorwaardelijk – te interpreteren en te duiden. De hier geformuleerde kritische bedenkingen tonen ook de grenzen aan van een gedurfde reconstructie. Wat eerst met nadruk en sympathie als slechts een mogelijkheid wordt geponeerd kan verglijden naar een waarheid. Het terechte paradigma dat geschiedenis schrijven neerkomt op het ontrafelen van de mechanismen van de macht kan misleiden en moet constant concreet getoetst worden aan feiten, feiten, feiten, hoe kwetsbaar de historicus ook mag zijn bij het naar voor halen van wat hij als feit erkent. Dat onze kennis opgedeeld geraakt is in talloze opgesplitste kennisdomeinen toont aan hoeveel invalshoeken er kunnen zijn om gebeurtenissen en artefacten correct te interpreteren. Een prachtig voorbeeld is de aanvulling van 18 juli 2018 op de website *nobelstreven.nl* waarin stilgestaan wordt bij de vraag welke natuurlijke wetmatigheden zouden moeten worden getrotseerd om op een bepaalde plaats in een paar uur tijd een miljoen pijlen met ijzeren punt te kunnen afschieten, zoals door betrouwbaar geachte historici werd doorgegeven. Dan maar eerder 100.000 gepunte wilgenwissen? 'Onze historische reconstructies [hebben] nog van alles te winnen bij wat meer mechanica, zindelijk ingenieursdenken en bètalogica', zo besluit van Oostrom de inbreng van zijn vriend natuurkundige. Als jurist zou ik de jonge (en elke) historicus op het hart drukken dat het recht een domein met een groot maatschappelijk impact is dat beheerst wordt door – inderdaad – eigen wetmatigheden, waar je omzichtig en met deskundigheid moet mee omgaan. En ook dan heeft de historicus, met de woorden van Frits van Oostrom, 'nog gelegenheid te over om in de fuik van feitenfictie te belanden. Maar ook hem of haar beheerst een nobel streven'.³¹

Raf Verstegen, Leuven

NOTEN

- 1 De bespreking is gebaseerd op de eerste uitgave.
- 2 In het laatste nummer van *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis van de Nederlanden* 2018 gaat de auteur ook het gesprek aan met de auteurs van twee kritische bijdragen, *BMGN*, 133/4 (2018) 88-120.
- 3 Van Oostrom, *Nobel streven*, 203: 27 i.p.v. 23 mei, wat een materiële vergissing moet zijn.
- 4 Van Oostrom, 174.
- 5 Ibidem: 'Het was een revocacie ende inhibicie dair die paeus van Romen in wederseit [afwijst] alle brieve die des jonckheeren vrunde van Gaesbeec tgegen heeren Jan van Brederode geworven hadden, roerende vanden heerlichkeiten van Abcoude ende van Duerstede etc. Welke revocacie ende inhibicie gegeven waren te Senys upten 13^{den} dach in octobri anno voirscreven.'
- 6 Ibidem, 175.
- 7 Ibidem, 192-196; relevant zijn de eerste en de laatste van vier brieven. De brieven zijn gepubliceerd door J.P. Gumbert, 'Jan van Brederode: een beetje nieuw licht uit Nieuwlicht', in: Christian de Backer, A.J. Geurts, A.G. Weiler (eds.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven, aangeboden aan prof. Dr. A. Gruijs, Nijmegen en Grave: Alfa*, 1985, 161-174; Latijnse teksten in extenso: 170-173.
- 8 Gumbert, 191: 'Nec ostendere dignetur publice ut deberet auctoritatem aliquam qua hec faciat vel attemptare presumat, nobis semper meliore iudicio videtur'; Van Oostrom, 193.
- 9 Van Oostrom, 193.
- 10 Ibidem, 196.
- 11 Gumbert, 167.
- 12 Ibidem, 171: 'taliter informare seu quovis modo per vos aut per alios ad hoc inducere dignemini, ut vel ad suum statum quem deserui(t) revertatur, vel quare hoc facere non velit vel debeat causam que vobis vel quibuscumque sapientibus et peritis rationalib(us) videtur ostendat.'; Van Oostrom, 193.
- 13 Gumbert, 173.
- 14 Van Oostrom, 199.
- 15 Ibidem, 128 (cursivering R.V.).
- 16 H.J.J. Scholtens, 'Jan van Brederode, convers der Kartuziers bij Diest', *Historisch Tijdschrift*, 3 (1924) 8-29, 20.
- 17 M.J. van Gent, 'Een proces tussen Walraven II van Brederode en Ludolf van den Bergh voor de Grote Raad van Mechelen', *Jaarboek In het land van Brederode*, 26 (2001) 19-34, 23.
- 18 Richard Koerperich, *Les lois sur la Mainmorte dans les Pays-Bas Catholiques. Etude sur l'édit du 15 septembre 1753, ses précédents et son exécution*, Leuven 1922, 142-145. Mogelijke nieuwe resultaten van het wetenschappelijk onderzoek zijn hier niet opgezocht.
- 19 Koerperich, 145.
- 20 Ibidem, 213-215.
- 21 Zie nog huidig artikel 18 van de Belgische Grondwet: 'De burgerlijke dood is afgeschaft; hij kan niet opnieuw worden ingevoerd.'
- 22 Scholtens, 25: 'Et notandum quod in patria illa, scilicet terra Hollandiae, Gelriae et Brabantiae, Religiosi tales succedant parentibus, vel monasteria pro eis'.
- 23 Van Oostrom, 169.
- 24 Ibidem, 185 (verwarrende retrospectieve beoordeling) en 200.
- 25 Ibidem, 203.
- 26 Ibidem, 288.
- 27 Ibidem, 298-299.
- 28 Ibidem, 204.
- 29 Koerperich, 142.
- 30 Scholtens: 'Quarto: quod sicut neuter potest alterum repetere post divortium ac Professionem, sic nec bona alteri eorum, sive monasterio, ex parte personae interim acquisita sunt seu acquiri contigerit in futurum, debent alteri, seu monasterio eius, tamquam alterius conjugis coherendi deservire.'
- 31 Van Oostrom, 320.

OVER DE AUTEURS

Peter A.J. van den Berg is jurist en historicus. Hij is als universitair hoofddocent verbonden aan de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij schreef onder andere *The politics of European codification. A history of the unification of law in France, the Austrian Monarchy, Prussia and the Netherlands* (Groningen 2007). Hij is medeauteur van *Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795* (Amsterdam 2017). E-mail: p.a.j.van.den.berg@rug.nl.

Eva Drommel heeft recentelijk haar bachelor in recht behaald aan de Universiteit Utrecht. Het door haar geschreven artikel is een bewerking van haar bachelorscriptie. Momenteel volgt zij een onderzoeksmaster aan de University of Edinburgh waarbij onderzoek wordt gedaan naar de invloed van het Romeins en Rooms-Hollandse recht op de ontwikkeling van het Schotse maritieme verzekeringsrecht gedurende de vroegmoderne tijd. E-mail: eva.drommel@icloud.com.

Ron de Jong is historicus en onderzoeker bij de Kiesraad. Hij schreef onder andere *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (proefschrift 1999), *Tussen ambt en vrij beroep. Het notariaat tussen 1842 en 1999* (2002); *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (2008), *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (2011) en *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen* (2014), en was initiatiefnemer en medeauteur van *Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795* (Amsterdam 2017). E-mail: ron.jong@kiesraad.nl.

Jos Monballyu is emeritus hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Rechtsgeleerdheid. E-mail: Jos.Monballyu@kuleuven.be.

Florenz Volkaert studeerde rechten aan de Universiteit Gent (2013-2018) en behaalde de graad van master in de rechten met grootste onderscheiding (*summa cum laude*). Tijdens een semesteruitwisseling met de University of Waikato (Nieuw Zeeland) werd zijn essay over het conflict tussen de Europese Gemeenschap en India over preferentiële tarieven bekroond met de *Law of International Trade Prize*. Zijn masterproef, getiteld *Infant industry protection in negentiende-eeuws België en de transitie van protectionisme naar vrijhandel: een rechts-historische studie*, werd begeleid door Dirk Heirbaut, voor wie hij bovendien een semes-

ter student-assistent was. Hij liep tevens stage bij een toonaangevend kantoor gespecialiseerd in internationaal economisch recht. Momenteel volgt hij de European Master in Law & Economics aan de Universität Hamburg en Erasmus University Rotterdam. Zijn interesses bevinden zich voornamelijk in de sfeer van (de geschiedenis van) het internationaal economisch recht. E-mail: Florenz.Volkaert@hotmail.com.

Straatgenoten

Een drieluik over de maat der dingen

DICK DE MILDT

Dit boek beschrijft de lotgevallen van een Joodse man uit Utrecht, die met zijn vrouw en zontje in Sobibor werd vermoord en analyseert, op basis van de gerechtelijke dossiers, het achtergrondprofiel van hun moordenaars. Ook behandelt De Mildt de moeizame receptie van het persoonlijkheidsbeeld van de daders aan de hand van kritiek op Hannah Arendt.

167 blz. | ISBN 9789087047115 | € 19,-

Surinaams onbehagen

Een sociale en politieke geschiedenis van Suriname 1865-2015

HANS RAMSOEDH

Sluimerende onvrede die soms resulteert in acties of verzet, is een constante onderstroom in de Surinaamse geschiedenis. De oorsprong is een waaier aan economische, sociale, culturele en politieke processen. In zijn heldere analyse focust Hans Ramsoedh op de maatschappelijke processen, de achterliggende idealen en de al dan niet bereikte veranderingen.

376 blz. | ISBN 9789087047481 | € 29,-

Hof van Utrecht

Hoofdpijnen van het procederen in civiele zaken

J.M. MILO en E.G.D. VAN DONGEN

In deze Procegsjds worden de samenstelling, organisatie en bevoegdheden van het Hof van Utrecht, ingesteld in 1530, beschreven. Daarna volgt de uitleg van de verschillende procedures. De auteurs behandelen een zaak in eerste aanleg tussen een vrouw uit het volk en een hoogleraar en een beroepsprocedure van twee koopmannen.

100 blz. | ISBN 9789087045548 | € 12,-

De rechter en de deporteurs

DICK DE MILDT

Dr. Wilhelm Harster was als rechterhand van Hanns Albin Rauter de feitelijke organisator van de vervolgingsmaatregelen en deportaties van Joden in Nederland. Anders dan zijn baas werd Harster na de oorlog door de Nederlandse justitie opmerkelijk mild behandeld. Dit boek beschrijft zijn strafvervolging en berechting in Nederland en West-Duitsland.

111 blz. | ISBN 9789087047122 | € 15,-

Aanleveren kopij

Kopij kan in digitale vorm (tekst en illustraties) worden toegezonden aan:

- dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris: p.brood@planet.nl
- prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland: louis.berkvens@maastricht-university.nl
- prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België: Georges.Martyn@UGent.be

Auteursinstructies

Algemeen

Om te voorkomen dat het persklaar maken van de kopij al te ingewikkeld en tijdrovend wordt, verzoeken we de auteurs zich te houden aan het volgende:

- Hou de tekst zo ‘plat’ mogelijk. Vermijd extra’s zoals kopteksten, verschillende lettertypes en -groottes of auteursnamen met uitsluitend hoofdletters. Enkel voetnootnummers staan in superscript.
- Gelieve citaten te voorzien van enkele aanhalingstekens en niet te cursiveren. De aanhalingstekens sluiten in de regel direct na het geciteerde.
- Plaats voetnootnummers: in de regel na een leesteken.

De werkelijkheid is altijd ingewikkelder. De redactie zorgt voor resterende uniformeringskwesaties.

Samenvatting

Artikelen dienen vergezeld te zijn van een korte samenvatting (5 à 10 regels), met maximaal 8 trefwoorden, in het Engels.

Voetnoten

Vanaf jaargang 12 gebruikt de redactie een eenvoudiger systeem dan voorheen. Haakjes hoeven niet meer. De delen van de verwijzing worden gescheiden door een komma.

Er wordt qua citeerwijze geen onderscheid gemaakt tussen verwijzingen naar een volledige publicatie dan wel naar een bepaalde passage in een publicatie. Er wordt wel een onderscheid gemaakt tussen de eerste en de verdere verwijzingen naar een zelfde publicatie. De eerste keer is de verwijzing volledig, de tweede keer wordt ze verkort.

A boeken (monografieën)

- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar het werk als dusdanig): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004.
- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar een passage uit het werk): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004, 23-25.
- * boek uit een reeks P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving*. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, dl. 34, Nijmegen, 1995. Verkorte citeerwijze: Nève, *Notarisambt België*, 120-121.

B bijdragen in boeken (bundels)

J.H.A. Lokin, ‘De Code civil: een rechtsdogmatische evaluatie’, in: D. Heirbaut en G. Martyn (red.), *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*, Mechelen, 2005, 63-75.

C tijdschriftartikelen

- * als de verschillende afleveringen van een bepaalde jaargang een doorlopende nummering hebben: A.H. Huussen, ‘De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 1976, 117-119.
- * als de paginering elke aflevering herbegint, dan is het noodzakelijk na de jaargang het nummer of de aflevering te vermelden in arabische cijfers, na de afkorting ‘afl.’. M. Berendse, ‘Geen standbeelden, maar archieven’, *Nationaal Archief Magazine*, 2010, afl. 2, 28.

D archief

De aanbevolen volgorde is: Stad, archiefinstelling, archieffonds, inventarisnummer. Bij de eerste vermelding staat alles voluit, met tussen haakjes de afkortingen die verder zullen gebruikt worden voor de aanduiding van de archiefinstelling en het archieffonds. Den Haag, Nationaal Archief (NA), Ministerie van Buitenlandse zaken: Consulaat-Generaal te Antwerpen (CGA), 1842-1956, inv.nr. 510.

Tussen de verschillende verwijzingen staat een kommapunt.

Een uitgebreide auteursinstructie is te lezen op de website van OVR promemorie.verloren.nl.

INHOUD Pro Memorie 20 (2018), aflevering 2

Redactioneel		161
Eva Drommel	Hekserij in Utrecht. Een studie naar de processen van de tweede Utrechtse en Amersfoortse processenreeks (1589-1595)	163
Peter van den Berg en Ron de Jong	Een Gordiaanse knoop. Mannenkiesrecht, vrouwenkiesrecht en gezinskiesrecht tussen 1795 en 1917	179
Jos Monballyu	Bijzondere strafrechtbanken in het Leiedepartement (1802-1814)	214
Florenz Volkaert	De onderhandelingen over het Franco-Belgisch Verdrag van 1861 en de eerste onvoorwaardelijke most-favoured-nation-clausule in de Belgische handelspolitiek	234
Recensies		
Stefan Huygebaert et al., <i>De kunst van het recht</i> (Michael Milo) 262; Pim Waldeck, <i>Maarten van der Goes van Dirxland (1751-1826)</i> (Jan Postma) 265; Laurence Petrone, <i>Democratie in crisis</i> (Sebastiaan Vandenbogaerde) 267; Frits van Oostrom, <i>Nobel Streven. Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode</i> (Raf Verstegen) 271		
Over de auteurs		278